

1104
C 43

004.4 (04)

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

C va C ++ TILI

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan
5521900, 5811200, 5320200, 5523500, 5811300, 5140900 ta'lim yo'nalishlari
talabalari uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan

20350155

Toshkent Axborot Texnologiyalari Uni
11.28.11
Axborot Resurs Markazi

TOSHKENT
«VORIS-NASHRIYOT»
2013

UO'K 004.43(075)
KBK 32.973.26-018.1
N18

Mualliflar: *Sh.A. Nazirov, R.V. Kabulov,*
M.R. Babajanov, Q.S. Raxmanov.

Taqrizchilar: *A. Haydarov* – O'zbekiston Milliy Universiteti. kafedra mudiri, dotsent;
N.A. Ignat'yev – O'zbekiston Milliy Universiteti professori, fizika-matematika fanlari doktori.

Nazirov Sh.A.

C va C++ tili: kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma / Sh.A. Nazirov, R.V. Kabulov, M.R. Babajanov, Q.S. Raxmanov; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'limi markazi. – Toshkent: «Vorishriyot», 2013. – 488 b.

UO'K 004.43(075)
KBK 32.973.26-018.1

Ushbu qo'llanmaning maqsadi – nazariy bilimlarni mustahkamlash, strukturali va obyektga yo'naltirilgan dasturlar yaratish hamda joriy etish amaliy ko'nikmalarini hosil qilishdan iborat.

Qo'llanma dasturlashning asosiy tushunchalarini, ya'ni o'zgaruvchilar, funksiyalar, strukturalar va dinamik xotira bilan ishlash asoslarini yaratishga qaratilgan. Shu bilan birga sinflar, vorislik, amallarni qo'shimcha yuklash, istisnolardan foydalanib obyektli dasturlashga bag'ishlangan.

Qo'llanma o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi hamda oliy o'quv yurtlari professor-o'qituvchilari va talabalari uchun mo'ljallangan.

KIRISH

O'quv qo'llanma C va C++ tillarida dasturlashga bag'ishlangan. Ma'lumki, C tili Denni Richchi tomonidan, C++ tili esa B. Straustrup tomonidan yaratilgan.

Ko'p dasturlash tillaridan farqli o'laroq, to 1989-yilgacha C tili standarti mavjud emas edi. Bu davrda ishchi qo'llanma sifatida 1978-yilda bosilib chiqqan B. Kernigan va D. Ritchi kitobidan foydalanilar edi. Odatda, bu kitobga ilovalar K&R maxsus qisqartmasi bilan belgilanadi. Bu kitobning ikkinchi bosmasini ANSI (American National Standards Institute) ishlab chiqqan va ANSI C TuF deb ataluvchi til standartiga moslashtirilgan. Bundan tashqari, ISO S (International Standard Organization S) standarti ham mavjud. Bu standartlar orasida farq ancha kam. Dastur, asosan, ANSIS standartiga asoslangan.

Bern Straustrup (Bjarne Stroustrup), AT&T Bell Laboratories xodimi, 1980-yili C++ tili ustida ish boshladi. Uning hozirgi C tiliga yaqinligini bildiruvchi C++ nomi rasmiy ravishda 1983-yili berildi.

Tilning birinchi tijorat versiyasi 1985-yilning oktabrida taqdim etilib, xuddi shu yili B. Straustrupning «C++ dasturlash tili» (The C++ Programming Language) kitobi bosilib chiqdi.

Til standarti ustida 1990-yili ANSI (American National Standards Institute) ish boshladi. Bu standartning oxirgi varianti 1997-yilning noyabrida e'lon qilindi. Hozirgi davrda C++ tili eng ommaviy dasturlash tiliga aylandi.

O'quv qo'llanmada strukturali dasturlash va obyektli dasturlash usullari chuqur qarab chiqilgan

Qo'llanmada asosiy e'tibor dasturlar tuzish usullariga qaratilgan bo'lib, keltirilgan materiallar ketma-ketlikda berilgan, uning yordamida o'quvchi kompyuterda mustaqil ravishda tez dastur tuzish imkoniga ega bo'ladi

va zamonaviy obyektga yo'naltirilgan dasturlash texnologiyalari bilan tanishadi. Qo'llanma ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qism C tilida strukturali dasturlashga bag'ishlangan. Ikkinchi qism C++ tilida obyektli dasturlashga bag'ishlangan. Har bir qism bir-biridan mustaqil ravishda o'rgatilishi mumkin. Shu maqsadda, ikkinchi qismning birinchi bobida C++ tili asosiy tushunchalari keltirilgan. Qo'llanmani yaratishda yuqorida nomlari keltirilgan til mualliflari kitoblari va bu kitoblarga asoslangan rus hamda chet el mualliflarining keng tarqalgan o'quv qo'llanmalaridan foydalaniladi

O'ylaymizki, qo'llanma bilan tanishgan o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi o'quvchilari, oliy o'quv yurtlari talabalari, magistrleri va aspirantlari kompyuterda C va C++ tilida o'z dasturlarini yaratishga kirishadilar.

I QISM. C TILIDA STRUKTURALI DASTURLASH

1-bob. TIL LEKSIK ASOSLARI

1.1. Alifbo va xizmatchi soʻzlar

Alifbo. C tili alifbosiga quyidagi simvollar kiradi.

- Lotin alifbosining katta va kichik harflari (A, B, ..., Z, a, b, ..., z).
- Raqamlar: 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9.
- Maxsus simvollar: ", { } | [ ] () + - / % \ ; ' : : ? < = > _ ! & * # ~ ^
- Koʻrinmaydigan simvollar ("umumlashgan boʻshliq simvollari»).

Leksemalarni oʻzaro ajratish uchun ishlatiladigan simvollar (misol uchun boʻshliq, tabulatsiya, yangi qatorga oʻtish belgilari).

Izohlarda, satrlarda va simvolli konstantalarda boshqa literallar, masalan, rus harflari ishlatilishi mumkin.

C tilida olti xil turdagi leksemalar ishlatiladi: erkin tanlanadigan va ishlatiladigan identifikatorlar, xizmatchi soʻzlar, konstantalar (konstanta satrlar), amallar (amallar belgilari) va ajratuvchi belgilar.

Identifikator. Identifikatorlar lotin harflari, ostki chiziq belgisi va sonlar ketma-ketligidan iborat boʻladi. Identifikator lotin harfidan yoki ostki chiziq belgisidan boshlanishi lozim.

Misol uchun:

A1, _MAX, adress_01, RIM, rim

Katta va kichik harflar farqlanadi, shuning uchun oxirgi ikki identifikator bir-biridan farq qiladi.

Borland kompilyatorlaridan foydalanilganda nomning birinchi 32 harfi, baʼzi kompilyatorlarda 8 ta harfni inobatga oladi. Bu holda NUMBER_OF_TEST va NUMBER_OF_ROOM identifikatorlari bir-biridan farq qilmaydi.

Xizmatchi soʻzlar. Tilda ishlatiluvchi, yaʼni dasturchi tomonidan oʻzgaruvchilar nomlari sifatida ishlatish mumkin boʻlmagan identifikatorlar xizmatchi soʻzlar deyiladi.

C tilida quyidagi xizmatchi soʻzlar mavjud:

Turlar nomlari: char, short, int, unsigned, long, float, double.

Operatorlar nomlari: if, else, switch, case, while, do, for, default, break, continue, goto.

Xotira turlari: auto, register, static, extern.

Turlar bilan ishlash: typedef, sizeof.

Struktura: struct, union.

Chiqish: return, entry.

1.2. O'zgaruvchilar

O'zgaruvchilar obyekt sifatida. C tilining asosiy tushunchalaridan biri nomlangan xotira qismi – obyekt tushunchasidir. Obyektning xususiy holi bu o'zgaruvchidir. O'zgaruvchiga qiymat berilganda unga ajratilgan xotira qismiga shu qiymat kodi yoziladi. O'zgaruvchi qiymatiga nomi orqali murojaat qilish mumkin, xotira qismiga esa faqat adresi orqali murojaat qilinadi. O'zgaruvchi nomi, bu – erkin kiritiladigan identifikatordir. O'zgaruvchi nomi sifatida xizmatchi so'zlarni ishlatish mumkin emas.

O'zgaruvchilarni ta'riflash. C tilida o'zgaruvchini aniqlash uchun kompyuterga uning turi (masalan, int, char yoki float) hamda ismi haqida ma'lumot beriladi. Bu axborot asosida kompilatorga o'zgaruvchi uchun qancha joy ajratish lozim va bu o'zgaruvchida qanday turdagi qiymat saqlanishi mumkinligi haqida ma'lumot aniq bo'ladi. O'zgaruvchi nomi identifikator bo'lib, xizmatchi so'zlardan farqli bo'lishi kerak.

Har bir yacheyka bir bayt o'lchovga ega. Agar o'zgaruvchi uchun ko'rsatilgan tur 4 baytni talab qilsa, uning uchun to'rtta yacheyka ajratiladi. Aynan o'zgaruvchining turiga muvofiq ravishda kompilator bu o'zgaruvchi uchun qancha joy ajratish kerakligini aniqlaydi.

Kompyuterda qiymatlarni ifodalash uchun bitlar va baytlar qo'llaniladi va xotira baytlarda hisoblanadi.

O'zgaruvchilarning turlari. O'zgaruvchilarning quyidagi turlari mavjud:

char – bitta simvol;

long char – uzun simvol;

int – butun son;

short yoki **short int** – qisqa butun son;

long yoki **long int** – uzun butun son;

float – haqiqiy son;

long float yoki **double** – ikkilangan haqiqiy son;

long double – uzun ikkilangan haqiqiy son.

Butun sonlar ta'riflanganda ko'rilgan turlar oldiga unsigned (ishorasiz) ta'rifi qo'shilishi mumkin. Bu ta'rif qo'shilgan butun sonlar ustida amallar mod 2^n arifmetikasiga asoslangan. Bu yerda n soni int turi xotirada egallovchi razryadlar sonidir. Agar ishorasiz k soni uzunligi int soni razryadlar sonidan uzun bo'lsa, bu son qiymati k mod 2^n ga teng bo'ladi. Ishorasiz k son uchun $ga -k$ amali $2^n - k$ formula asosida hisoblanadi. Ishorali, ya'ni signed turidagi sonlarning eng katta razryadi son ishorasini ko'rsatish uchun ishlatilsa, unsigned (ishorasiz) turdagi sonlarda bu razryad sonni tasvirlash uchun ishlatiladi.

O'zgaruvchilarni dasturning ixtiyoriy qismida ta'riflash yoki qayta ta'riflash mumkin.

Misol uchun:

int a, b1, ac; yoki

int a;

int b1;

int ac;

O'zgaruvchilar ta'riflanganda ularning qiymatlari aniqlanmagan bo'ladi. Lekin o'zgaruvchilarni ta'riflashda initsializatsiya, ya'ni boshlang'ich qiymatlarini ko'rsatish mumkin.

Misol uchun:

int i=0;

char c='k';

Typedef ta'riflovchisi yangi turlarni kiritishga imkon beradi.

Misol uchun yangi COD turini kiritish:

typedef unsigned char COD;

COD simbol;

Butun turlar o'lchami. Bir xil turdagi o'zgaruvchilar uchun turli kompyuterlarda xotiradan turli hajmdagi joy ajratilishi mumkin. Lekin bitta kompyuterda bir xil turdagi ikkita o'zgaruvchi bir xil miqdorda joy egallaydi.

Masalan, char turli o'zgaruvchi bir bayt hajmni egallaydi. Ko'pgina kompyuterlarda short int (qisqa butun) turi ikki bayt, long int turi esa 4 bayt joy egallaydi. Butun qiymatlar o'lchovini kompyuter sistemasi va ishlatiladigan kompilator aniqlaydi. 32 razryadli kompyuterlarda butun o'zgaruvchilar 4 bayt joy egallaydi.

1.3. Konstantalar

Konstantalar turlari. Konstanta, bu – o'zgartirish mumkin bo'lmagan qiymatdir. C tilida besh turdagi konstantalar ishlatilishi mumkin: simvollar, butun sonlar, haqiqiy sonlar, sanovchi konstantalar va nol ko'rsatkich.

Belgili o'zgarmaslar. Belgili o'zgarmaslar, odatda, bir bayt joyni egalaydi va bu 256 xil belgini saqlash uchun yetarlidir. Char turi qiymatlarini 0...255 sonlar to'plamiga yoki ASCII belgilar to'plamiga interpretatsiya qilish mumkin.

ASCII belgilari deganda kompyuterlarda qo'llaniladigan standart belgilar to'plami tushuniladi. ASCII – bu American Standard Code for Information Interchange (Amerikaning axborot almashinishi uchun standart kodi) degan ma'noni anglatadi.

Misol uchun: 'x' '*' '\012', '\0', '\n' – bitta simvolli konstanta; 'dd', '\n\t', '\x07' – ikki simvolli konstantalar.

C kompilyatorida tekstlarni formatlovchi bir nechta maxsus belgilardan foydalaniladi. (Ulardan eng ko'p tarqalgani jadvalda keltirilgan.)

Maxsus belgilar axborotlarni ekranga, faylga va boshqa chiqarish qurilmalariga chiqarishda formatlash uchun qo'llaniladi.

Maxsus '\ simvolidan boshlangan simvollar eskeyp simvollar deyiladi. Simvolli konstanta qiymati simvolning kompyuterda qabul qilingan sonli kodiga tengdir.

ESC (eskeyp) simvollar jadvali:

Yozilishi	Ichki kodi	Simvoli (nomi)	Ma'nosi
\a	0x07	bel (audible bell)	Tovush signali
\b	0x08	bs (backspace)	Bir qadam qaytish
\f	0x0C	ff (form feed)	Sahifani o'tkazish
\n	0x0A	lf (line feed)	Qatorni o'tkazish
\r	0x0D	cr (carriage return)	Karetkani qaytarish
\t	0x09	ht (horizontal tab)	Gorizontal tabulatsiya
\v	0x0B	vt (vertical tab)	Vertikal tabulatsiya

\	0x5C	\ (backslash)	Teskari chiziq
'	0x27	' (single out)	Apostrof (oddiy qavs)
"	0x22	«(double quote)	Ikkilik qavs
?	0x3F	? (question mark)	Savol belgisi
000	000	ixtiyoriy (octal number)	Simvol sakkizlik kodi
\xhh	0xhh	ixtiyoriy (hex number)	Simvol o'n oltilik kodi

Ma'lumotlarning butun son turi. Butun sonlar o'nlik, sakkizlik yoki o'n oltilik sanoq sistemalarida berilishi mumkin.

O'nlik sanoq sistemasida butun sonlar 0–9 raqamlari ketma-ketligidan iborat bo'lib, birinchi raqami 0 bo'lishi kerak emas. Lekin yagona 0 bo'lishi mumkin.

Sakkizlik sanoq sistemasida butun sonlar 0 bilan boshlanuvchi 0–7 raqamlaridan iborat ketma-ketlikdir.

O'n oltilik sanoq sistemasida butun son 0x yoki 0X bilan boshlanuvchi 0–9 raqamlari va a–f yoki A–F harflaridan iborat ketma-ketlikdir.

Masalan, 15 va 22 o'nlik sonlari sakkizlikda 017 va 026, o'n oltilikda 0xF va 0x16 shaklda tasvirlanadi.

Ma'lumotlarning uzun butun son turi:

Oxiriga l yoki L harflari qo'yilgan o'nlik, sakkizlik yoki o'n oltilik butun son.

Ma'lumotlarning ishorasiz (unsigned) butun son turi:

Oxiriga u yoki U harflari qo'yilgan o'nlik, sakkizlik yoki o'n oltilik oddiy yoki uzun butun son.

Ma'lumotlarning haqiqiy son turi. Ma'lumotlarning haqiqiy son turi olti qismdan iborat bo'lishi mumkin: butun qism, nuqta, kasr qism, e yoki E belgisi, o'nlik daraja va F yoki f suffikslari.

Masalan: 66., .0, .12, 3.14F, 1.12e-12.

Ma'lumotlarning uzun haqiqiy son turi:

Oxiriga L yoki l suffikslari qo'yilgan haqiqiy son.

Masalan: 2E + 6L:

Sanovchi konstanta. Sanovchi konstantalar enum xizmatchi so'zi yordamida kiritilib, int turidagi sonlarga qulay so'zlarni mos qo'yish uchun ishlatiladi.

Misol uchun:

```
enum{one=1, two=2, three=3};
```

Agar son qiymatlari ko'rsatilmagan bo'lsa, eng chapki so'zga 0 qiymati berilib, qolganlariga tartib bo'yicha o'suvchi sonlar mos qo'yiladi:

```
enum{zero, one, two};
```

Bu misolda avtomatik ravishda konstantalar quyidagi qiymatlarni qabul qiladi:

```
zero=0, one=1, two=2;
```

Konstantalar aralash ko'rinishda kiritilishi ham mumkin:

```
enum(zero, one, for=4, five, seeks);
```

Bu misolda avtomatik ravishda konstantalar quyidagi qiymatlarni qabul qiladi:

```
zero=0, one=1, for=4; five=5, seeks=6;
```

Yana bir misol:

```
Enum BOOLEAN {NO, YES};
```

Konstantalar qiymatlari:

```
NO=0, YES=1;
```

Nol ko'rsatkich. NULL ko'rsatkich yagona arifmetik bo'lmagan konstantadir. Konkret realizatsiyalarda noll ko'rsatkich 0 yoki 0L, yoki nomlangan konstanta NULL orqali tasvirlanishi mumkin. Shuni aytish lozimki, bu konstanta qiymati 0 bo'lishi yoki '0' simvoli kodiga mos kelishi shart emas.

Mantiqiy konstanta. Mantiqiy konstantalar true (rost) va false (yolg'on) qiymatlardan iborat. C tilida butun sonlar va ifodalar mantiqiy konstantalar sifatida qaraladi. Ichki ko'rinishi false – 0, ixtiyoriy boshqa qiymat true deb qaraladi.

Satrlı konstanta. Satrlı konstantalar C tili konstantalariga kirmaydi, balki leksemalari alohida turi hisoblanadi. Shuning uchun adabiyotlarda satrlı konstantalar satrlı leksemalar deb ham ataladi.

Satrlı konstanta, bu – ikkilik qavslarga olingan ixtiyoriy simvollar ketma-ketligidir. Misol uchun "Men satrlı konstantaman".

Satrlar orasiga eskeyp simvollar ham kirishi mumkin. Bu simvollar oldiga \ belgisi qo'yiladi. Misol uchun:

```
"\n Bu satr \n uch qatorga \n joylashadi".
```

Satr simvolları xotirada ketma-ket joylashtiriladi va har bir satrlı konstanta oxiriga avtomatik ravishda kompilyator tomonidan '\0' simvoli

qo'shiladi. Shunday satrning xotiradagi hajmi simvollar soni +1 baytga tengdir.

Ketma-ket kelgan va bo'shliq, tabulatsiya yoki satr oxiri belgisi bilan ajratilgan satrlar kompilatsiya davrida bitta satrga aylantiriladi. Misol uchun:

```
"Salom" "Toshkent"  
satrlari bitta satr deb qaraladi.
```

```
"Salom Toshkent"
```

Bu qoidaga bir necha qatorga yozilgan satrlar ham bo'ysunadi. Misol uchun:

```
"O'zbekistonga"  
"bahor"  
"keldi"  
qatorlari bitta qatorga mos:  
"O'zbekistonga bahor keldi"
```

Agar satrda '\ ' belgisi uchrasa va bu belgidan so'ng to '\n' satr oxiri belgisigacha bo'shliq belgisi kelsa, bu bo'shliq belgilari '\ ' va '\n' belgisi bilan birga satrdan o'chiriladi. Satrning o'zi keyingi satrda kelgan satr bilan qo'shiladi.

```
"O'zbekistonga \  
bahor \  
keldi"  
qatorlari bitta qatorga mos:  
"O'zbekistonga bahor keldi"
```

Nomlangan konstantalar. C tilida o'zgaruvchilardan tashqari nomlangan konstantalar kiritilishi mumkin. Bu konstantalar qiymatlarini dasturda o'zgartirish mumkin emas. Konstantalar nomlari dasturchi tomonidan kiritilgan va xizmatchi so'zlardan farqli bo'lgan identifikatorlar bo'lishi mumkin. Odatda, nom sifatida katta lotin harflari va ostiga chizish belgilari kombinatsiyasidan iborat identifikatorlar ishlatiladi. Nomlangan konstantalar quyidagi shaklda kiritiladi:

```
const tur konstanta_nomi = konstanta_qiymati.
```

Misol uchun:

```
const double EULER = 2.718282;
```

```
const long M = 999999999;
```

```
const R = 765;
```

Oxirgi misolda konstanta turi ko'rsatilmagan, bu konstanta int turiga tegishli deb hisoblanadi.

1.4. Amallar

Arifmetik amallar. Amallar, odatda, unar, ya'ni bitta operandga qo'llaniladigan amallarga va binar, ya'ni ikki operandga qo'llaniladigan amallarga ajratiladi.

Binar amallar additiv, ya'ni + qo'shish va - ayirish amallariga hamda multiplikativ, ya'ni * ko'paytirish, / bo'lish va % modul olish amallariga ajratiladi.

Butun sonni butun songa bo'lganda natija butun songacha yaxlitlanadi. Misol uchun, $20/3=6$; $(-20)/3=-6$; $20/(-3)=-6$.

Modul amali butun sonni butun songa bo'lishdan hosil bo'ladigan qoldiqqa tengdir. Agar modul amali musbat operandlarga qo'llanilsa, natija ham musbat bo'ladi, aks holda natija ishorasi kompilatorga bog'liqdir.

Unar amallarga ishorani o'zgartiruvchi unar minus - va unar plus + amallari kiradi. Bundan tashqari inkrement ++ va dekrement -- amallari ham unar amallarga kiradi.

Inkrement ++ unar amali qiymatni 1 ga oshirishni ko'rsatadi. Amalni prefiks, ya'ni ++i ko'rinishda ishlatish oldin o'zgaruvchi qiymatini oshirib, so'ngra foydalanish lozimligini, postfiks esa i++ ko'rinishda ishlatish oldin o'zgaruvchi qiymatidan foydalanib, so'ngra oshirish kerakligini ko'rsatadi. Misol uchun, i ning qiymati 2 ga teng bo'lsin, u holda $3+(++i)$ ifoda qiymati 6 ga, $3+i++$ ifoda qiymati 5 ga teng bo'ladi. Ikkala holda ham i ning qiymati 3 ga teng bo'ladi.

Dekrement -- unar amali qiymatni 1 ga kamaytirishni ko'rsatadi. Bu amal ham prefiks va postfiks ko'rinishda ishlatilishi mumkin. Bu ikki amalni faqat o'zgaruvchilarga qo'llash mumkin.

Amallar ustivorligi. Murakkab ifodalarda qaysi amal birinchi navbatda bajarilishi operator prioritetiga bog'liq.

Masalan: $x=5+3*8$.

Ko'paytirish qo'shishga nisbatan yuqoriroq prioritetga ega. Shuning uchun bu ifoda qiymati 29 ga teng bo'ladi.

Agarda ikkita matematik ifodaning prioriteti teng bo'lsa, ular chapdan o'ngga qarab ketma-ket bajariladi.

Masalan: $x = 5 + 3 + 8 * 9 + 6 * 4$.

Bu ifodada birinchi ko'paytirish amallari chapdan o'ngga qarab bajariladi: $8 * 9 = 72$ va $6 * 4 = 24$. Keyin qo'shish amallari bajariladi. Natija $x = 104$ qiymatga ega bo'ladi.

Lekin barcha amallar ham bu tartibga amal qilmaydi. Masalan, o'zlashtirish amali o'ngdan chapga qarab bajariladi.

Additiv amallarning ustivorligi multiplikativ amallarning ustivorligidan pastroqdir.

Unar amallarning ustivorligi binar amallardan yuqoriroqdir.

Razryadli amallar. Razryadli amallar natijasi butun sonlar ikkilik ko'rinishlarining har bir razryadiga mos mantiqiy amallarni qo'llashdan hosil bo'ladi. Masalan, 5 kodi 101 ga teng va 6 kodi 110 ga teng.

$6 \& 5$ qiymati 4 ga, ya'ni 100 ga teng.

$6 | 5$ qiymati 7 ga, ya'ni 111 ga teng.

$6 \wedge 5$ qiymati 3 ga, ya'ni 011 ga teng.

Bu misollarda amallar ustivorligi oshib borishi tartibida berilgan.

Bu amallardan tashqari $M \ll N$ chapga razryadli siljitish va $M \gg N$ o'ngga razryadli siljitish amallari qo'llaniladi. Siljitish M butun sonning razryadli ko'rinishiga qo'llaniladi. N nechta pozitsiyaga siljitish kerakligini ko'rsatadi.

Chapga N pozitsiyaga surish bu operand qiymatini ikkining N -darajasiga ko'paytirishga mos keladi. Misol uchun $5 \ll 2 = 20$. Bu amalning bitli ko'rinishi: $101 \ll 2 = 10100$.

Agar operand musbat bo'lsa, N pozitsiyaga o'ngga surish chap operandni ikkining N -darajasiga bo'lib, kasr qismini tashlab yuborishga mosdir. Misol uchun: $5 \gg 2 = 1$. Bu amalning bitli ko'rinishi: $101 \gg 2 = 001 = 1$. Agarda operand qiymati manfiy bo'lsa, ikki variant mavjuddir: arifmetik siljitishda bo'shatilayotgan razryadlar ishora razryadi qiymati bilan to'ldiriladi, mantiqiy siljitishda bo'shatilayotgan razryadlar nollar bilan to'ldiriladi.

Razryadli surish amallarining ustivorligi o'zaro teng, razryadli inkor amalidan past, qolgan razryadli amallardan yuqoridir. Razryadli inkor amali unar amalga, qolgan amallar binar amallarga kiradi.

Nisbat amallari. Nisbat amallari qiymatlari 1 ga teng, agar nisbat bajarilsa va aksincha, 0 ga tengdir. Nisbat amallari arifmetik turdagi operandlarga yoki ko'rsatkichlarga qo'llaniladi.

Misollar:

$1! = 0$ qiymati 1 ga teng;

$1 == 0$ qiymati 0 ga teng;

$3 > = 3$ qiymati 1 ga teng;

$3 > 3$ qiymati 0 ga teng;

$2 < = 2$ qiymati 1 ga teng;

$2 < 2$ qiymati 0 ga teng;

Katta $>$, kichik $<$, katta yoki teng $> =$, kichik yoki teng $< =$ amallarining ustivorligi bir xildir.

Teng $==$ va teng emas $!=$ amallarining ustivorligi o'zaro teng va qolgan amallardan pastdir.

Mantiqiy amallar. C tilida mantiqiy tur yo'q. Shuning uchun mantiqiy amallar butun sonlarga qo'llaniladi. Bu amallarning natijalari quyidagicha aniqlanadi:

$x||y$ amali 1 ga teng, agar $x > 0$ yoki $y > 0$ bo'lsa, aksincha, 0 ga teng.

$x \& \& y$ amali 1 ga teng, agar $x > 0$ va $y > 0$ bo'lsa, aksincha, 0 ga teng.

$!x$ amali 1 ga teng, agar $x > 0$ bo'lsa, aksincha, 0 ga teng.

Bu misollarda amallar ustivorligi oshib borish tartibida berilgan.

Inkor! amali unar, qolganlari binar amallardir.

Qiymat berish amali. Qiymat berish amali=binar amal bo'lib, chap operandi, odatda, o'zgaruvchi, o'ng operandi esa ifodaga teng bo'ladi. Misol uchun:

$z = 4,7 + 3,34$

Bu qiymati 8,04 ga teng ifodadir. Bu qiymat Z o'zgaruvchiga ham beriladi.

Bu ifoda oxiriga nuqtali vergul (;) belgisi qo'yilganda operatorga aylanadi.

$z = 4,7 + 3,34$

Bitta ifodada bir necha qiymat berish amallari qo'llanilishi mumkin. Misol uchun:

$c = y = f = 4,2 + 2,8;$

Bundan tashqari C tilida murakkab qiymat berish amali mavjud bo'lib, umumiy ko'rinishi quyidagicha:

O'zgaruvchi_nomi **amal**=ifoda;

Bu yerda **amal** quyidagi amallardan biri *, /, %, +, -, &, ^, |, <<, >>.

Misol uchun:

$x + = 4$ ifoda $x = x + 4$ ifodaga ekvivalent;

$x * = a$ ifoda $x = x * a$ ifodaga ekvivalent;

$x / = a + b$ ifoda $x = x / (a + b)$ ifodaga ekvivalent;

$x >> = 4$ ifoda $x = x >> 4$ ifodaga ekvivalent;

Imlo belgilari amal sifatida. C tilida ba'zi bir imlo belgilari ham amal sifatida ishlatilishi mumkin. Bu belgilar oddiy ( ) va kvadrat [ ] qavslardir. Oddiy qavslar binar amal deb qaralib, ifodalarga yoki funksiyaga murojaat qilishda foydalaniladi. Funksiyaga murojaat qilish quyidagi shaklda amalga oshiriladi:

<funksiya nomi> (<argumentlar ro'yxati>). Misol uchun $\sin(x)$ yoki $\max(a, b)$.

Kvadrat qavslardan massivlarga murojaat qilishda foydalaniladi. Bu murojaat quyidagicha amalga oshiriladi:

<massiv nomi> [<indeks>]. Misol uchun, $a[5]$ yoki $b[n][m]$.

Vergul simbolini ajratuvchi belgi sifatida ham, amal sifatida ham qarash mumkin. Vergul bilan ajratilgan amallar ketma-ketligi bir amal deb qaralib, chapdan o'ngga hisoblanadi va oxirgi ifoda qiymati natija deb qaraladi. Misol uchun:

$d = 4, d + 2$ amali natijasi 6 ga teng.

Shartli amal. Shartli amal ternar amal deyiladi va uchta operanddan iborat bo'ladi:

<1-ifoda> ? <2-ifoda> : <3-ifoda>

Shartli amal bajarilganda avval 1-ifoda hisoblanadi. Agar 1-ifoda qiymati 0 dan farqli bo'lsa, 2-ifoda hisoblanadi va qiymati natija sifatida qabul qilinadi. aks holda, 3-ifoda hisoblanadi va qiymati natija sifatida qabul qilinadi.

Misol uchun modulni hisoblash: $x < 0 ? -x : x$ yoki ikkita son kichigini hisoblash $a < b ? a : b$.

Shuni aytish lozimki, shartli ifodadan har qanday ifoda sifatida foydalanish mumkin. Agar F FLOAT turga, a N – INT turga tegishli bo'lsa, $(N > 0) ? F : N$ ifoda N musbat yoki manfiyligidan qat'iy nazar, DOUBLE turiga tegishli bo'ladi.

Shartli ifodada birinchi ifodani qavsga olish shart emas.

Amallar ustivorligi jadvali

Rang	Amallar	Yo'nalish
1	() [] -> ::	Chapdan o'ngga
2	! ~+- ++ -- & * (tur) sizeof new delete tur()	O'ngdan chapga
3	* -> *	Chapdan o'ngga
4	* / % (multiplikativ binar amallar)	Chapdan o'ngga
5	+ - (additiv binar amallar)	Chapdan o'ngga
6	<< >>	Chapdan o'ngga
7	<<=>=>	Chapdan o'ngga
8	= !=	Chapdan o'ngga
9	&	Chapdan o'ngga
10	^	Chapdan o'ngga
11		Chapdan o'ngga
12	&&	Chapdan o'ngga
13		Chapdan o'ngga
14	?:(shartli amal)	O'ngdan chapga
15	= * = / = % = + = - = & = ^ = = << = >> =	O'ngdan chapga
16	, (vergul amali)	Chapdan o'ngga

1.5. Turlar bilan ishlash

Turlarni keltirish. Turlarni keltirish (type casting) ma'lum turdagi o'zgaruvchi boshqa turdagi qiymat qabul qilganda foydalaniladi. Ba'zi turlar uchun keltirish avtomatik ravishda bajariladi. Avtomatik turlarni keltirish o'zgaruvchi turining hajmi qiymatni saqlashga yetarli bo'lganda bajariladi. Bu jarayon kengaytirish (*widening*) yoki yuksaltirish (*promotion*) deb ataladi, chunki kichik razryadli tur katta razryadli turga kengaytiriladi. Bu holda turlarni avtomatik keltirish xavfsiz deb ataladi. Masalan, int turi char turidagi qiymatni saqlashga yetarli, shuning uchun turlarni keltirish talab qilinmaydi. Teskari jarayon toraytirish (*narrowing*) deb ataladi, chunki qiymatni o'zgartirish talab etiladi. Bu holda turlarni avtomatik keltirish xavfli deb ataladi. Masalan, haqiqiy turni butun turga keltirilganda kasr qism tashlab yuboriladi.

Amallarda turlarni avtomatik keltirish. Binar arifmetik amallar bajarilganda turlarni keltirish quyidagi qoidalar asosida amalga oshiriladi:

Short va char turlari **int** turiga keltiriladi;

agar operandlardan biri **long** turiga tegishli bo'lsa, ikkinchi operand ham **long** turiga keltiriladi va natija ham **long** turiga tegishli bo'ladi;

agar operandlardan biri **float** turiga tegishli bo'lsa, ikkinchi operand ham **float** turiga keltiriladi va natija ham **float** turiga tegishli bo'ladi;

agar operandlardan biri **double** turiga tegishli bo'lsa, ikkinchi operand ham **double** turiga keltiriladi va natija ham **double** turiga tegishli bo'ladi;

agar operandlardan biri **long double** turiga tegishli bo'lsa, ikkinchi operand ham **long double** turiga keltiriladi va natija ham **long double** turiga tegishli bo'ladi.

Ifodalarda turlarni avtomatik keltirish. Agar ifodada short va int turidagi o'zgaruvchilar ishlatilsa, butun ifoda turi int ga ko'tariladi. Agar ifodada biror o'zgaruvchi turi long bo'lsa, butun ifoda turi long turga ko'tariladi. Ko'zda tutilganidek, hamma butun konstantalar int turiga ega deb qaraladi. Hamma butun konstantalar oxirida L yoki l simvoli turgan bo'lsa, long turiga ega.

Agar ifoda float turidagi operandga ega bo'lsa, butun ifoda float turiga ko'tariladi. Agar biror operand double turiga ega bo'lsa, butun ifoda turi double turiga ko'tariladi.

Turlar bilan ishlovchi amallar. Turlarni o'zgartirish amali quyidagi ko'rinishga ega:

(tur_nomi) operand;

Bu amal operandlar qiymatini ko'rsatilgan turga keltirish uchun ishlatiladi. Operand sifatida konstanta, o'zgaruvchi yoki qavslarga olingan ifoda kelishi mumkin. Misol uchun (long)6 amali konstanta qiymatini o'zgartirmagan holda operativ xotirada egallagan baytlar sonini oshiradi. Bu misolda konstanta turi o'zgarmagan bo'lsa, (double)6 yoki (float)6 amali konstanta ichki ko'rinishini ham o'zgartiradi. Katta butun sonlar haqiqiy turga keltirilganda sonning aniqligi yo'qolishi mumkin.

Masalan:

$\text{int } x = 1.7 + 1.8;$

$\text{int } y = (\text{int})1.7 + (\text{int})1.8;$

Bu amallar bajarilishi natijasida x o'zgaruvchi qiymati 3 ga, y o'zgaruvchi qiymati ikkiga teng bo'ladi.

sizeof amali operand sifatida ko'rsatilgan obyektning baytlarda xotiradagi hajmini hisoblash uchun ishlatiladi. Bu amalning ikki ko'rinishi mavjud:

```
sizeof ifoda  
sizeof (tur)
```

Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, sizeof funksiyasi preprotssessor qayta ishlash jarayonida bajariladi, shuning uchun dastur bajarilish jarayonida vaqt talab etmaydi.

Misol uchun:

```
sizeof (3.14)=8  
sizeof (3.14f)=4  
sizeof (3.14L)=10  
sizeof(char)=1  
sizeof(double)=8.
```

1.6. C tilida dastur tuzilishi

Sodda dastur tuzilishi. Dastur preprotssessor komandalari va bir necha funksiyalardan iborat bo'lishi mumkin. Bu funksiyalar orasida main nomli asosiy funksiya bo'lishi shart. Agar asosiy funksiyadan boshqa funksiyalar ishlatilmasa, dastur quyidagi ko'rinishda tuziladi:

```
Preprocessor_komandalari  
void main()  
{  
Dastur tanasi.  
}
```

Preprocessor direktivalari kompilatsiya jarayonidan oldin preprotssessor tomonidan bajariladi. Natijada dastur matni preprotssessor direktivalari asosida o'zgartiriladi.

Preprocessor komandalaridan ikkitasini ko'rib chiqamiz.

#include <fayl_nomi> Bu direktiva standart kutubxonalardagi funksiyalarni dasturga joylash uchun foydalaniladi.

#define <almashtiruvchi ifoda> <almashinuvchi ifoda>

Bu direktiva bajarilganda dastur matnidagi almashtiruvchi ifodalar almashinuvchi ifodalarga almashtiriladi.

Misol tariqasida C tilida tuzilgan birinchi dasturni keltiramiz:

```
#include <stdio.h>
```

```
void main()
{
printf("n Salom, Dunyo! \n");
}
```

Bu dastur ekranga **Salom, Dunyo!** jumlasini chiqaradi.

Almashtiruvchi define direktivasi yordamida bu dasturni quyidagicha yozish mumkin:

```
#include <stdio.h>
#define begin {
#define end}
#define pr printf("\n Salom, Dunyo! \n");
void main()
begin
pr;
end
```

Almashtiruvchi define direktivasidan nomlangan konstantalar kiritish uchun foydalanish mumkindir.

Misol uchun:

```
#define ZERO 0
```

Agar dasturda quyidagi matn mavjud bo'lsa:

```
int d=ZERO;
```

Preprocessor bu matnda har bir ZERO konstantani uning qiymati bilan almashtiradi, va natijada, quyidagi matn hosil bo'ladi.

```
int d=0;
```

1.7. Ma'lumotlarni kiritish va chiqarish

Formatli chiqarish – **printf**. Chiqarish printf funksiyasi ko'rsatilgan parametrlarni standart oqimga chiqarish uchun ishlatiladi. Standart oqim tushunchasi keyingi boblarda yoritiladi. Hozircha standart oqim sifatida monitor tushunilishi yetarli.

Funksiya **stdio.h** modulida joylashgan bo'lib, umumiy ko'rinishi quyidagicha:

```
printf (control, arg1, arg2, ...)
```

Bunda control boshqaruvchi qator deb atalib ikki turdagi simvollar-dan iborat bo'ladi: oddiy chiqariluvchi simvollar va navbatdagi paramet-rni o'zgartirib chiqaruvchi spetsifikatsiyalar.

Har bir spetsifikatsiya % simvolidan boshlanib, o'zgartirish turini ko'rsatuvchi simvol bilan tugaydi.

O'zgartirish simvollari quyidagilardan iborat.

Butun sonlar uchun:

d – parametr ishorali o'nlik butun songa aylantiriladi.

u – parametr ishorasiz o'nlik butun songa aylantiriladi.

o – parametr ishorasiz va birinchi raqami 0 bo'lmagan sakkizlik songa aylantiriladi.

x – parametr ishorasiz va 0x belgisiz o'n oltilik songa aylantiriladi.

X – parametr xuddi x kabi. Faqat harf bilan ko'rsatiluvchi raqamlar katta harf, ya'ni A, B, C, D, E, F sifatida yoziladi.

Haqiqiy sonlar uchun:

e – parametr float yoki double turidagi son deb qaraladi va ishorali m.nnnnnne+-xx ko'rinishidagi o'nlik songa keltiriladi.

E – parametr xuddi e kabi. Faqat mantissa belgisi katta harf, ya'ni E sifatida yoziladi.

f – parametr float yoki double turidagi son deb qaraladi va ishorali m.nnnnnn ko'rinishidagi o'nlik songa keltiriladi.

g – parametr berilgan son qiymati va aniqligi uchun eng ixcham %e yoki %f tanlaydi.

G – parametr xuddi g kabi. Faqat mantissa belgisi katta harf, ya'ni E sifatida yoziladi.

Simvol va satr uchun:

c – parametr bitta simvol deb qaraladi.

s – parametr satr simvollar nolinchi simvol uchramaguncha yoki ko'rsatilgan sondagi simvollar bosiladi.

Misol:

```
#include <stdio.h>
```

```
int main()
```

```
{
```

```
int num=-27; int number=27; float f=123.456;
```

```
char r='a'; char str[4]=«abc»;
```

```
printf("%d\n", num); /* -27 */
```

```
printf("%u\n", number); /* 27 */
```

```
printf("%o\n", number); /* 33 */
```

```
printf("%x\n", number); /* lb */
```

```
printf("%f\n", f); /* 123.456001 */
```

```

printf("%e\n",    f);          /*    1.23456e+02    */
printf("%E\n",    f);          /*    1.23456E+02    */
printf("%c\n",    r);          /*    a              */
printf("%s\n", str);          /*    abc            */
return 0;
}

```

Protsent % belgisi va o'zgartirish simvoli orasiga quyidagi simvollarni qo'yish mumkin:

Chiqarilayotgan argument chapga tekislash lozimligini ko'rsatuvchi minus belgisi.

Maydon minimal uzunligini ko'rsatuvchi raqamlar qatori.

Maydon uzunligini keyingi raqamlar qatoridan ajratuvchi nuqta.

Biror qatordan qancha simvol ajratib olish lozimligini hamda float yoki double turidagi sonlarda nuqtadan keyin qancha kasr raqamlari bosib chiqarilishini ko'rsatuvchi raqamlar ketma-ketligi.

Chiqarilayotgan son long turiga tegishli ekanligini ko'rsatuvchi uzun o'nlik markeri l.

% dan keyingi simvol o'zgartirish simvoli bo'lmasa, u bosmaga chiqariladi.

% simbolini o'zini bosmaga chiqarish uchun %% belgisini berish lozim.

Quyidagi jadval har xil spetsifikatsiyalarni «HELLO, WORLD» (12 simvoli) so'zini bosishga ta'sirini ko'rsatadi. Bu yerda har bir maydon uzunligini ko'rsatish uchun maydon oxiriga ikki nuqta qo'yilgan.

```

:%10S:      :HELLO, WORLD:
:%10-S:     :HELLO, WORLD:
:%20S:      :HELLO, WORLD:
:%-20S:     :HELLO, WORLD:
:%20.10S:   :HELLO, WOR:
:%-20.10S:  :HELLO, WOR:
:%.10S:     :HELLO, WOR:

```

Turlar maksimal va minimal qiymatlari. Turli turlar maksimal va minimal qiymatlari <LIMITS.H> faylidagi konstantalarda saqlanadi.

Quyidagi dasturda char turidagi bitlar soni va char turi maksimal va minimal qiymati ekranga chiqariladi:

```

#include<stdio.h>
#include<limits.h>

```

```

int main()
{
    printf("CHAR_BIT=%d\n", CHAR_BIT);
    printf("CHAR_MIN=%d CHAR_MAX=%d\n", CHAR_MIN,
CHAR_MAX);
    return 0;
}

```

Quyidagi dasturda short, int, long turlari maksimal va minimal qiymati ekranga chiqariladi:

```

#include <stdio.h>
#include <limits.h>
int main()
{
    printf("SHRT_MIN=%d SHRT_MAX=%d\n", SHRT_MIN,
SHRT_MAX);
    printf("INT_MIN=%d INT_MAX=%d\n", INT_MIN, INT_
MAX);
    printf("LONG_MIN=%ld LONG_MAX=%ld\n", LONG_MIN,
LONG_MAX);
    return 0;
}

```

Quyidagi dasturda unsigned char, unsigned short, unsigned int, unsigned long turlari maksimal va minimal qiymati ekranga chiqariladi:

```

#include <stdio.h>
#include <limits.h>
int main()
{
    printf("UCHAR_MAX=%u\n", UCHAR_MAX);
    printf("USHRT_MAX=%u\n", USHRT_MAX);
    printf("UINT_MAX=%u\n", INT_MAX);
    printf("ULONG_MAX=%ul\n", ULONG_MAX);
    return 0;
}

```

Formatli kiritish scanf. scanf funksiyasi stdio.h modulida joylashgan bo'lib, umumiy ko'rinishi quyidagicha:

scanf(control, arg1, arg2, ...)

Funksiya standart oqimdan simvollarni o'qib, boshqaruvchi qator asosida formatlab, mos parametrlarga yozib qo'yadi. Parametr ko'rsatkich bo'lishi lozim.

Boshqaruvchi qator quyidagi o'zgartirish spetsifikatsiyalaridan iborat: bo'shliq, tabulatsiya, keyingi qatorga o'tish simvollari; oddiy simvollar (% dan tashqari) kiritish oqimidagi navbatdagi simvollar bilan mos kelishi lozim;

% simvolidan boshlanuvchi spetsifikatsiya simvollari;

% simvolidan boshlanuvchi qiymat berishni ta'qiqlovchi * simvoli;

% simvolidan boshlanuvchi maydon maksimal uzunligini ko'rsatuvchi

son.

Quyidagi spetsifikatsiya simvollarini ishlatish mumkin:

d – ishorali o'nli butun son kutilmoqda;

o – ishorali sakkizlik butun son kutilmoqda;

x – ishorali o'n oltilik butun son kutilmoqda;

h – ishorasiz o'nlik son kutilmoqda;

c – bitta simvol kutilmoqda;

s – satr kutilmoqda;

f – float turidagi son kutilmoqda.

Kiritilayotgan sonning butun raqamlari va nuqtadan so'ng kasr raqamlari soni va E yoki e belgisidan so'ng mantissa raqamlari soni ko'rsatilishi mumkin.

```
#include <stdio.h>
```

```
int main(void)
```

```
{
```

```
    unsigned width, precision;
```

```
    int number = 256;
```

```
    double weight = 242.5;
```

```
    printf("What field width?\n");
```

```
    scanf("%d", &width);
```

```
    printf("The number is: %*d:\n", width, number);
```

```
    printf("Now enter a width and a precision:\n");
```

```
    scanf("%d %d", &width, &precision);
```

```
    printf("Weight = %*.*f\n", width, precision, weight);
```

```
    printf("Done!\n");
```

```
return 0;
}
```

Lokal va global o'zgaruvchilar. C tilida o'zgaruvchi ta'rifi albatta blok boshida joylashishi lozim.

O'zgaruvchi mavjudlik sohasi deb shu o'zgaruvchiga ajratilgan xotira mavjud bo'lgan dastur qismiga aytiladi. O'zgaruvchi ko'rinish sohasi deb o'zgaruvchi qiymatini olish mumkin bo'lgan dastur qismiga aytiladi. Biror blokda ta'riflangan o'zgaruvchi lokal o'zgaruvchi deyiladi. Har qanday blokdan tashqarida ta'riflangan o'zgaruvchi global o'zgaruvchi deyiladi.

Lokal o'zgaruvchi mavjudlik va ko'rinish sohasi ta'rifdan, to shu ta'rif joylashgan blok oxirigachadir.

Tashqi blokda o'zgaruvchi nomi shu blokda joylashgan yoki shu blokda ichki blokda o'zgaruvchi nomi bilan bir xil bo'lmasligi kerak.

Global o'zgaruvchi mavjudlik sohasi ta'rifdan, to dastur oxirigacha.

Agar ichki blokda o'zgaruvchi nomi global o'zgaruvchi nomi bilan bir xil bo'lsa, lokal o'zgaruvchi ko'rinish sohasida global o'zgaruvchi ko'rinmay qoladi.

Misol:

```
#include <stdio.h>
int i=5;
int k=6;
int main()
{
int i=9;
printf("%d\n", i);
printf("%d\n", k);
return 0;
}
```

Natija:

```
9
6
```

1-bob bo'yicha savollar

1. Butun va haqiqiy turlarning qanday farqi bor?
2. Ishorasiz unsigned turining xossalarini ko'rsating.

3. Ishorasiz unsigned short int va long int turlarining o'zaro farqi nima-da?
4. Birinchi qaysi funksiya bajariladi?
5. Simvulli kiritish funksiyalari.
6. Shartli amalning umumiy ko'rinishi.
7. Turlarni keltirish qoidalari.
8. Quyidagi #include direktivasi qanday vazifani bajaradi?
9. Bosh main() funksiyasining o'ziga xos xususiyati nimadan iborat?
10. Izohlar bir necha qatorda yozilishi mumkinmi?

1-bob bo'yicha topshiriqlar

1. Matematik amallardan foydalanishni ko'rsatuvchi dastur tuzing.
2. Mantiqiy amallardan foydalanishni ko'rsatuvchi dastur tuzing.
3. Nisbat amallardan foydalanishni ko'rsatuvchi dastur tuzing.
4. Munosabat amallaridan foydalanishni ko'rsatuvchi dastur tuzing.
5. Sonning absolut qiymatini shartli amal yordamida hisoblovchi dastur tuzing.

2-bob. OPERATORLAR VA FUNKSIYALAR

2.1. Operatorlar turlari

Operatorlar va bloklar. Har qanday dastur funksiyalar ketma-ketligidan iborat bo'ladi. Funksiyalar sarlavha va funksiya tanasidan iborat bo'ladi. Funksiya sarlavhasiga void main() ifoda misol bo'la oladi. Funksiya tanasi obyektlar ta'riflari va operatorlardan iborat bo'ladi.

Har qanday operator nuqtali-vergul belgisi bilan tugashi lozim. Quyidagi ifodalar $x=0$ yoki $i++$ operatorga aylanadi, agar ulardan so'ng nuqtali vergul kelsa:

```
x=0;
```

```
i++;
```

Operatorlar bajariluvchi va bajarilmaydigan operatorlarga ajratiladi. Bajarilmaydigan operator, bu—izoh operatoridir.

Izoh operatori /* belgisi bilan boshlanib, */ belgisi bilan tugaydi. Bu ikki simvol orasida ixtiyoriy jumla yozish mumkin. Kompilator bu jumalani tekshirib o'tirmaydi. Izoh operatoridan dasturni tushunarli qilish maqsadida izohlar kiritish uchun foydalaniladi.

Bajariluvchi operatorlar o'z navbalida ma'lumotlarni o'zgartiruvchi va boshqaruvchi operatorlarga ajratiladi.

Boshqaruvchi operatorlar dasturni boshqaruvchi konstruksiyalar deb ataladi. Bu operatorlarga quyidagilar kiradi:

tanlash operatorlari;

sikl operatorlari;

o'tish operatorlari.

Ma'lumotlarni o'zgartiruvchi operatorlarga qiymat berish operatorlari va nuqtali vergul bilan tugovchi ifodalar kiradi. Misol uchun:

```
i++;
```

```
x*=i;
```

```
i=x-4*i;
```

Qo'shma operatorlar. Bir necha operatorlar {va} figurali qavslar yordamida qo'shma operatorlarga yoki bloklarga birlashtirilishi mumkin. Blok yoki qo'shma operator sintaksis jihatdan bitta operatorga ekvivalentdir. Blokning qo'shma operatoridan farqi shundaki, blokda obyektlar ta'riflari mavjud bo'lishi mumkin.

Quyidagi dastur qismi qo'shma operator:

```
{  
n++;  
summa += (float)n;  
}
```

Bu fragment esa blok:

```
{  
int n=0;  
n++;  
summa += (float)n;  
}
```

2.2. Tanlash operatorlari

Shartli operator. Shartli operator ikki ko'rinishda ishlatilishi mumkin:

```
if (ifoda)  
1-operator  
else  
2-operator  
yoki  
if (ifoda)  
1-operator
```

Shartli operator bajarilganda avval ifoda hisoblanadi. Agar qiymat rost, ya'ni noldan farqli bo'lsa, 1-operator bajariladi. Agar qiymat yolg'on, ya'ni nol bo'lsa va else ishlatilsa, 2-operator bajariladi. Operatorning else qismi har doim eng yaqin if ga mos qo'yiladi.

```
if(n > 0)  
if(a > b)  
Z = a;
```

```
else  
Z=b;
```

Agar else qismni yuqori if ga mos qo'yish lozim bo'lsa, figurali qavslar ishlatish lozim.

```
if(n > 0) {  
if(a > b)  
z=a;  
}  
else  
z=b;
```

Misol tariqasida uchta berilgan sonning eng kattasini aniqlash dasturi:

```
#include <stdio.h>  
int main()  
{  
float a, b, c, max;  
scanf("%f", &a);  
scanf("%f", &b);  
scanf("%f", &c);  
if (a > b)  
if (a > c) max = a; else max = c;  
else  
if (b > c) max = b; else max = c;  
printf("\n max = %f", max);  
return 0;  
}
```

Keyingi misolda kiritilgan ball va maksimal ball asosida baho aniqlanadi:

```
#include <stdio.h>  
int main()  
{  
int ball, max_ball, baho;  
printf("\n ball=");  
scanf("%d", &ball);  
printf("\n max_ball=");
```

```

scanf("%d", &max_ball);
float d=(float)ball/max_ball;
if (d>0.85) baho=5; else
{
if (d>0.71) baho=4; else
{
if (d>0.55) baho=3; else baho=2;
}
}
printf("\n baho=%d", baho);
return 0;
}

```

Kalit bo'yicha tanlash operatori. Kalit bo'yicha tanlash switch operatorining umumiy ko'rinishi quyidagicha:

```

switch(<ifoda>) {
case <l-qiymat>: <l-operator>
...
break;
...
default: <operator>
...
case: <n-operator>;
}

```

Oldin qavs ichidagi butun ifoda hisoblanadi va uning qiymati hamma variantlar bilan solishtiriladi. Biror variantga qiymat mos kelsa, shu variantda ko'rsatilgan operator bajariladi. Agar biror variant mos kelmasa, default orqali ko'rsatilgan operator bajariladi. Uzish break operatori ishlatilmasa, shartga mos kelgan variantdan tashqari keyingi variantdagi operatorlar ham avtomatik bajariladi. Quyidagi default, break va belgilangan variantlar ixtiyoriy tartibda kelishi mumkin. Umuman, default yoki break operatorlarini ishlatish shart emas. Belgilangan operatorlar bo'sh bo'lishi ham mumkin.

Misol tariqasida bahoni son miqdoriga qarab aniqlash dasturini ko'ramiz.

```

#include <stdio.h>
int main()
{
int baho;
scanf("%d", &baho);
switch(baho)
{
case 2:printf("\n yomon"); break;
case 3:printf("\n o'rta"); break;
case 4:printf("\n yaxshi"); break;
case 5:printf("\n a'lo"); break;
default: printf("\n noto'g'ri kiritilgan");
};
return 0;
}

```

Keyingi misolda kiritilgan simvol unli harf ekanligi aniqlanadi:

```

#include <stdio.h>
int main()
{
char c;
scanf("%c", &c);
switch(c)
{
case 'a':
case 'u':
case 'o':
case 'i':
printf("\n Simvol unli"); break;
default: printf("\n Simvol unli emas");
};
return 0;
}

```

2.3. Sikl operatorlari

Oldingi shartli while operatori. Oldingi shartli while operatori quyidagi umumiy ko'rinishga ega:

while(ifoda)

Operator

Bu operator bajarilganda avval ifoda hisoblanadi. Agar uning qiymati 0 dan farqli bo'lsa, operator bajariladi va ifoda qayta hisoblanadi. To ifoda qiymati 0 bo'lmaguncha sikl qaytariladi.

Agar dasturda while (1); satr qo'yilsa, bu dastur hech qachon tugamaydi.

Misol. Berilgan n gacha sonlar yig'indisi:

```
#include <stdio.h>
void main()
{
long n, i=1, s=0;
scanf("%d", &n);
while (i<=n)
s+=i++;
printf("\n s=%d", s);
}
```

Bu dasturda s+=i++ ifoda s=s+i; i=i+1 ifodalarga ekvivalentdir.

Quyidagi dastur to nuqta bosilmaguncha kiritilgan simvollar va qatorlar soni hisoblanadi:

```
#include <stdio.h>
int main()
{
int nc=0,nl=0;
char c;
while ((c=getchar())!='\n')
{
++nc;
if (c=='\n') ++nl;
};
printf("satrlar=%d simvollar=%d \n", nl, nc);
return 0;
}
```

Keyingi shartli do-while operatori. Keyingi shartli do-while operatorining umumiy ko'rinishi quyidagicha:

do

Operator

while(ifoda)

Sikl operatorining bu ko'rinishida avval operator bajariladi, so'ngra ifoda hisoblanadi. Agar uning qiymati 0 dan farqli bo'lsa, operator yana bajariladi va hokazo. To ifoda qiymati 0 bo'lmaguncha sikl qaytariladi.

Misol. Berilgan n gacha sonlar yig'indisi:

```
#include <stdio.h>
int main()
{
long n, i=1, s=0;
scanf("%d", &n);
do
s += i++;
while (i <= n);
printf("\n s=%d", s);
return 0;
}
```

Bu dasturning kamchiligi shundan iboratki, agar n qiymati 0 ga teng yoki manfiy bo'lsa ham sikl tanasi bir marta bajariladi va s qiymati birga teng bo'ladi.

Parametrli for operatori. Parametrli for operatorining umumiy ko'rinishi quyidagicha:

for(1-ifoda; 2-ifoda; 3-ifoda)

Operator

Bu operator quyidagi operatorga mos.

1-ifoda;

while(2-ifoda) {

operator

3-ifoda

}

Misol. Berilgan n gacha sonlar yig'indisi:

```
#include <stdio.h>
int main()
{
int n;
scanf("%d", &n);
int s=0;
```



```

for(int i=1; i<=n; i++) s+=i;
printf("\n%d", s);
return 0;
}

```

Siklda bir nechta schotchikning qo'llanilishi. Parametrlil for siklining sintaksisi unda bir nechta o'zgaruvchi – schyotchikning qo'llanilishiga, sikl davom etishining murakkab shartlarini tekshirishga va sikl schyotchiklari ustida ketma-ket bir nechta operatsiyaning bajarilishiga imkon beradi.

Agarda bir nechta schyotchikka qiymat o'zlashtirilsa yoki ular o'rtasida bir nechta operatsiya bajarilsa, bu ifodalar vergul bilan ajratilgan holda ketma-ket yoziladi.

for siklida bir nechta schotchikning qo'llanilishi:

```

#include <stdio.h>
#include <conio.h>
int main()
{
int i, j;
for (i=0, j=0; i<3; i++, j++)
printf("i:%d j:%d\n", i, j);
getch();
return 0;
}

```

Natija:

```

i: 0      j: 0
i: 1      j: 1
i: 2      j: 2

```

2.4. O'tish operatorlari

break operatori. Ba'zi hollarda sikl bajarilishini ixtiyoriy joyda to'xtatishga to'g'ri keladi. Bu vazifani break operatori bajarishga imkon beradi. Bu operator darhol sikl bajarilishini to'xtatadi va boshqaruvni sikldan keyingi operatorlarga uzatadi.

Misol:

```

#include <stdio.h>

```

```

int main()
{
int n;
while(1)
{
scanf("%d", &n);
if(n == 1||n == 0) break;
}
printf("Sikl tugadi");
return 0;
}

```

Bu misolda while(1) operatori yordamida cheksiz sikl hosil qilinadi. Agar 1 yoki 0 soni kiritilsa, sikl to'xtatiladi.

continue operatori. Sikl bajarilishiga ta'sir o'tkazishga imkon beradigan yana bir operator continue operatoridir. Bu operator sikl qadamining bajarilishini to'xtatib, for va while da ko'rsatilgan shartli tekshirishga o'tkazadi.

Misol:

```

#include <stdio.h>
int main()
{
int n;
for(;;)
{
scanf("%d", &n);
if(n == 1||n == 0) continue;
break;
}
printf("Sikl tugadi");
return 0;
}

```

Bu misolda for(;;) operatori yordamida cheksiz sikl hosil qilinadi. Agar 1 yoki 0 sonlaridan farqli son kiritilsa, sikl to'xtatiladi.

O'tish operatori goto. O'tish operatorining ko'rinishi:

goto <identifikator>. Bu operator identifikator bilan belgilangan operatorga o'tish kerakligini ko'rsatadi.

Misol uchun goto A1; ...; A1:y=5;

Strukturali dasturlashda goto operatoridan foydalanmaslik maslahat beriladi. Lekin ba'zi hollarda o'tish operatoridan foydalanish dasturlashni osonlashtiradi.

Misol uchun bir necha sikldan birdan chiqish kerak bo'lib qolganda, to'g'ridan to'g'ri break operatorini qo'llab bo'lmaydi, chunki u faqat eng ichki sikldan chiqishga imkon beradi.

```
#include <stdio.h>
int main()
{
int n=16, s=0;
int i, j;
for(i=1; i<5; i++)
for(j=1; j<5; j++)
{
if(i*j>n) goto A;
S++;
}
A:printf("Sikl tugadi s=%d", s);
return 0;
}
```

2.5. Foydalanuvchi funksiyalari

Funksiyalarni ta'riflash va ularga murojaat qilish. Funksiya ta'rifida funksiya nomi, turi va formal parametrlar ro'yxati ko'rsatiladi. Formal parametrlar nomlaridan tashqari turlari ham ko'rsatilishi shart. Formal parametrlar ro'yxati funksiya signaturasi deb ham ataladi.

Funksiya ta'rifining umumiy ko'rinishi quyidagicha:

Funksiya turi funksiya nomi(formal_parametrlar_ta'rifi)

Formal parametrlarga ta'rif berilganda ularning boshlang'ich qiymatlari ham ko'rsatilishi mumkin.

Funksiya qaytaruvchi ifoda qiymati funksiya tanasida **return** <ifoda>; operatori orqali ko'rsatiladi.

Misol:

```
float min(float a, float b)
```

```
{
```

```
if (a < b) return a;  
return b;  
}
```

Funksiyaga murojaat qilish quyidagicha amalga oshiriladi:

Funksiya nomi (haqiqiy parametrlar ro'yxati).

Haqiqiy parametr ifoda ham bo'lishi mumkin. Haqiqiy parametrlar qiymati hisoblanib mos formal parametrlar o'rnida ishlatiladi.

Misol uchun yuqoridagi funksiyaga quyidagicha murojaat qilish mumkin:

```
int x=5, y=6, z; z=min(x, y) yoki int z=min(5, 6) yoki int x=5;  
int z=min(x, 6)
```

Funksiyaga murojaat qilinganda haqiqiy parametrlarning turlari formal parametrlar turlariga mos kelmasligi mumkin. Bu holda avtomatik ravishda turlarni keltirish bajariladi.

Funksiya qiymat qaytarmasa, uning turi **void** deb ko'rsatiladi.

Misol uchun:

```
void print()  
{  
printf("\n Salom!");  
};
```

Bu funksiyaga `print()` shaklida murojaat qilish ekranga **Salom!** yozilishiga olib keladi.

Qiymat qaytarmaydigan funksiya tanasida `return` operatori ishlatilishi mumkin. Bu operator funksiyadan chiqishni bildiradi. Masalan:

```
void print()  
{  
printf("\n Salom!");  
return;  
printf("\n Dunyo!");  
}
```

Bu funksiyaga `print()` shaklida murojaat qilish ekranga **Salom!** yozilishiga olib keladi, lekin **Dunyo!** so'zi yozilmay qoladi.

Qiymat qaytarmaydigan funksiya formal parametrlarga ega bo'lishi mumkin.

Masalan:

```
#include <stdio.h>
void print_baho(int baho)
{
switch(baho)
{
case 2:printf("\n yomon"); break;
case 3:printf("\n o'rta"); break;
case 4:printf("\n yaxshi"); break;
case 5:printf("\n alo"); break;
default:printf("\n noto'g'ri kiritilgan»);
};
};
int main()
{
int a;
scanf("%d", &a);
print_baho(5);
return 0;
};
```

Funksiya prototipi. Agar dasturda funksiya ta'rifi murojaatdan keyin berilsa yoki funksiya boshqa faylda joylashgan bo'lsa, murojaatdan oldin shu funksiyaning prototipi joylashgan bo'lishi kerak. Prototip funksiya nomi va formal parametrlar turlaridan iborat bo'ladi. Formal parametrlar nomlarini berish shart emas.

Misol uchun $y = \min(a, b) + 2 * \max(c, d)$ ifodani hisoblashni ko'ramiz:

```
#include <stdio.h>
int max(int a, int b)
{
if (a < b) return b; else return a;
}
int main()
{
int a, b, c, d, y;
int min(int, int);
scanf("%d%d%d%d", &a, &b, &c, &d);
```

```

y = min(a, b) + 2 * max(c, d);
printf("\n %d", y);
return 0;
};
int min(int a, int b)
{
if (a < b) return a;
else return b;
}

```

Funksiyaga parametrlar uzatish. Funksiyaga parametrlar qiymat bo'yicha uzatiladi va quyidagi bosqichlardan iborat bo'ladi:

1. Funksiya bajarishga tayyorlanganda formal parametrlar uchun xotiradan joy ajratiladi, ya'ni formal parametrlar funksiyalarning ichki parametrlariga aylantiriladi. Agar parametr turi float bo'lsa, double turidagi obyektlar hosil bo'ladi, char va short int bo'lsa, int turidagi obyektlar yaratiladi.

2. Haqiqiy parametrlar sifatida ishlatilgan ifodalar qiymatlari hisoblanadi.

3. Haqiqiy parametrli ifodali qiymatlari formal parametrlar uchun ajratilgan xotira qismlariga yoziladi. Bu jarayonda float turi double turiga, char va short int turlari int turiga keltiriladi.

4. Funksiya tanasi ichki obyektlar – parametrlar yordamida bajariladi va qiymat chaqirilgan joyga qaytariladi.

5. Haqiqiy parametrlar qiymatlariga funksiya hech qanday ta'sir o'tkazmaydi.

6. Funksiyadan chiqishda formal parametrlar uchun ajratilgan xotira qismlari bo'shatiladi.

C tilida chaqirilgan funksiya chaqiruvchi funksiyadagi o'zgaruvchi qiymatini o'zgartira olmaydi. U faqat o'zining vaqtinchalik nusxasini o'zgartirishi mumkin xolos.

Qiymat bo'yicha chaqirish qulaylik tug'diradi. Chunki funksiyalarda kamroq o'zgaruvchilarni ishlatishga imkon beradi. Misol uchun shu xususiyatni aks ettiruvchi POWER funksiyasi variantini keltiramiz:

```

int power(int x, int n)
{
int p;

```

```

for (p=1; n > 0; --n)
p=p * x;
return (p);
}

```

Argument n vaqtinchalik o'zgaruvchi sifatida ishlatiladi. Undan to qiyamati 0 bo'lmaguncha bir ayriladi. Parametr n funksiya ichida o'zgarishi funksiyaga murojaat qilingan boshlang'ich qiymatiga ta'sir qilmaydi.

2.6. Rekursiya

Rekursiv funksiyalar. Rekursiv funksiya deb o'ziga o'zi murojaat qiluvchi funksiyaga aytiladi. Misol uchun faktorialni hisoblash funksiyasini keltiramiz:

```

long fact(int k)
{
if (k<0) return 0;
if (k == 0) return 1;
return k*fact(k-1);
}

```

Manfiy argument uchun funksiya 0 qiymat qaytaradi. Parametr 0 ga teng bo'lsa, funksiya 1 qiymat qaytaradi. Aks holda parametr qiymati birga kamaytirilgan holda funksiyaning o'zi chaqiriladi va uzatilgan parametrga ko'paytiriladi. Funksiyaning o'z-o'zini chaqirish formal parametr qiymati 0 ga teng bo'lganda to'xtatiladi.

Keyingi misolimizda ixtiyoriy haqiqiy sonning butun darajasini hisoblash rekursiv funksiyasini keltiramiz.

```

double expo(double a, int n)
{
if (n == 0) return 1;
if (a == 0.0) return 0;
if (n>0) return a*expo(a, n-1);
if(n<0) return expo(a, n+1)/a;
}

```

Misol uchun funksiyaga $\text{expo}(2.0,3)$ shaklda murojaat qilinganda rekursiv ravishda funksiyaning ikkinchi parametri kamaygan holda murojaatlar

hosil bo'ladi: expo(2.0,3), expo(2.0,2), expo(2.0,1), expo(2.0,0). Bu murojaatlarda quyidagi ko'paytma hisoblanadi: $2.0 \cdot 2.0 \cdot 2.0 \cdot 1$ va kerakli natija hosil qilinadi.

Shuni ko'rsatib o'tish kerakki, bu funksiyamizda noaniqlik mavjuddir, ya'ni 0.0 ga teng sonning 0-darajasi 0 ga teng bo'ladi. Matematik nuqta nazardan bo'lsa, bu holda noaniqlik kelib chiqadi. Yuqoridagi sodda misollarda rekursiyasiz iterativ funksiyalardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Masalan, darajani hisoblash funksiyani quyidagicha tuzish mumkin:

```
#include <stdio.h>
double expo(double a, int n)
{
    if (n == 0) return 1;
    if (a == 0.0) return 0;
    int k=(n>0)?n:-n;
    double s=1.0;
    for(int i=0; i<k; i++) s*=a;
    if (n>0) return s; else return 1/s;
}
void main()
{
    printf("%f", expo(2, -2));
};
Natija
0.250000
```

Rekursiyaga misol sifatida sonni satr shaklida chiqarish masalasini ko'rib chiqamiz. Son raqamlari teskari tartibda hosil bo'ladi. Birinchi usulda raqamlarni massivda saqlab, so'ngra teskari tartibda chiqarishdir.

Rekursiv usulda funksiya har bir chaqiriqda bosh raqamlardan nusxa olish uchun o'z-o'ziga murojaat qiladi, so'ngra oxirgi raqamni bosib chiqaradi.

```
#include <stdio.h>
void printd(int n){
    int i;
    if (n<0) {
```



```

printf("-");
n = -n;
}
if ((i = n/10) != 0)
printf(i);
printf("%d", n % 10);
}
void main()
{
printf(123);
};

```

Bu misolda printf (123) chaqiriqda birinchi funksiya printf n=123 qiymatga ega. U 12 qiymatni ikkinchi printf ga uzatadi. boshqarish o'ziga qaytganda, 3 ni chiqaradi.

2.7. Razryadli arifmetika

Maska. Maska deb tanlangan bitlari 1 ga teng bo'lib, qolgan bitlari 0 ga teng bo'lgan songa aytiladi. Sodda maska deb bitta tanlangan bit 1 ga teng bo'lib, qolgan bitlari 0 ga teng bo'lgan songa aytiladi. Ta'rifdan ko'rinib turibdiki, sodda maska ikkining darajalaridan iboratdir.

Masalan, uchinchi biti noldan farqli maska hosil qilish:

```
unsigned mask=1;
```

```
mask<<=2;
```

Maskalar ko'pincha & amali bilan qo'llanadi:

```
unsigned mask=2;
```

```
val&=mask
```

Bu misolda val o'zgaruvchining oxiridan ikkinchi bitidan tashqari hamma bitlar 0 ga teng bo'ladi. Oxiridan ikkinchi biti o'zgar olmaydi.

Yana bir misol:

```
ch &= 0xff; /* yoki ch &= 0377; */
```

Ma'lumki, 0xff qiymatining binar ko'rinishi 11111111, ya'ni 0377.

Bu maska o'zgaruvchi oxirgi 8 bitini o'zgartirmasdan, qolganlarini 0 ga o'rnatadi.

Bitni 1 ga o'rnatish:

```
unsigned mask=2;
```

```
flags |= MASK;
```

Bu misolda oxiridan ikkinchi bit 1 ga o'rnatiladi. Qolgan bitlar qiymatlari o'zgarmaydi.

Bitni 0 ga o'rnatish:

```
unsigned mask=2;
```

```
flags &=~MASK;
```

Bu misolda oxiridan ikkinchi bit 0 ga o'rnatiladi, qolgan bitlar qiymatlari o'zgarmaydi.

Bitni teskariga o'rnatish:

```
unsigned mask=2;
```

```
flags^=mask;
```

Bu misolda oxiridan ikkinchi bit 0 bo'lsa, 1 ga o'rnatiladi va 1 bo'lsa, 0 ga o'rnatiladi. Qolgan bitlar qiymatlari o'zgarmaydi.

Hamma sodda maskalarni chiqarish:

```
#include <stdio.h >
```

```
#include <conio.h >
```

```
int main()
```

```
{
```

```
unsigned mask=1;
```

```
int i;
```

```
for(i=1; i<33; i++)
```

```
{
```

```
printf("\n %d %u", i, mask);
```

```
mask <<= 1;
```

```
}
```

```
getch();
```

```
return 0;
```

```
}
```

Hamma bitlarni chiqarish. Butun ishorali sonlar tasvirlanganda yetakchi bit ishorani ko'rsatish uchun ishlatiladi. Musbat butun sonlar to'g'ri kodda tasvirlanadi, ya'ni bosh kodi nolga teng bo'lib, qolgan bitlar sonning ikkilik ko'rinishi asosida tasvirlanadi. Masalan, 3 kodi 32 bitli tasviri: 00000000000000000000000000000011.

Manfiy sonlar qo'shimcha kodda tasvirlanadi, ya'ni musbat soni tasviridagi hamma kodlar teskarisiga aylantiriladi. So'ngra 1 qo'shiladi. Masalan, -3 kodining 32 bitli tasviri: 1111111111111111111111111111101.

Sonning hamma bitlarini chiqarish uchun siklda 1 soni bilan & amali natijasi ekranga chiqariladi va songa surish >> amali qo'llaniladi.

Dastur:

```
#include <stdio.h>
void printbits(int c)
{
    int i;
    unsigned k=8*sizeof(int);
    for(i=0; i<k; i++)
    {
        printf("%d", c&1);
        c>>=1;
    }
}
int main()
{
    printbits(5);
    return 0;
}
```

Bu dastur natijasida son bitlari ekranga teskari tartibda chiqadi. To'g'ri tartibda chiqarish uchun sonning o'zini avval aylantirib olinadi. Quyidagi dasturda sonni aylantirish va bitlarni ekranga chiqarish funksiyalaridan foydalanilgan:

```
#include <stdio.h>
int reversebits(int c)
{
    int i;
    int m=0;
    int k;
    unsigned l=8*sizeof(int);
    for(i=0; i<l; i++)
    {
        k=c&1;
        m<<=1;
        m|=k;
    }
}
```

```

c>>=1;
}
return m;
}
void printbits(int c)
{
int i;
unsigned k=8*sizeof(int);
for(i=0; i<k; i++)
{
printf("%d", c&1);
c>>=1;
}
}
int main()
{
int m;
m=reversebits(-3);
printf("%u\n", m);
printbits(m);
return 0;
}

```

Keyingi misolimizda berilgan sonning n bitini o'zgartirish funksiyasi yaratilgan. Ma'lumki, operator $\sim$ hamma bitlarni teskariga aylantiradi. Ma'lum bitlarni tanlashga imkon bermaydi. Quyida maskadan foydalanib, n bitni teskariga aylantirish ko'rsatilgan:

```

#include <stdio.h>
int invert_end(int num, int bits)
{
int mask=0;
int bitval=1;
while (bits-- > 0)
{
mask |= bitval;
bitval <<= 1;
}
}

```

```

return num ^ mask;
}

void printbits(int c)
{
int i;
unsigned k=8*sizeof(int);
for(i=0; i<k; i++)
{
printf("%d", c&1);
c>>=1;
}
}
int main()
{
int m;
printbits(5);
printf("\n");
m=invert_end(5,3);
printbits(m);
return 0;
}

```

2-bob bo'yicha savollar

1. Sikl while operatorining umumiy ko'rinishi.
2. Sikl do while operatori while operatoridan qanday farq qiladi?
3. Sikl for operatorining umumiy ko'rinishi.
4. Sirpanish deb nimaga aytiladi?
5. Continue operatoridan nima maqsadda foydalaniladi?
6. Break operatoridan nima maqsadda foydalaniladi?
7. O'tish goto operatori boshqarishni qayerga uzatadi?
8. Funksiya prototipini e'lon qilish va funksiyani aniqlash o'rtasida qanday farq bor?
9. Agarda funksiya hech qanday qiymat qaytarmasa, uni qanday e'lon qilish kerak?
10. Rekursiya nima?

2-bob bo'yicha topshiriqlar

1. Berilgan eps aniqlikda umumiy hadi $1/n!$ bo'lgan ketma-ketlik yig'indisini hisoblovchi dastur tuzing.
2. Umumiy hadi $x/n!$ bo'lgan ketma-ketlik n ta hadining yig'indisini hisoblovchi dastur tuzing.
3. Kiritilgan n ta son qat'iy o'suvchi ekanligini tekshiruvchi dastur yarating.
4. Kiritilgan n simvoldan nechitasi unli harf ekanligini switch operatori yordamida hisoblovchi dastur tuzing.
5. Rekursiya yordamida Paskal uchburchagini hisoblovchi funksiya tuzing. Bu funksiya yordamida uchburchakni ekranga chiqaruvchi funksiya tuzib, dasturda foydalaning.

3-bob. MASSIVLAR VA SATRLAR

3.1. Bir o'ldhovli massivlar

Massiv tushunchasi. Massiv – bu bir turli raqamlangan ma'lumotlar jamlanmasidir. Massiv indeksli o'zgaruvchi tushunchasiga mos keladi. Massiv ta'riflanganda turi, nomi va indekslar chegarasi ko'rsatiladi. Masalan, type turidagi length ta elementdan iborat a nomli massiv shunday e'lon qilinadi:

```
type a[length];
```

Bu maxsus a[0], a[1], ..., a[length - 1] nomlarga ega bo'lgan type turidagi o'zgaruvchilarning e'lon qilinishiga to'g'ri keladi.

Massivning har bir elementi o'z raqamiga – indeksga ega. Massivning x-elementiga murojaat indekslash operatsiyasi yordamida amalga oshiriladi:

```
int x=...; //butun sonli indeks  
TYPE value=a[x]; //x-elementni o'qish  
a[x]=value; //x-elementga yozish
```

Indeks sifatida butun tur qiymatini qaytaradigan har qanday ifoda qo'llanishi mumkin: char, short, int, long, C da massiv elementlarining indeksleri 0 dan boshlanadi (1 dan emas), length elementdan iborat bo'lgan massivning oxirgi elementining indeksi esa – bu length – 1 (length emas)ga teng. Massivning int z[3] shakldagi ta'rifi int turiga tegishli z[0], z[1], z[2] elementlardan iborat massivni aniqlaydi.

Massiv chegarasidan tashqariga chiqish (ya'ni mavjud bo'lmagan elementni o'qish/yozishga urinish) dastur bajarilishida kutilmagan natijalarga olib kelishi mumkin. Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, bu eng ko'p tarqalgan xatolardan biridir.

Agar massiv initsializatsiya qilinganda elementlar chegarasi ko'rsatilgan bo'lsa, ro'yxatdagi elementlar soni bu chegaradan kam bo'lishi mumkin, lekin ortiq bo'lishi mumkin emas.

Misol uchun, `int a[5] = {2, -2}`. Bu holda `a[0]` va `a[1]` qiymatlari aniqlangan bo'lib, mos holda 2 va -2 ga teng. Agar massiv uzunligiga qaraganda kamroq element berilgan bo'lsa, qolgan elementlar 0 hisoblanadi:

```
int a10[10] = {1, 2, 3, 4}; //va 6 ta nol
```

Agar nomlangan massivning tavsifida uning o'lchamlari ko'rsatilmagan bo'lsa, kompilyator tomonidan massiv chegarasi avtomatik aniqlanadi:

```
int a3[] = {1, 2, 3};
```

Massivda musbat elementlar soni va summasini hisoblash:

```
#include <stdio.h>
int main()
{
    int s=0, k=0;
    int x[] = {-1, 2, 5, -4, 8, 9};
    for(int i=0; i<6; i++)
    {
        if (x[i] <= 0) continue;
        k++;
        s += x[i];
    };
    printf("%d\n", k);
    printf("%d\n", s);
    return 0;
};
```

Massivning eng katta, eng kichik elementi va o'rta qiymatini aniqlash:

```
#include <stdio.h>
int main()
{
    int i, j, n;
    float min, max, s=0;
    float a, b, d, x[100];
    while(1)
    {
        printf("\n n =");
```



```

scanf("%d", &n);
if (n > 0 && n <= 100) break;
printf("\n Xato 0 < n < 101 bo'lishi kerak");
}
printf("\n elementlar qiymatlarini kiriting:\n");
for (i=0; i<n; i++)
{
printf("x[%d]=", i);
scanf("%f", &x[i]);
}
max=x[0];
min=x[0];
for(i=0; i<n; i++)
{
s+=x[i];
if (max<x[i]) max=x[i];
if (min>x[i]) min=x[i];
};
s/=n;
printf("\n max=%f", max);
printf("\n min=%f", min);
printf("\n o'rta qiymat=%f", s);
return 0;
};

```

Massivlarni navlarga ajratish. Navlarga ajratish – bu berilgan ko'plab obyektlarni biror-bir belgilangan tartibda qaytadan guruhlash jarayoni.

Massivlarning navlarga ajratilishi ularning bajarilish tezligiga ko'ra farqlanadi. Navlarga ajratishning $n \cdot n$ ta qiyoslashni talab qilgan oddiy usuli va $n \cdot \log(n)$ ta qiyoslashni talab qilgan tez usuli mavjud. Oddiy usullar navlarga ajratish tamoyillarini tushuntirishda qulay hisoblanadi, chunki sodda va kalta algoritmlarga ega. Murakkablashtirilgan usullar kamroq sonli operatsiyalarni talab qiladi, biroq operatsiyalarning o'zi murakkabroq, shuning uchun uncha katta bo'lmagan massivlar uchun oddiy usullar ko'proq samara beradi.

Oddiy usullar uchta asosiy kategoriyaga bo'linadi:

- oddiy kiritish usuli bilan navlarga ajratish;
- oddiy ajratish usuli bilan navlarga ajratish;
- oddiy almashtirish usuli bilan navlarga ajratish.

Oddiy kiritish usuli bilan navlarga ajratish

Massiv elementlari avvaldan tayyor berilgan va dastlabki ketma-ketliklarga bo'linadi. $i=2$ dan boshlab, har bir qadamda dastlabki ketma-ketlikdan i -element chiqarib olinadi hamda tayyor ketma-ketlikning kerakli o'rniga kiritib qo'yiladi. Keyin i bittaga ko'payadi va h.k.

Kerakli joyni izlash jarayonida, ko'proq, o'ngdan bitta pozitsiyadan tanlab olingan elementni uzatish amalga oshiriladi. ya'ni tanlab olingan element, $j=i-1$ dan boshlab, navlarga ajratib bo'lingan qismning navbatdagi elementi bilan qiyoslanadi. Agar tanlab olingan element $a[j]$ dan katta bo'lsa, uni navlarga ajratish qismiga qo'shadilar. aks holda $a[j]$ bitta pozitsiyaga suriladi, tanlab olingan elementni esa navlarga ajratilgan ketma-ketlikning navbatdagi elementi bilan qiyoslaydilar. To'g'ri keladigan joyni qidirish jarayoni ikkita turlicha shart bilan tugallanadi:

agar $a[j] > a[i]$ elementi topilgan bo'lsa;

agar tayyor ketma-ketlikning chap uchida bo'lsa.

int i, j, x;

for(i=1; i < n; i++)

{

x = [i]; /* kiritib qo'yishimiz lozim bo'lgan elementni esda saqlab qolamiz */

j = i - 1;

while(x < a[j] && j >= 0) // to'g'ri keladigan joyni qidirish

}

a[j + 1] = a[j]; // o'ngga surish

j--;

}

a[j + 1] = x; // elementni kiritish

}

Oddiy tanlash usuli bilan navlarga ajratish

Massivning minimal elementi tanlanadi hamda massivning birinchi elementi bilan joy almashtiriladi. Keyin jarayon qolgan elementlar bilan takrorlanadi va h.k.

```

int i, min, n_min, j;
for(i=0; i<n-1; i++)
{
min=a[i]; n_min=i; //minimal qiymatni qidirish
for(j=i+1; j<n; j++)
if(a[j]<min){min=a[j]; n_min=j;}
a[n_min]=a[i]; //almashtirish
a[i]=min;
}

```

Oddiy almashtirish usuli bilan navlarga ajratish

Elementlar juftlari oxirigisidan boshlab qiyoslanadi va o'rin almashinadi. Natijada massivning eng kichik elementi uning eng chapki elementiga aylanadi. Jarayon massivning qolgan elementlari bilan davom ettiriladi.

```

for(int i=1; i<n; i++)
for(int j=n-1; j>=i; j-)
if(a[j]<a[j-1])
{int r=a[j]; a[j]=a[j-1]; a[j-1]=r;}
}

```

Bir o'lchamli massivlarni funksiya parametrlari sifatida uzatish. Massivdan funksiya parametri sifatida foydalanganda, funksiyaning birinchi elementiga ko'rsatkich uzatiladi, ya'ni massiv hamma vaqt adres bo'yicha uzatiladi. Bunda massivdagi elementlarning miqdori haqidagi axborot yo'qotiladi, shuning uchun massivning o'lchamlari haqidagi ma'lumotni alohida parametr sifatida uzatish kerak.

Misol:

Massivning barcha elementlari chiqarilsin:

```

#include <stdio.h>
#include <stdlib.h>
int form(int a[100])
{
int n;
printf("\nEnter n:");
scanf("%d", &n);
for(int i=0; i<n; i++)
a[i]=rand()%100;
}

```

```

return n;
}
void print(int a[100], int n)
{
for(int i=0; i<n; i++)
printf("%d", a[i]);
printf("\n");
}
int main()
{
int a[100];
int n;
n=form(a);
print(a, n);
return 0;
}

```

Funksiyaga massiv boshlanishi uchun ko'rsatkich uzatilgani tufayli (adres bo'yicha uzatish), funksiya tanasining operatorlari hisobiga massiv o'zgarishi mumkin.

Funksiyalarda bir o'lchovli sonli massivlar argument sifatida ishlatilganda ularning chegarasini ko'rsatish shart emas.

Misol. Massivdan barcha juft elementlar chiqarilsin.

```

#include <stdio.h>
#include <stdlib.h>
void form(int a[], int n)
{
for(int i=0; i<n; i++)
a[i]=rand()%100;
}
void print(int a[], int n)
{
for(int i=0; i<n; i++)
printf("%d", a[i]);
printf("\n");
}

```

```

int Dell(int a[], int n)
{
int j=0, i, b[100];
for(i=0; i<n; i++)
if(a[i]%2!=0)
{
b[j]=a[i]; j++;
}
for(i=0; i<j; i++) a[i]=b[i];
return j;
}
int main()
{
int a[100];
int n;
printf("\nEnter n:");
scanf("%d", &n);
form(a, n);
print(a, n);
n=Dell(a, n);
print(a, n);
system("pause");
return 0;
}

```

Funksiyalarda bir o'lchovli sonli massivlar argument sifatida ishlatilganda ularning chegarasini ko'rsatish shart emas. Misol tariqasida n o'lchovli vektorlar bilan bog'liq funksiyalarni ta'riflashni ko'rib chiqamiz.

Vektorning uzunligini aniqlash funksiyasi:

```

float mod_vec(int n, float x[])
{
float a=0;
for (int i=0; i<n; i++)
a +=x[i] * x[i];
return sqrt(double(a));
}

```

Funksiyalarda bir o'lchovli massivlar qaytariluvchi qiymatlar sifatida ham kelishi mumkin. Misol uchun ikki vektor yig'indisini hisoblovchi funksiyani ko'ramiz:

```
void sum_vec(int n, float a, float b, float c)
{
for(int i=0; i<n; i++, c[i]=a[i]+b[i]);
}
```

Bu funksiyaga quyidagicha murojaat qilish mumkin:

```
float a[]={1, -1.5, -2};
b[]={-5.2, 1.3, -4}, c[3];
sum_vec(3, a, b, c);
```

Polinom. Polinom qiymatini hisoblash funksiyasi poly deb nomlanadi.

Prototipi:

```
double poly(double x, int degree, double coeffs[]);
```

Algebraik polinom koeffitsiyentlari coeffs[0], coeffs[1], ..., coeffs [degree] massiv elementlarida beriladi.

Misol:

```
#include <stdio.h>
#include <math.h>
/* polynomial: x**3-2x**2+5x-1 */
int main(void)
{
double array[]={-1.0, 5.0, -2.0, 1.0};
double result;
result=poly(2.0, 3, array);
printf("The polynomial: x**3-2.0x**2+5x-1 at 2.0 is %lf\n", result);
return 0;
}
```

3.2. Ko'p o'lchovli massivlar

Ko'p o'lchovli massivlar ta'rifi. Ikki o'lchovli massivlar matematika-da matrisa yoki jadval tushunchasiga mos keladi. Jadvallarning initsializatsiya qilish qoidasi, ikki o'lchovli massivning elementlari massivlardan iborat bo'lgan bir o'lchovli massiv ta'rifiga asoslangan.

Misol uchun ikki qator va uch ustundan iborat bo'lgan haqiqiy turga tegishli d massivning boshlang'ich qiymatlari quyidagicha ko'rsatilishi mumkin:

```
float d[2][3] = {(1, -2.5, 10), (-5.3, 2, 14)};
```

Bu yozuv quyidagi qiymat berish operatorlariga mos:

```
d[0][0] = 1; d[0][1] = -2.5; d[0][2] = 10;
```

```
d[1][0] = -5.3; d[1][1] = 2; d[1][2] = 14;
```

Bu qiymatlarni bitta ro'yxat bilan hosil qilish mumkin:

```
float d[2][3] = {1, -2.5, 10, -5.3, 2, 14};
```

Initializatsiya yordamida boshlang'ich qiymatlar aniqlanganda massivning hamma elementlariga qiymat berish shart emas.

Misol uchun: `int x[3][3] = {(1, -2, 3), (1, 2), (-4)}.`

Bu yozuv quyidagi qiymat berish operatorlariga mos:

```
x[0][0] = 1; x[0][1] = -2; x[0][2] = 3;
```

```
x[1][0] = -1; x[1][1] = 2; x[2][0] = -4;
```

Initializatsiya yordamida boshlang'ich qiymatlar aniqlanganda massivning birinchi indeksi chegarasi ko'rsatilishi shart emas, lekin qolgan indekslar chegaralari ko'rsatilishi shart.

Misol uchun:

```
double x[][2] = {(1.1, 1.5), (-1.6, 2.5), (3, -4)}
```

Bu misolda avtomatik ravishda qatorlar soni uchga teng deb olinadi.

Quyidagi ko'radigan misolimizda jadval kiritilib, har bir qatorning maksimal elementi aniqlanadi:

```
#include <stdio.h>
#include <stdlib.h>
int main(){
int a[4][3];
int max;
int i, j;
for(i=0; i<4; i++)
{
for(j=0; j<3; j++)
{
printf("a[%d][%d]=", i, j);
scanf("%d", &a[i][j]);
}
}
```

```

printf("\n");
};
for(i=0; i<4; i++)
{
max = a[i][0];
for(j=0; j<3; j++)
if (max < a[i][j]) max = a[i][j];
printf("%d", max);
}
system("pause");
return 0;
}

```

Funksiyaga ko'p o'lchamli massivlarni uzatish. Ko'p o'lchamli massivlarni funksiyaga uzatishda barcha o'lchamlar parametrlar sifatida uzatilishi kerak. C tilida ko'p o'lchamli massivlar aniqlanishi bo'yicha mavjud emas. Agar biz bir nechta indeksga ega bo'lgan massivni tavsiflasak (masalan, int mas [3][4]), bu degani, biz bir o'lchamli mas massivini tavsifladik, bir o'lchamli int [4] massivlar esa uning elementlaridir.

Misol: Kvadrat matritsani uzatish (transportirovka qilish).

Agar void transp(int a[][], int n){...} funksiyasining sarlavhasini aniqlasak, bu holda biz funksiyaga noma'lum o'lchamdagi massivni uzatishni xohlagan bo'lib qolamiz. Aniqlanishiga ko'ra, massiv bir o'lchamli bo'lishi hamda uning elementlari bir xil uzunlikda bo'lishi kerak. Massivni uzatishda uning elementlarining o'lchamlari haqida ham biron narsa deyilmagan, shuning uchun kompilator xato chiqarib beradi.

Bu muammoning eng sodda yechimi funksiyani quyidagicha aniqlashdir:

void transp(int a[][4], int n){...}, bu holda har bir satr o'lchami 4 bo'ladi, massiv ko'rsatkichlarining o'lchami esa hisoblab chiqariladi:

```

#include <stdio.h>
#include <stdlib.h>
const int N=4;//global o'zgaruvchi
void input_array(int a[][N], int n)
{
int i, j;

```



```

for(i=0; i<n; i++)
{
for(j=0; j<n; j++)
{
printf("a[%d][%d]=", i, j);
scanf("%d", &a[i][j]);
}
printf("\n");
}
}
void print_array(int a[][N], int n)
{
int i, j;
for(i=0; i<n; i++)
{
for(j=0; j<n; j++)
{
printf("a[%d][%d]=", i, j);
printf("%d", a[i][j]);
}
printf("\n");
}
}
void transp(int a[][N], int n)
{
int r;
for(int i=0; i<n; i++)
for(int j=0; j<n; j++)
if(i<j)
{
r=a[i][j]; a[i][j]=a[j][i]; a[j][i]=r;
}
}
int main()
{
int mas[N][N];

```

```

int n;
printf("\n n =");
scanf("%d", &n);
input_array(mas, n);
transp(mas, n);
print_array(mas, n);
system("pause");
return 0;
}

```

Misol tariqasida uch o'lchovli kvadrat matritsani uch o'lchovli vektorga ko'paytirish funksiyasini ko'rib chiqamiz:

```

void umn_vec(float a[3][3], float b[3], float c[3])
{
for(int i=0; i<3; i++)
{
c[i]=0;
for(int j=0; j<3; j++)
c[i] += a[i][j]*b[j];
};
}

```

3.3. Belgili axborot va satrlar

Satrlar. C da belgili ma'lumotlar uchun char turi qabul qilingan. Belgili axborotni taqdim etishda belgilar, simvolli o'zgaruvchilar va matnli konstantalar qabul qilingan.

Misollar:

```

const char c='c';
char a, b;

```

C dagi satr – bu nol-belgi – \0 (nol-terminator) – bilan tugallanuvchi belgilar massivi. Nol-terminatorning holatiga qarab satrning amaldagi uzunligi aniqlanadi. Bunday massivdagi elementlar soni, satr tasviriga qaraganda, bittaga ko'p.

Simvolli massivlar quyidagicha initsializatsiya qilinadi:

```

char capital[]="TASHKENT";

```

Bu holda avtomatik ravishda massiv elementlari soni aniqlanadi va massiv oxiriga satr ko'chirish '\0' simvoli qo'shiladi.

Yuqoridagi initsializatsiyani quyidagicha amalga oshirish mumkin:

```
char capital[] = {'T','A','S','H','K','E','N','T','\0'};
```

Bu holda soʻz oxirida '\0' simvoli aniq koʻrsatilishi shart.

Qiymat berish operatori yordamida satrga qiymat berish mumkin emas. Satrni massivga yoki kiritish paytida, yoki nomlantirish yordamida joylashtirish mumkin:

```
#include <stdio.h>
#include <stdlib.h>
int main()
{
char s1[10]="string1";
int k=sizeof(s1);
printf("\n%s %d", s1, k);
char s2[]="string2";
k=sizeof(s2);
printf("\n%s %d", s2, k);
char s3[]={'s', 't', 'r', 'i', 'n', 'g', '3', '\0'};
k=sizeof(s3);
printf("\n%s %d", s3, k);
char *s4="string4";//satr koʻrsatkichi, uni oʻzgartirib boʻlmaydi
k=sizeof(s4);
printf("\n%s %d", s4, k);
system("pause");
return 0;
}
```

Natija:

string1 10

string2 8

string3 8

string4 4

Keyingi misolda kiritilgan soʻzdan berilgan harfni olib tashlash dasturi berilgan.

```
#include <stdio.h>
int main()
{
```

```

char s[100];
scanf("%s", &s);
int i, j;
for (i=j=0; s[i] != '\0'; i++)
if (s[i] != 'c')
s[j++] = s[i];
s[j] = '\0';
printf("%s", s);
return 0;
}

```

Har safar 's' dan farqli simvol uchraganda, u j pozitsiyaga yoziladi va faqat shundan so'ng j ning qiymati 1 ga oshadi. Bu quyidagi yozuvga ekvivalent:

```

if (s[i] != c)
s[j] = s[i];
j++;

```

Funksiyalar va satrlar. Funksiyalarda satrlar ishlatilganda ularning chegarasini ko'rsatish shart emas. Satrlarning uzunligini hisoblovchi len funksiyasini quyidagicha ta'riflash mumkin:

```

int len(char c[])
{int m=0;
for(m=0;c[m]!='0'; m++);
return m;
};

```

Shu funksiyadan foydalanilgan dasturni keltiramiz:

```

#include <stdio.h>
int len(char c[])
{
int m=0;
while(c[m++]);
return m-1;
};
int main()
{

```

```

char e[]="Pro Tempore!";
printf("\n%d", len(e));
return 0;
}

```

Bu funksiyaning standart varianti `strlen` deb ataladi va bu funksiyadan foydalanish uchun `string.h` sarlavha faylidan foydalanish lozim.

Satrdan nusxa olish funksiyasi `strcpy` ni C tilida quyidagicha ta'riflash mumkin:

```

#include <stdio.h>
void strlen(char s1[], char s2[])
{
int i=0;
while(s2[i]!='\0') s1[i++] =s2[i];
s1[i]=s2[i];
}
int main()
{
char s1[]="aaa";
char s2[]="ddd";
strcpy(s1, s2);
printf("%s", s1);
return 0;
}

```

Natija:

ddd

Berilgan satrni teskariga aylantiruvchi funksiya:

```

reverse(char s[])
{
int c, i, j;
for(i=0, j=strlen(s) - 1; i < j; i++, j--)
c=s[i];
s[i]=s[j];
s[j]=c;
}

```

Keyingi misolimizda T qatorni S qator oxiriga ulovchi STRCAT(S, T) funksiyasini ko'rib chiqamiz:

```
strcat(char s[], t[])
{
  int i, j;
  i=j=0;
  while (s[i] != '\0')
    i++;
  while((s[i++] = t[j++]) != '\0')
  }
```

3.4. So'zlar massivlari

So'zlar massivini kiritish. C tilida so'zlar massivlari ikki o'lchovli simvolli massivlar sifatida ta'riflanadi. Misol uchun:

```
char name[4][5].
```

Bu ta'rif yordamida har biri 5 ta harfdan iborat bo'lgan 4 ta so'zli massiv kiritiladi. So'zlar massivlari quyidagicha initsializatsiya qilinishi mumkin:

```
char Name[3][8] = {"Anvar", "Mirkomil", "Yusuf"}.
```

Bu ta'rifda har bir so'z uchun xotiradan 8 bayt joy ajratiladi va har bir so'z oxiriga '\0' belgisi qo'yiladi.

So'zlar massivlari initsializatsiya qilinganda so'zlar soni ko'rsatilmashligi mumkin. Bu holda so'zlar soni avtomatik aniqlanadi:

```
char comp[][9] = {"kompyuter", "printer", "kartrid"}.
```

Quyidagi dasturda berilgan harf bilan boshlanuvchi so'zlar ro'yxati bosib chiqariladi:

```
#include <stdio.h>
int main()
{
  char a[10][10];
  char c='a';
  int i;
  for (i=0; i<3; i++) scanf("%s", &a[i]);
  for (i=0; i<3; i++)
  if (a[i][0] == c) printf("\n%s", a[i]);
  return 0;
}
```

Quyidagi dasturda fan nomi, talabalar ro'yxati va ularning baholari kiritiladi. Dastur bajarilganda ikki olgan talabalar ro'yxati bosib chiqariladi:

```
#include <stdio.h>
int main()
{
char a[10][10];
char s[10];
int k[10];
scanf("%s", &s);
for (int i=0; i<3; i++)
{
scanf("%s", &a[i]);
scanf("%d", &k[i]);
};
for (int i=0; i<3; i++)
if (k[i] == 2) printf("%s\n", a[i]);
return 0;
}
```

Funksiyalar va so'zlar massivlari. Satrli massivlar funksiya argumenti sifatida ishlatilganda satrlarning umumiy uzunligi aniq ko'rsatilishi shart.

Misol tariqasida ixtiyoriy sondagi satrlar massivini alifbo bo'yicha tartiblash funksiyasidan foydalanilgan dasturni ko'rib chiqamiz:

```
#include <stdio.h>
#define m 10
void sort(int n, char a[][m])
{
char c;
int i, j, l;
for (i=0; i<n; i++)
for (j=i+1; j<m; j++)
if (a[i][0] < a[j][0])
for(l=0; l<m; l++)
{
```

```

c=a[i][1];
a[i][1]=a[j][1];
a[j][1]=c;
};
};
int main()
{
char aa[][m]={"Alimov", "Dadashev", "Boboyev"};
sort(3, aa);
for(int i=0; i<3; i++) printf("%s\n", aa[i]);
return 0;
}

```

3.5. Izlash va tartiblash

Ikkiga bo'lib izlash. Quyidagi dasturda tartiblangan massivda ikkiga bo'lib kalit sonni izlash algoritmi asosida tuzilgan funksiyadan foydalanish keltirilgan:

```

#include<stdio.h>
#include<conio.h>
int bsearch(int a[], int key, int n)
{
int m1, m2, m;
m1=0; m2=n-1;
while(m1 <= m2)
{
m=(m2+m1)/2;
if (a[m] == key) return m;
if (a[m] > key) m2=--m;
if (a[m] < key) m1=++m;
}
return -1;
};
int main(int argc, char* argv[])
{
int m;

```



```

int a[] = {5, 6, 9, 11};
m = bsearch(a, 7, 4);
printf("%d", m);
getch();
return 0;
}

```

Keyingi misolda shu funksiyaning satrlar uchun varianti keltirilgan:

```

#include <stdio.h>
#include <string.h>
#include <conio.h>
#define size 5
int strbsearch(char a[][size], char key[], int n)
{
int m1, m2, m, pr;
m1 = 0; m2 = n - 1;
while(m1 <= m2)
{
m = (m2 + m1) / 2;
pr = strcmp(a[m], key);
if (pr == 0) return m;
if (pr == -1) m2 = --m;
if (pr == 1) m1 = ++m;
}
return -1;
};
int main(int argc, char* argv[])
{
int m;
char a[][size] = {"aaa", "aab", "aac", "aad"};
m = strbsearch(a, "aab", 4);
printf("%d", m);
getch();
return 0;
}

```

Tezkor tartiblash. Quyidagi dasturda tezkor tartiblash algoritmiga asoslangan funksiyadan foydalanilgan. Algoritmning mohiyati shun-

dan iboratki, avval yetakchi element tanlanadi. Funksiyada yetakchi element sifatida boshlang'ich element tanlanadi. Shundan so'ng, massiv ikki qismga ajratiladi. Yetakchi elementdan kichik elementlar past qismga, katta elementlar yuqori qismga to'planadi. Shundan so'ng, rekursiya asosida algoritm ikkala qismga alohida qo'llanadi.

```
#include <stdio.h>
#include <conio.h>
int a[] = {5, 4};
void sqsort(int k1, int k2)
{
    if(k1 < k2){
        int i, j, k;
        i = k1; j = k2;
        while(i < j)
        {
            if (a[k1] > a[i]) {i++; continue;}
            if (a[k1] < a[j]) {j--; continue;}
            k = a[j]; a[j] = a[i]; a[i] = k;
        }
        k = a[k1]; a[k1] = a[i]; a[i] = k;
        sqsort(k1, i);
        sqsort(i + 1, k2);
    };
}
int main(int argc, char* argv[])
{
    int i;
    sqsort(0, 1);
    for(i = 0; i < 2; i++) printf("%d", a[i]);
    getch();
    return 0;
}
```

3-bob bo'yicha savollar

1. Satr simvolli massivdan qanday farq qiladi?
2. Bir o'lchovli massivlarni initsializatsiya qilish usullarini ko'rsating.

3. Ko'p o'lchovli massiv ta'rifi xususiyatlarini keltiring.
4. Ko'p o'lchovli massivlar initsializatsiyasi xususiyatlari.
5. Satrlarni initsializatsiya qilish usullarini ko'rsating.
6. So'zlar massivi qanday kiritiladi?
7. Qanday qilib bir o'lchovli massivlar formal parametrlar sifatida ishlatilishi mumkin?
8. Qanday qilib ko'p o'lchovli massivlar formal parametrlar sifatida ishlatilishi mumkin?
9. Satrni ta'riflash usullari.
10. Satrlar funksiya parametri sifatida.

3-bob bo'yicha topshiriqlar

1. Berilgan massiv qat'iy kamayuvchi ekanligini tekshiruvchi funksiya tuzing va dasturda foydalaning.
2. Matritsani vektorga ko'paytirish funksiyasini tuzing va dasturda foydalaning.
3. Berilgan satr telefon raqami ekanligini aniqlovchi funksiya tuzing va dasturda foydalaning.
4. Berilgan satr o'zgaruvchi ekanligini tekshiruvchi funksiya tuzing va dasturda foydalaning.
5. Berilgan jumladan eng qisqa so'z ajratib oluvchi funksiya tuzing va dasturda foydalaning.

4-bob. STRUKTURALAR

4.1. Struktura ta'rifi

O'zgaruvchilarning qo'shimcha turlari. Struktura – bu turli turdagi ma'lumotlar birlashtirilgan turdir. Struktura har xil turdagi elementlar – komponentalardan iborat bo'ladi.

Bir xil turdagi elementlardan tashkil topuvchi massivlardan farqli o'laroq, strukturalarning tashkil etuvchilari har xil bo'lishi mumkin va ular har xil nomlanishi kerak. Masalan: ombordagi tovarlarning ro'yxatini tuzish uchun yaratilgan struktura komponentalari quyidagicha:

```
tovar nomi (char[20]);  
ulgurji narxlar (long);  
sotish narxlari protsent hisobida (float);  
tovar partiyasining hajmi (int);  
tovarning kirib kelgan vaqti (char [9]).
```

«Ombordagi tovarlar» strukturasidagi elementlarni sanab o'tish davomida dasturchi tomonidan shu elementlarning turi qo'shilgan. Shunga asoslanib, komponentalar har qanday turga ega bo'lishi mumkin.

Strukturalar quyidagicha ta'riflanishi mumkin:

```
struct struturali_tur_nomi  
{Elementlar_ta'riflari}
```

Masalan:

```
struct Date  
{  
int year;  
char month, day;  
};
```

Yuqorida ko'rib o'tilgan misolni quyidagicha yozish mumkin.

```
struct goods {  
char name[20]; /*nomlanishi*/
```

```

long price; /*ulgurji narxlar */
float percent; /*narxlar % */
int vol; /* tovar partiyasi */
char date [9]; /* tovarning kirib kelgan vaqti*/
};

```

Dasturda tuzilma turidagi o'zgaruvchi quyidagi shaklda kiritiladi:

struct Tuzilma_nomi identifikatorlarning_ro'yxati;

Masalan:

```
struct Date s1, s2;
```

Misol uchun:

```
struct complex
```

```
{
double real;
double imag;
}
```

Bu misolda kompleks sonni tasvirlovchi strukturali tur complex kiritilgan bo'lib, kompleks son haqiqiy qismini tasvirlovchi real va mavhum qismini tasvirlovchi imag komponentalaridan iboratdir.

Konkret strukturalar bu holda quyidagicha tasvirlanadi:

```
struct complex sigma, alfa;
```

Quyidagi misolda kasr sonni tasvirlovchi numerator – sur'at va denominator – maxraj komponentalaridan iborat struktura ta'rif keltirilgan;

```
struct fraction;
{
int numerator;
int denominator;
}
```

Bu holda konkret strukturalar quyidagicha tasvirlanishi mumkin:

```
struct fraction beta;
```

Strukturalar ta'riflanganda konkret strukturalar ro'yxatini kiritish mumkin:

```
struct strukturali_tur_nomi
{Elementlar_ta'riflari}
Konkret_strukturalar_ro'yxati.
```

Misol:

```
struct student
```

```

{
char name[15];
char surname[20];
int year;
} student_1, student_2, student_3;

```

Bu holda student strukturali tur bilan birga uchta konkret struktura kiritiladi. Bu strukturalar student ismi (name[15]), familiyasi (surname[20]), tugʻilgan yilidan (year) iborat.

Strukturali tur taʼriflanganda tur nomi koʻrsatilmay, konkret strukturalar roʻyxati koʻrsatilishi mumkin:

```

struct
{Elementlar_taʼriflari}
Konkret_strukturalar_roʻyxati.

```

Quyidagi taʼrif yordamida uchta konkret struktura kiritiladi, lekin strukturali tur kiritilmaydi.

```

struct
{
char processor [10];
int frequency;
int memory;
int disk;
} IBM_486, IBM_386, Compaq;

```

Strukturalarga murojaat. Konkret strukturalar taʼriflanganda massivlar kabi initsializatsiya qilinishi mumkin. Masalan,

```

struct complex sigma = {1.3; 12.6};
struct goods coats = {"pidjak", 40000, 7.5, 220, "12.01.97"};

```

Bir xil turdagi strukturalarga qiymat berish amalini qoʻllash mumkin:

```

struct complex alfa; alfa = sigma;

```

Lekin strukturalar uchun solishtirish amallari aniqlanmagan. Strukturalar elementlariga quyidagicha murojaat qilish mumkin: Struktura nomi.element_nomi.

ʻNuqta amaliʼ struktura elementiga murojaat qilish amali deyiladi. Bu amal qavs amallari bilan birga eng yuqori ustivorlikka ega.

Misol:

```

struct complex alfa = {1.2, - 4.5}, betta = {5.6, - 7.8}, sigma;
sigma.real = alfa.real + betta.real;

```

sigma.imag = alfa.imag + betta.imag;

Konkret strukturalar elementlari dasturda alohida kiritilishi va chiqarilishi zarur. Quyidagi misolda xizmatchi strukturasi kiritiladi:

```
#include <stdio.h>
struct employee
{
char name [64];
long employee_id;
float salary;
char phone[10];
int office_number;
} worker;
void show_employee(employee worker)
{
printf("\nIsmi: %s", worker.name);
printf("\nTelefon: %s", worker.phone);
printf("\nNomer: %ld", worker.employee_id);
printf("\nOylik: %f", worker.salary);
printf("\nOfis: %d", worker.office_number);
};
int main()
{
worker.employee_id = 12345;
worker.salary = 25000.00;
worker.office_number = 102;
printf("\n ismi:");
scanf("%s", &worker.name);
printf("\n telefon:»);
scanf("%s", &worker.phone);
show_employee(worker);
return 0;
}
```

Strukturaviy turni kiritish. Strukturaviy turni kiritishda yana bir imkoniyatni yordamchi so'z typedef yaratadi. Strukturaviy tur kiritilgan va qayta nomlangan hol uchun ta'rif quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:
typedef struct{elementlar tarifi}

struktura turi

Masalan:

```
typedef struct {  
double real;  
double imag;  
}  
complex;
```

Keltirilgan qoida strukturaviy tur va unga belgilash kiritadi. Bu belgilash orqali struktura turidagi o'zgaruvchilarni xuddi shunday oddiy nomlangan strukturaviy tur kabi kiritish mumkin.

Misol: **complex sigma, alfa;**

Strukturaviy turga dasturchi typedef yordamida nom beradi, shu bilan birga, u ikkinchi nomga ham struct yordamchi so'z orqali ega bo'la oladi. Misol tariqasida rasional kasrning strukturaviy turini aniqlashni ko'rib chiqamiz:

```
typedef struct rational_fraction  
{  
int numerator; /* Surat */  
int denominator; /* Maxraj*/  
} fraction;
```

bu yerda fraction – strukturaviy turning belgilanishi typedef- yordamida kiritilmoqda.

Strukturaviy turlarni standart ko'rinishda kiritish uchun rational_fraction ishlatiladi.

4.2. Strukturalar va massivlar

Massivlar strukturalar elementlari sifatida. Massivlarning strukturalar elementi sifatida ishlatilishi hech qanday qiyinchilik tug'dirmaydi. Biz yuqorida simvolli massivlardan foydalanishni ko'rdik.

Quyidagi misolda fazoda berilgan nuqtaviy jismni tasvirlovchi komponentalari jism massasi va koordinatalaridan iborat struktura kiritilgan bo'lib, nuqtaning koordinatalar markazigacha bo'lgan masofasi hisoblangan:

```
#include <stdio.h>  
#include <math.h>  
struct
```



```

{
double mass;
float coord[3];
} point={12.3, {1.0, 2.0, -3.0}};
int main()
{
int i;
float s=0.0;
for (i=0; i<3; i++)
s+=point.coord[i]*point.coord[i];
printf("\n masofa=%f", sqrt(s));
return 0;
}

```

Bu misolda point strukturasi nomsiz strukturali tur orqali aniqlangan bo'lib, qiymatlari initsializatsiya yordamida aniqlanadi.

Strukturalar massivlari. Strukturalar massivlari oddiy massivlar kabi tasvirlanadi. Yuqorida kiritilgan strukturali turlar asosida quyidagi strukturalar massivlarini kiritish mumkin:

```

struct goods list[100];
complex set [80];

```

Bu ta'riflarda list va set strukturalar nomlari emas, elementlari strukturalardan iborat massivlar nomlaridir. Konkret strukturalar nomlari bo'lib, set[0], set[1] va hokazolar xizmat qiladi. Konkret strukturalar elementlariga quyidagicha murojaat qilinadi: set[0].real – set massivi birinchi elementining real nomli komponentasiga murojaat.

Quyidagi misolda nuqtaviy jismlarni tasvirlovchi strukturalar massivi kiritiladi va bu nuqtalar sistemasi uchun og'irlik markazi koordinatalari (x_c , y_c , z_c) hisoblanadi. Bu koordinatalar quyidagi formulalar asosida hisoblanadi:

$$m = \sum m_i, x_c = (\sum x_i m_i) / m; y_c = (\sum y_i m_i) / m; z_c = (\sum z_i m_i) / m;$$

```

#include <stdio.h>

```

```

struct particle
{
double mass;
double coord [3];
};
int main()

```

```

{
struct particle mass_point[] = {20.0, {2.0, 4.0, 6.0}, 40.0, {6.0, -2.0,
6.0}, 10.0, {1.0, 3.0, 2.0}};
int N;
struct particle center = {0.0, {0.0, 0.0, 0.0}};
int I;
N = sizeof(mass_point)/sizeof(mass_point[0]);
for (I=0; I<N; I++)
{
center.mass += mass_point[I].mass;
center.coord[0] += mass_point[I].coord[0]* mass_point[I].mass;
center.coord[1] += mass_point[I].coord[1]* mass_point[I].mass;
center.coord[2] += mass_point[I].coord[2]* mass_point[I].mass;
}
printf("\n Massa markazi koordinatalari:");
for (I=0; I<3; I++)
{
center.coord[I]/=center.mass;
printf("\n Koordinata %d %f", (I+1), center.coord[I]);
}
return 0;
}

```

4.3. Struktura xossalari

Strukturalar va funksiyalar. Strukturalar funksiyalar argumentlari sifatida yoki funksiya qaytaruvchi qiymat sifatida kelishi mumkin. Bundan tashqari funksiya argumenti sifatida struktura turidagi massiv kelishi mumkin.

Misol uchun kompleks son modulini hisoblash dasturini keltiramiz:

```
Double modul(complex a)
```

```
{return sqrt(a.real*a.real + a.imag*a.imag)}
```

Ikki kompleks son yig'indisini hisoblash funksiyasi:

```
complex add(complex a, complex b)
```

```
{complex c;
```

```
c.real = a.real + b.real;
```

```
c.imag = a.imag + b.imag;
```

```

return c;
}
Misol:
#include<stdio.h>
#include<conio.h>
typedef struct
{
char name[20];
int year;
} person;
person old_person(person a[], int n)
{
int i;
person s=a[0];
for(i=1; i<n; i++)
if(a[i].year > s.year) s=a[i];
return s;
}
void print_person(person s)
{
printf("name %s\n", s.name);
printf("year %d", s.year);
}
int main()
{
person a[]={{"smit", 34}, {"bobbi", 45}, {"pit", 56}};
person s=old_person(a, 3);
print_person(s);
getch();
return 0;
}

```

Funksiyada bitta struktura turidagi o'zgaruvchi qiymatini o'zgartirish mumkin emas, lekin massiv elementlari qiymatini o'zgartirish mumkin:

```

#include<stdio.h>
#include<conio.h>
struct goods {

```

```

char name[20];
long price;
float percent;
};
void change_percent(struct goods a[], int n, float percent)
{
int i;
for(i=1; i < n; i++) a[i].percent=percent;
}
void print_goods(struct goods s)
{
printf("%s %ld %f\n", s.name, s.price, s.percent);
}
void all_print(struct goods a[], int n)
{
int i;
for(i=0; i < n; i++) print_goods(a[i]);
};
int main()
{
struct goods a[]={{"smit", 34, 0.5}, {"bobbi", 45, 0.7}, {"pit", 56,
0.8}};
all_print(a, 3);
change_percent(a, 3, 0.5);
all_print(a, 3);
getch();
return 0;
}

```

Strukturalar uchun xotiradan joy ajratish. Struktura uchun ajratilgan joy hajmini quyidagi amallar yordamida aniqlash mumkin:

```

sizeof (strukturali_tur_nomi);
sizeof (struktura_nomi);
sizeof struktura_nomi.

```

Oxirgi holda struktura nomi ifoda deb qaraladi. Ifodaning turi aniqlanib, hajmi hisoblanadi.

Misol uchun:

sizeof (struct goods)

sizeof (tea)

sizeof coat

Murakkab turlar, ya'ni massivlar va strukturali turlar uchun xotiraga talab ularning ta'rifiga bog'liqdir. Masalan, double array[10] ta'rif xotiradan 10***sizeof** bayt joy ajratilishiga olib keladi.

struct mixture

```
{  
int ii;  
long ll;  
char cc[8];  
};
```

Bu ta'rif har bir struct mixture turidagi obyekt xotirada **sizeof**(int)+**sizeof**(long)+8***sizeof**(char) bayt joy egallashini ko'rsatadi. Obyektning aniq hajmini quyidagi amal hisoblaydi:

sizeof(struct mixture)

Xotirani tekislash. Strukturali tur kiritilishi bu tur uchun xotiradan joy ajratilishiga olib kelmaydi. Har bir konkret struktura (obyekt) ta'riflanganda, shu obyekt uchun elementlar turlariga qarab xotiradan joy ajratiladi. Xotiradan joy zich ajratilganda struktura uchun ajratilgan joy hajmi har bir element uchun zarur bo'lgan xotira hajmlari yig'indisiga teng bo'ladi. Shu bilan birga xotiradan joy zich ajratilmasligi ham mumkin, ya'ni elementlar orasida bo'sh joylar ham qolishi mumkin. Bu bo'sh joy keyingi elementni xotira qismlarining qabul qilingan chegaralari bo'yicha tekislash uchun qoldiriladi. Misol uchun butun turdagi elementlar juft adreslardan boshlansa, bu elementlarga murojaat tezroq amalga oshiriladi:

```
#include <stdio.h>
```

```
struct Foo
```

```
{  
char c;  
int i;  
char s;  
};  
int main()
```

```
{  
printf("Foo hajmi = %d", sizeof(Foo));
```

```
return 0;
}
```

Natija:

Foo hajmi = 12

Konkret strukturalarni joylashuviga ba'zi kompilatorlarda `#pragma` preprotsessor direktivasi yordamida ta'sir o'tkazish mumkin. Bu direktiva quyidagi shaklda:

```
pragma pack(n)
```

Bu yerda `n` ning qiymati 1, 2 yoki 4 ga teng bo'lishi mumkin.

`pack(1)` – elementlarni bayt chegaralari bo'yicha tekislash;

`pack(2)` – elementlarni so'zlar chegaralari bo'yicha tekislash;

`pack(4)` – elementlarni ikkilangan so'zlar chegaralari bo'yicha tekislash.

Masalan:

```
#include <stdio.h>
```

```
#pragma pack(1)
```

```
struct Foo
```

```
{
```

```
char c;
```

```
int i;
```

```
char s;
```

```
};
```

```
int main()
```

```
{
```

```
printf("Foo hajmi = %d", sizeof(Foo));
```

```
return 0;
```

```
}
```

Natija:

Foo hajmi = 6

4.4. Abstrakt turlarni tasvirlash

Amaliy masalalarni yechishda, shu soha uchun mos bo'lgan ma'lumotlar turlarini aniqlab olish qulay. Dasturda bu turlar strukturali turlar sifatida tasvirlanadi. So'ngra shu tur bilan bog'liq hamma funksiyalarni ta'riflab, kutubxona hosil qilinadi. Misol tariqasida kasrlar bilan bog'liq abstrakt tur kiritamiz. Kasrlar ustida quyidagi funksiyalarni kiritamiz.

input() kasr sonni kiritish;
out() kasr sonni ekranga chiqarish;
add() kasrlarni qo'shish;
sub() kasrlarni ayirish;
mult() kasrlarni ko'paytirish;
divide() kasrlarni bo'lish.

Quyidagi dastur kiritilgan funksiyalar yordamida kasrlar bilan ishlashga misol bo'ladi

```
#include <stdio.h>
#include <stdlib.h>
typedef struct rational_fraction
{
    int numerator;
    int denominator;
} fraction;
fraction input()
{
    int N;
    fraction dr;
    printf("\n Surat:");
    scanf("%d", &dr.numerator);
    printf("Maxraj:");
    scanf("%d", &N);
    if (N == 0)
    {
        printf("\n Xato! Nol maxraj");
        exit(0);
    }
    dr.denominator = N;
    return dr;
}
void out(fraction dr)
{
    printf("Kasr");
    printf("%d/%d \n", dr.numerator, dr.denominator);
}
fraction add (fraction dr1, fraction dr2)
```

```

    {
    fraction dr;
    dr.numerator = dr1.numerator * dr2.denominator + dr1.denominator
tor * dr2.numerator;
    dr.denominator = dr1.denominator * dr2.denominator;
    return dr;
    }
fraction sub (fraction dr1, fraction dr2, fraction * pdr)
{
    fraction dr;
    dr.numerator = dr1.numerator * dr2.denominator - dr2.numerator *
dr1.denominator;
    dr.denominator = dr1.denominator * dr2.denominator;
    return dr;
}
fraction mult (fraction dr1, fraction dr2)
{
    fraction dr;
    dr.numerator = dr1.numerator * dr2.numerator;
    dr.denominator = dr1.denominator * dr2.denominator;
    return dr;
}
fraction divide (fraction d1, fraction d2)
{
    fraction dr;
    dr.numerator = d1.numerator * d2.denominator;
    dr.denominator = d1.denominator * d2.numerator;
    return dr;
}
int main()
{
    fraction a, b, c, d;
    fraction p;
    printf("\n Kasr kiriting");
    a = input();
    b = input();
    c = add(a, b);

```



```

out(c);
c=mult(a, b);
out(c);
c=divide(a, b);
out(c);
return 0;
}

```

4.5. Strukturaning boshqa strukturadan tashkil topishi

Struktura o'zgaruvchisi maydon sifatida. Murakkab strukturalarni hosil qilishda oldin uni tashkil etuvchi oddiyroq strukturalarni e'lon qilib, keyin esa ularni birlashtirish orqali strukturani hosil qilish maqsadga muvofiqdir. Masalan, g'ildirak strukturasi, motor strukturasi, uzatish korobkasi strukturasi va boshqa strukturalarni hosil qilib, keyin esa ularni birlashtirish orqali avtomobil strukturasi qurish qo'yilgan masalani yechishni ancha osonlashtiradi.

Quyidagi misolda oddiy nuqta strukturasi yaratilgan. So'ngra moddiy nuqta yaratilib, uning ichida nuqta sinfiga tegishli o'zgaruvchiga ta'rif berilgan:

```

#include <stdio.h>
typedef struct
{
int x;
int y;
}Point;
typedef struct
{
Point p;
float w;
}FPoint;
int main()
{
FPoint X={10, 20, 1.5};
printf("coord x=%d\n", X.p.x);
printf("coord y=%d\n", X.p.y);
printf("weight w=%f", X.w);
}

```

```
return 0;
}
```

Masalan, to'g'ri to'rtburchak chiziqlardan tashkil topgan. Chiziq esa ikki nuqta orqali aniqlanadi. Har bir nuqta x va y koordinatalar yordamida aniqlanadi. Quyidagi dasturda to'rtburchak strukturasi ko'rsatilgan. To'g'ri to'rtburchak diagonal bo'yicha ikki nuqta va ikki tomon yordamida aniqlanadi. Shuning uchun oldin har bir nuqtaning x, y koordinatalarini saqlash uchun nuqta strukturasi e'lon qilingan.

Nuqta va to'g'ri to'rtburchakning e'lon qilinishi

```
#include <stdio.h>
typedef struct
{
int x;
int y;
}Point;
Point KPoint(int x1, int y1)
{
Point p;
p.x=x1; p.y=y1;
return p;
}
typedef struct
{
Point p1, p2;
int a, b;
}Rectangle;
Rectangle KRectangle(int x1, int y1, int x2, int y2)
{
Rectangle r;
r.p1 = KPoint(x1, y1);
r.p2 = KPoint(x2, y2);
r.a = x2 - x1;
r.b = y2 - y1;
return r;
};
int Per(Rectangle p) {return 2 * (p.a + p.b);}
```

```

int Sq(Rectangle p) {return p.a * p.b;}
int main()
{
Rectangle X;
X = KRectangle(10, 20, 50, 80);
printf("Perimetr = %d\n", Per(X));
printf("Yuza = %d", Sq(X));
return 0;
}

```

Natija:

Perimetr=200

Yuza=2400

Perimetr=10

Yuza=6

4.6. Birlashmalar

Strukturalarga yaqin tushuncha, bu – birlashma tushunchasidir. Birlashmalar union xizmatchi soʻzi yordamida kiritiladi. Misol uchun:

```

union
{
long h;
int i, j;
char c[4]
}UNI;

```

Birlashmalarning asosiy xususiyati shundaki, uning hamma elementlari bir xil boshlangʻich adresga ega boʻladi.

Birlashmalarning asosiy afzalliklaridan biri, xotira biror qismining qiymatini har xil turdagi qiymat shaklida qarash mumkinligidir.

Misol uchun quyidagicha birlashma:

```

union
{
float f;
unsigned long k;
char h[4];
}fl;

```

Xotiraga fl.f=2.718 haqiqiy son yuborsak. uning ichki ko'rinishini kodini fl.l yordamida ko'rishimiz yoki alohida baytlardagi qiymatlarni fl.h[0]; fl.h[1] va hokazo yordamida ko'rishimiz mumkin.

Quyidagi dastur yordamida birlashma xususiyatini tekshirish mumkin:

```
#include <stdio.h>
```

```
enum paytype{CARD, CHECK};
```

```
struct{
```

```
paytype ptype;
```

```
union{
```

```
char card[4];
```

```
long check;
```

```
};
```

```
}info;
```

```
int main()
```

```
{
```

```
info.ptype=CHECK;
```

```
info.check=77;
```

```
switch (info.ptype)
```

```
{
```

```
case CARD:printf("\nKarta bilan to'lash:%s", info.card); break;
```

```
case CHECK:printf("\nChek bilan to'lash:%ld", info.check);
```

```
break;
```

```
}
```

```
return 0;
```

```
}
```

Natija

Chek bilan to'lash: 77

Birlashmalar imkoniyatlarini ko'rsatish uchun bioskey() funksiyasidan foydalanishni ko'rib chiqamiz. Bu funksiya bios.h sarlavhali faylda joylashgan bo'lib, quyidagi prototipga ega:

```
int bioskey(int);
```

MS DOS operatsion tizimida ixtiyoriy klavishning bosilishi klaviatura buferiga ma'lumot yozilishiga olib keladi.

Agar funksiyaga bioskey(0) shaklda murojaat qilinsa va bufer bo'sh bo'lsa, biror klavish bosilishi kutiladi, agar bufer bo'sh bo'lmasa, funksiya buferdan ikki baytli kodni o'qib, butun son sifatida qaytaradi. Funk-

siyaga bioskey(0) shaklda murojaat qilinsa va bufer bo'sh bo'lsa, biror klavish bosilishi kutiladi, agar bufer bo'sh bo'lmasa, funksiya buferdagi navbatdagi kodni qaytaradi. Funksiyaga bioskey(1) shaklda murojaat qilish bufer bo'sh yoki bo'shmasligini aniqlashga imkon beradi. Agar bufer bo'sh bo'lmasa, funksiya buferdagi navbatdagi kodni qaytaradi, lekin bu kod buferdan o'chirilmaydi.

Quyidagi dastur buferga kelib tushuvchi kodlarni o'qib, monitorga chiqarishga imkon beradi:

```
#include <stdio.h>
#include <bios.h>
int main()
{
    union
    {
        char hh[2];
        int ii;
    } cc;
    unsigned char scn, asc;
    printf("\n\n Ctrl + Z bilan chiqish.");
    printf("\n Klavishni bosib, kodini oling. \n");
    printf("\n SCAN || ASCII");
    printf("\n (10) (16) (10) (16)");
    do
    {
        printf("\n");
        cc.ii = bioskey(0);
        asc = cc.hh[0];
        scn = cc.hh[1];
        printf("%4d %3xH || %4d %3xH |", scn, scn, asc, asc);
    }
    while(asc != 26 || scn != 44);
    return 0;
}
```

Bu dasturda cc nomli birlashma kiritilgan bo'lib, cc.ii elementiga bioskey(0) funksiyasi natijasi yoziladi. So'ngra natijaning alohida baytlari scn va ASCII kodlar sifatida monitorga chiqariladi.

Sikl to 26 ASCII kod va 44 sen kod paydo bo'lmaguncha (Ctrl+Z klavishlari bosilmaguncha) davom etadi.

Razryadli maydonlar. Razryadli maydonlar strukturalar va birlashmalar maydonlarining xususiy holdir. Razryadli maydon ta'riflanganda uning uzunligi bitlarda ko'rsatiladi (butun musbat konstanta).

Misol:

```
#include <stdio.h>
struct
{
  int a:8;
  int b:6;
} xx={64, 64};
int main()
{
  printf("\n%d", xx.a);
  printf("\n%d", xx.b);
  return 0;
}
```

Natija

64

0

Razryadli maydonlar ixtiyoriy butun turga tegishli bo'lishi mumkin. Razryadli maydonlar adresini olish mumkin emas. Xotirada razryadli maydonlarni joylashtirish kompilator va apparaturaga bog'liq.

Razryadli maydonlar yordamida razryadli massivlar hosil qilish mumkin. Yuqorida ko'rilgan sonning hamma bitlarini chiqarish dasturini quyidagicha yozish mumkin:

```
include <stdio.h>
#include <conio.h>
struct bit
{
  unsigned int i:1;
};
unsigned printbits(int c, struct bit pp[])
{
```

```

unsigned int i;
unsigned k=8*sizeof(int);
for(i=0; i<k; i++)
{
pp[i].i=c&1;
printf("%d", c&1);
c>>=1;
}
return k;
}
int main()
{
unsigned int k, i;
struct bit pp[100];
k=printbits(-5, pp);
printf("\n");
for(i=k-1; i > 0; i--)
printf("%d", pp[i].i);
printf("%d", pp[0].i);
getch();
return 0;
}

```

4-bob bo'yicha savollar

1. Strukturaning umumiy ko'rinishi.
2. Strukturalar qanday initsializatsiya qilinadi?
3. Struktura elementlariga qanday murojaat qilinadi?
4. Struktura ko'rsatkich ta'rifi.
5. Struktura hajmi qanday o'lchanadi?
6. Strukturalar tarkibidagi massivlar elementlariga qanday murojaat qilinadi?
7. Strukturalar massivi qanday initsializatsiya qilinadi?
8. Birlashmalar xossalarini ko'rsating.
9. Razryadli maydon deb qanday maydonlarga aytiladi?
10. Strukturalar orasidagi munosabatlar.

4-bob bo'yicha topshiriqlar

1. Abiturient (ismi, tug'ilgan yili, yiqqan bali, attestat o'rta bali) strukturasi yaratilgan. Struktura turidagi massiv yaratilgan. Ko'rsatilgan raqamli elementni olib tashlang va ko'rsatilgan familiyali elementdan so'ng element qo'shing.
2. Xodim (ismi, lavozimi, tug'ilgan yili, oylik maoshi) strukturasi yaratilgan. Struktura turidagi massiv yaratilgan. Ko'rsatilgan familiyali elementni olib tashlang va ko'rsatilgan raqamli elementdan so'ng element qo'shing.
3. Mamlakat (nomi, poytaxti, aholi soni, egallagan maydoni) strukturasi yaratilgan. Struktura turidagi massiv yaratilgan. Ko'rsatilgan aholi sonidan kichik bo'lgan elementni olib tashlang va ko'rsatilgan nomga ega bo'lgan elementdan so'ng element qo'shing.
4. Davlat (nomi, davlat tili, pul birligi, valuta kursi) strukturasi yaratilgan. Struktura turidagi massiv yaratilgan. Ko'rsatilgan nomga ega bo'lgan elementni o'chiring va fayl oxiriga ikkita element qo'shing.
5. Inson (ismi, yashash manzili, telefon raqami, yoshi) strukturasi yaratilgan. Struktura turidagi massiv yaratilgan. Ko'rsatilgan yoshga ega bo'lgan elementni o'chiring va berilgan telefon raqamidagi elementdan oldin element qo'shing.

5-bob. KO'RSATKICHLAR, MASSIVLAR, FUNKSIYALAR

5.1. Ko'rsatkichlar

Ko'rsatkichlar. Ko'rsatkich – xotira uyasining unikal adresini saqlaydigan o'zgaruvchi. Ko'rsatkich operativ xotiradagi biror-bir o'zgaruvchi mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan biror-bir joyni belgilaydi. Ko'rsatkichlarning qiymatlarini o'zgartirishni shunday turli variantlarda qo'llash mumkin, bu dasturning moslashuvchanligini oshiradi.

Ko'rsatkich, odatda, turga ega bo'lib, quyidagicha e'lon qilinadi:
<turning nomi> * <ko'rsatkichning nomi> = <dastlabki qiymat>

Misol uchun:

```
int *pr;  
char *alfa;
```

Bu holda ko'rsatkichlar noaniq qiymatga ega bo'ladi. Ko'rsatkichlar ta'riflanganda ularning turlari ko'rsatilishi shart. Ko'rsatkichlarni initsializatsiya qilish, ya'ni boshlang'ich qiymatlarini kiritish mumkin. Ma'lum turdagi biror-bir o'zgaruvchi adresi yoki NULL qiymat dastlabki qiymat bo'lishi mumkin. Ko'rsatkichlarga boshlang'ich maxsus NULL qiymati berilsa, bunday ko'rsatkich bo'sh ko'rsatkich deb ataladi.

Biror-bir o'zgaruvchi adresini olish hamda uni ko'rsatkichga qiymat sifatida berish uchun «&» operatori qo'llanadi.

Misol:

```
int I = 100;  
int *p = &I;  
unsigned longint *ul = NULL;
```

Misol:

```
#include <stdio.h>  
int main()  
{  
int i = 123;
```

```

int *p=&i;
printf("\n i=%d p=%p", i, p);
int j=456;
p=&j;
printf("\n j=%d p=%p", j, p);
return 0;
}

```

Kelib chiqadi:

i=123 p=0012FF60

j=456 p=0012FF48

Teskari operator – «*» bo'lib, ko'rsatkichda saqlanayotgan adres bo'yicha uya qiymatiga murojaat qilish imkonini beradi.

Misol:

```
int I=100;
```

```
int *p=&I
```

```
int J=*p;
```

Misol:

```
#include <stdio.h>
```

```
int main()
```

```
{
```

```
int i=123;
```

```
int *si=&i;
```

```
printf("\n i=%d *si=%d", i, *si);
```

```
i=456;
```

```
printf("\n i=%d *si=%d", i, *si);
```

```
*si=0;
```

```
printf("\n i=%d *si=%d", i, *si);
```

```
return 0;
```

```
}
```

Kelib chiqadi:

i=123 *si=123

i=456 *si=456

i=0 *si=0

5.2. Ko'rsatkichlarning xossalari

Ko'rsatkichlar ustida o'tkaziladigan amallar. Ko'rsatkichlar ustida unar amallar bajarish mumkin: inkrement (++) va dekrement (--) oper-

atsiyalarini bajarishda. ko'rsatkich qiymati ko'rsatkich murojaat qilgan tur uzunligiga ko'payadi yoki kamayadi.

Misol:

```
int*ptr, a[10];
ptr=&a[5];
ptr++; /* = a[6] elementining adresiga */
ptr--; /* = a[5] elementining adresiga */
```

Qo'shish va ayirish binar amallarida ko'rsatkich va int turining qiymati ishtirok etishi mumkin. Bu amal natijasida ko'rsatkich qiymati dastlabkisidan ko'rsatilgan elementlar soniga ko'proq yoki kamroq bo'ladi.

Misol:

```
int*ptr1, *ptr2, a[10];
int i=2;
ptr1 = a + (i + 4); /* = a[6] elementining adresiga */
ptr2 = ptr1 - i; /* = a[4] elementining adresiga */
```

Ayirish amalida bitta turga mansub bo'lgan ikkita ko'rsatkich ishtirok etishi mumkin. Amal natijasi int turiga ega hamda kamayuvchi va ayiruvchi o'rtasidagi dastlabki tur elementlarining soniga teng. Bundan tashqari agar birinchi adres kichikroq bo'lsa, u holda natija manfiy qiymatga ega bo'ladi.

Misol:

```
int *ptr1, *ptr2, a[10];
int i;
ptr1 = a + 4;
ptr2 = a + 9;
i = ptr1 - ptr2; /* = 5 */
i = ptr1 - ptr2; /* = -5 */
```

Bir turga taalluqli bo'lgan ikkita ko'rsatkich qiymatlarini ==, !=, <, <=, >, >= amallari yordamida o'zaro qiyoslash mumkin. Bunda ko'rsatkichlarning qiymatlari shunchaki butun sonlar sifatida olib qaraladi, qiyoslash natijasi esa 0 (yolg'on) yoki 1 (rost)ga teng bo'ladi.

Misol:

```
int *ptr1, *ptr2, a[10];
ptr1 = a + 5;
ptr2 = a + 7;
if(ptr1 > ptr2) a[3] = 4;
```

Bu misolda ptr1 ning qiymati ptr2 ning qiymatidan kamroq, shuning uchun a[3]=4 operatori bajarilmay qoladi.

Konstanta ko'rsatkich va konstantaga ko'rsatkichlar. Konstanta ko'rsatkich quyidagicha ta'riflanadi:

<tur>* const <ko'rsatkich nomi>=<konstanta ifoda>

Misol uchun:

```
char* const key_byte=(char*)0x0417.
```

Bu misolda konstanta ko'rsatkich klaviatura holatini ko'rsatuvchi bayt bilan bog'langan.

Konstanta ko'rsatkich qiymatini o'zgartirish mumkin emas, lekin * amali yordamida xotiradagi ma'lumot qiymatini o'zgartirish mumkin. Misol uchun: *key_byte='Yo' amali 1047(0x0417) adres qiymati bilan birga klaviatura holatini ham o'zgartiradi.

Konstantaga ko'rsatkich quyidagicha ta'riflanadi:

<tur>const* <ko'rsatkich nomi>=<konstanta ifoda>.

Misol uchun: const int zero=0; int const* p=&zero;

Bu ko'rsatkichga * amalini qo'llash mumkin emas, lekin ko'rsatkichning qiymatini o'zgartirish mumkin. Qiymati o'zgaraydigan konstantaga ko'rsatkichlar quyidagicha kiritiladi:

<tur>const* const <ko'rsatkich nomi>=<konstanta ifoda>.

Misol uchun:

```
const float pi=3.141593; float const* const pp=&pi;
```

Turlashtirilmagan ko'rsatkich. Turlashtirilmagan (tipiklashtirilmagan) ko'rsatkich void turga ega bo'lib, ixtiyoriy turdagi o'zgaruvchi adresi qiymat sifatida berilishi mumkin.

Maxsus void turidagi ko'rsatkichlar ajdodiy ko'rsatkichlar deb atalib, har xil turdagi obyektlar bilan bog'lanish uchun ishlatiladi.

Misol uchun:

```
int i=77;
```

```
float euler=2.718282;
```

```
void *vp;
```

```
vp=&i;
```

```
printf("%d", (*(int*)vp);
```

```
vp=&euler;
```

```
printf("%f", *(float*)vp);
```

Quyidagi operatorlar ketma-ketligi xatolikka olib keladi:

```
void *vp; int *ip; ip=vp;
```

Bu xatolik sababi bitta obyektga har xil turdagi ko'rsatkichlar bilan murojaat qilish mumkin emas.

Ko'rsatkichlar funksiya parametri sifatida. Ko'rsatkichlar yordami-da parametr qiymatini o'zgartirish mumkin.

Misol uchun, to'rtburchak yuzi va perimetrini berilgan tomonlari bo'yicha hisoblash funksiyasini quyidagicha tasvirlash mumkin.

```
void pr(float a, float b, float* s, float* p)
{
    *p=2(a+b);
    *s=a * b;
}
```

Bu funksiyaga quyidagicha murojaat qilinishi mumkin: `pr(a, b, &p, &s)`. Funksiyaga `p` va `s` o'zgaruvchilarning adreslari uzatiladi. Funksiya tanasida shu adreslar bo'yicha `2 * (a+b)` va `a * b` qiymatlar yoziladi.

Keyingi misolda berilgan ikki o'zgaruvchining qiymatlarini o'zaro almashtirish funksiyasidan foydalaniladi:

```
#include <stdio.h>
void change(int*a, int*b)//manzil bo'yicha uzatish
{
    int r=*a; *a=*b; *b=r;
}
int main()
{
    int x=1,y=5;
    change(&x, &y);
    printf("x=%d y=%d", x, y);
    return 0;
}
```

Natija

```
x=5 y=1
```

Agar funksiya ichida parametrning o'zgarishini taqiqlash lozim bo'lib qolsa, bu holda `const` modifikatori qo'llanadi. Bu modifikatorni funksiyada o'zgarishi ko'zda tutilmagan barcha parametrlar oldidan qo'yish tavsiya qilinadi (undagi qaysi parametrlar o'zgaradi-yu, qaysilari o'zgarishsizligi sarlavhadan ko'rinib turadi).

5.3. Ko'rsatkichlar va massivlar

Ko'rsatkich va massiv nomi. Massivlar nomi dasturda konstanta ko'rsatkichdir. Shuning uchun ham `int z[4]` massiv elementiga `*(z+4)` shaklda murojaat qilish mumkin.

Massivlar bilan ishlanganda qavslarsiz ishlash mumkin.

Quyidagi misolda har bir harf alohida bosib chiqariladi:

```
#include <stdio.h>
int main()
{
char x[]="DIXI";
int i=0;
while (*(x+i)!='\0')
printf("\n %c", *(x+i++));
return 0;
}
```

Kompilator `x[i]` qiymatni hisoblaganda `(x+i)*sizeof(<>)` formula bo'yicha adresni hisoblab, shu adresdagi qiymatni oladi.

Agar massiv `<tur> x[n][k][m]` shaklda ta'riflangan bo'lsa, `x[i][j][l]` qiymatni hisoblaganda `(x+k*j+l)*sizeof(<>)` formula bo'yicha adresni hisoblab, shu adresdagi qiymatni oladi.

Massivlar funksiyalar parametrlari sifatida. Massivlar funksiyada bir o'lchamli massivlar sifatida yoki ko'rsatkichlar sifatida uzatilishi mumkin. Masalan, satrlar funksiyaga char turidagi bir o'lchamli massivlar sifatida yoki char* turidagi ko'rsatkichlar sifatida uzatilishi mumkin. Oddiy massivlardan farqli o'laroq, funksiyada satr uzunligi ko'rsatilmaydi, chunki satr oxirida satr oxiri '\0' belgisi bor.

Misol: Berilgan belgini satrda qidirish funksiyasi.

```
int find(char *s, char c)
{
for (int i=0; i<strlen(s); i++)
if(s[i] == c) return i;
return -1
}
```

Massiv funksiya qiymati sifatida. Massiv qiymati qaytaruvchi funksiya sifatida:

```
float *sum_vec(int n, float a, float b)
{
float d[n];
for(int i=0; i<n; i++, d[i]=a[i]+b[i]);
return d;
}
```

Bu funksiya qaytaruvchi murojaat qilish mumkin:

```
float a[] = {1, -1.5, -2}, b[] = {-5.2, 1.3, -4};
float c[] = sum_vec(3, a, b);
```

Ko'p o'lchamli massivlar va ko'rsatkichlar. C da massivning eng umumiy tushunchasi – bu ko'rsatkichdir, bunda har xil turdagi ko'rsatkich bo'lishi mumkin, ya'ni massiv har qanday turdagi elementlarga. shu jumladan, massiv bo'lishi mumkin bo'lgan ko'rsatkichlarga ham ega bo'lishi mumkin. O'z tarkibida boshqa massivlarga ham ega bo'lgan massiv ko'p o'lchamli hisoblanadi.

Bunday massivlarni e'lon qilishda kompyuter xotirasida bir nechta turli xildagi obyekt yaratiladi. Masalan, `int arr[4][3]`

Arr

`arr[0]` → `arr[0][0]` `arr[0][1]` `arr[0][2]`

`arr[1]` → `arr[1][0]` `arr[1][1]` `arr[1][2]`

`arr[2]` → `arr[2][0]` `arr[2][1]` `arr[2][2]`

`arr[3]` → `arr[3][0]` `arr[3][1]` `arr[3][2]`

Shunday qilib, `arr[4][3]` ning e'lon qilinishi dasturda uchta turli xildagi obyektlarni yuzaga keltiradi: `arr` identifikatorli ko'rsatkichni, to'rtta ko'rsatkichdan iborat nomsiz massivni va `int` turidagi o'n ikkita sondan iborat nomsiz massivni. Nomsiz massivlarga kirish huquqiga ega bo'lish uchun `arr` ko'rsatkichli adresli ifodalar qo'llaniladi. Ko'rsatkichlar massivi elementlariga kirish huquqi `arr[2]` yoki `*(arr+2)` shaklidagi indeksli ifodaning bittasini ko'rsatish orqali amalga oshiriladi. Butun `int` turidagi ikki o'lchamli sonlar massiviga kirish uchun `arr[1][2]` shaklidagi ikkita indeksli ifoda yoki unga ekvivalent bo'lgan `*(*(arr+1)+2)` va `*(arr+1)[2]` shaklidagi ifodalar qo'llanilishi kerak.

5.4. Dinamik massivlar

Ko'rsatkichlar massivlari. Ko'rsatkichlar massivlari quyidagicha ta'riflanadi:

```
<tur> * <nom> [<son>]
```

Misol uchun int *pt[6] ta'rif int turidagi obyektlarga olti elementli massivni kiritadi.

Ko'rsatkichlar massivlari satrlar massivlarini tasvirlash uchun qulay.

Misol uchun familiyalar ro'yxatini kiritish uchun ikki o'lchovli massivdan foydalanish kerak.

```
char fam[][20] = {"Olimov", "Raximov", "Ergashev"}
```

Xotirada 60 ta elementdan iborat bo'ladi, chunki har bir familiya 20 gacha 0 lar bilan to'ldiriladi.

Ko'rsatkichlar massivi yordamida bu massivni quyidagicha ta'riflash mumkin.

```
char *pf[] = {"Olimov", "Raximov", "Ergashev"}.
```

Bu holda ro'yxat xotirada 23 ta elementdan iborat bo'ladi, chunki har bir familiya oxiriga 0 belgisi qo'yiladi

Har xil chegarali jadvallar bilan funksiyalardan foydalanishning bir yo'li – bu oldindan kiritiluvchi konstantalardan foydalanishdir. Lekin asosiy yo'li ko'rsatkichlar massivlaridan foydalanish.

Quyidagi misolda ko'rsatkichlar massivi yordamida so'zlar massivi tartiblanadi:

```
#include <stdio.h>
void sort(int n, char* a[])
{
    char* c;
    int i, j;
    for (i=0; i<n; i++)
        for (j=i+1; j<n; j++)
            if (a[i][0] < a[j][0])
            {
                c = a[i]; a[i] = a[j]; a[j] = c;
            };
};
int main()
{
    char* pa[10] = {"Alimov", "Dadashev", "Boboev"};
```



```

sort(3, pa);
for(int i=0; i<3; i++) printf("\n %s", pa[i]);
return 0;
}

```

Bu misolda shunga e'tibor berish kerakki, satrli massivning tartiblanmagan elementlarini almashtirish uchun qo'shimcha sikl kiritilgan edi. Ko'rsatkichlar massivining elementlari adreslardan iborat bo'lgani uchun, qo'shimcha siklga hojat qolmadi.

Xotira turlari. C tilida o'zgaruvchilar yo statik tarzda – kompilatsiya paytida, yoki standart kutubxonadan funksiyalarni chaqirib olish yo'li bilan dinamik tarzda – dasturni bajarish paytida joylashtirilishi mumkin. Asosiy farq ushbu usullarni qo'llashda ularning samaradorligi va moslashuvchanligi ko'rinadi. Statik joylashtirish samaraliroq, chunki bunda xotirani ajratish dastur bajarilishidan oldin sodir bo'ladi. Biroq bu usulning moslashuvchanligi ancha past, chunki bunda biz joylashtirilayotgan obyektning turi va o'lchamlarini avvaldan bilishimiz kerak bo'ladi. Masalan, matnli faylning ichidagi satrlarning statik massivida joylashtirish qiyin: avvaldan uning o'lchamlarini bilish kerak bo'ladi. Noma'lum sonli elementlarni oldindan saqlash va ishlov berish kerak bo'lgan masalalar odatda xotiraning dinamik ajratilishini talab qiladi.

Xotirani dinamik va statik ajratish o'rtasidagi asosiy farqlar quyidagicha:

- statik obyektlar nomlangan o'zgaruvchilar bilan belgilanadi hamda ushbu obyektlar o'rtasidagi amallar to'g'ridan to'g'ri, ularning nomlaridan foydalangan holda amalga oshiriladi. Dinamik obyektlar o'z shaxsiy otlariga ega bo'lmaydi va ular ustidagi amallar bilvosita, ko'rsatkichlar yordamida amalga oshiriladi;
- statik obyektlar uchun xotirani ajratish va bo'shatish kompilator tomonidan avtomatik tarzda amalga oshiriladi. Dasturchi bu haqida o'zi qayg'urishi kerak emas. Statik obyektlar uchun xotirani ajratish va bo'shatish to'raligicha dasturchi zimmasiga yuklatiladi. Bu anchayin qiyin masala va uni yechishda xatoga yo'l qo'yish oson.

Bir o'lchovli dinamik massivlar. Ma'lum bir turdagi elementlardan tashkil topgan berilgan o'lchamlardagi massivga xotira ajratish uchun **malloc** funksiyasidan foydalanish lozim. Afsuski, malloc funksiyasi massiv elementlarini initsiallashtirish imkonini bermaydi.

Masalan:

```
int *pia = (int*)malloc(4*sizeof(int));
```

Bu misolda xotira int turidagi to'rtta elementdan iborat massivga xotira ajratiladi.

Dinamik massivni bo'shatish uchun free funksiyasidan foydalanish lozim:

```
free(pia);
```

Misol:

```
#include <stdio.h>
```

```
#include <conio.h>
```

```
#include <stdlib.h>
```

```
int main()
```

```
{
```

```
int *p = (int*)malloc(4*sizeof(int));
```

```
int i;
```

```
for(i=0; i<4; i++) p[i]=i;
```

```
for(i=0; i<4; i++) printf("%d", p[i]);
```

```
free(p);
```

```
return 0;
```

```
}
```

Natija:

0123

Ikki o'lchovli dinamik massivlar. Matritsani shakllantirishda oldin bir o'lchovli massivlarga ko'rsatuvchi ko'rsatkichlar massivi uchun xotira ajratiladi, keyin esa parametrlilikda bir o'lchovli massivlarga xotira ajratiladi.

Misol:

```
int n=3;
```

```
double **p=(double**)malloc(n*sizeof(double));
```

```
for (int i=0; i<n; i++)
```

```
p[i]=(double*)malloc(n*sizeof(double));
```

Xotirani bo'shatish uchun bir o'lchovli massivlarni bo'shatuvchi siklni bajarish zarur.

```
for(i=0; i<n; i++) free(p[i]);
```

```
free(p);
```

Quyidagi misolda dinamik matritsa hosil qilish ko'rsatilgan:

```

#include <stdio.h>
#include <stdlib.h>
int main()
{
int i, j, n=3;
double **p=(double**)malloc(n*sizeof(double));
for (int i=0; i<n; i++)
p[i]=(double*)malloc(n*sizeof(double));
for(i=0; i<n; i++)
for (j=0; j<n; j++)
p[j][i]=i * j + 1;
for (i=0; i<n; i++){
printf("\n");
for (j=0; j<n; j++)
printf("%f", p[j][i]);
}
for(i=0; i<n; i++) free(p[i]);
free(p);
return 0;
}

```

5.5. Funksiyaga ko'rsatkich

Funksiyalarni chaqirishda foydalanish. C tili sintaksisiga ko'ra funksiyaga ko'rsatkich funksiya adresini aks ettiruvchi o'zgaruvchi yoki ifodadir. Funksiyaga ko'rsatkich bajariluvchi qiymati funksiya kodining birinchi bayti adresidir. Funksiyaga ko'rsatkichlar ustida arifmetik amallar bajarish mumkin emas. Eng keng qo'llanuvchi funksiya konstanta ko'rsatkich funksiyaning nomidir. Funksiyaga o'zgaruvchi ko'rsatkich funksiya ta'rifi va prototipidan alohida kiritiladi. Funksiyaga o'zgaruvchi ko'rsatkich quyidagicha ta'riflanadi:

< funksiya turi > (* ko'rsatkich nomi)(parametrlar spetsifikatsiyasi).

Misol uchun, int (*point) (void).

Bu ta'rifda qavslar muhim ahamiyatga ega. chunki qavslar yozilmasa, bu ta'rif parametrsiz funksiya prototipi deb qaraladi. Funksiyaga o'zgaruvchi ko'rsatkich qiymatlari sifatida, bir xil turga ega bo'lgan har xil funksiyalar adreslari berilishi mumkin.

Qiymati biror funksiya adresiga teng bo'lgan funksiya o'zgaruvchi ko'rsatkich shu funksiya murojaat qilish uchun ishlatilishi mumkin.

Quyidagi misolda funksiyaga uch xil murojaat qilish ko'rsatilgan:

```
#include <stdio.h>
void f1()
{
    printf("\nf1 funksiya bajarildi");
};
void f2()
{
    printf("\nf2 funksiya bajarilmadi");
};

int main()
{
    void (*ptr) (void);
    ptr = f1;
    (*ptr)();
    ptr = f2;
    (*ptr)();
    return 0;
}
```

Dasturda funksiyaga konstanta ko'rsatkich, ya'ni nomlari orqali va o'zgaruvchi ko'rsatkichlar yordamida murojaat qilishning hamma usullari ko'rsatilgan. Shuni ta'kidlash lozimki, adres olish * amali qo'llanilganda qavslar ishlatish shart.

Funksiyaga o'zgaruvchi ko'rsatkich ta'riflanganda instializatsiya qilish, ya'ni boshlang'ich qiymat sifatida o'zgaruvchi ko'rsatkich bilan bir xil turga ega bo'lgan funksiya adresini ko'rsatish mumkin. Misol uchun:

```
int fic (char);
int (*pfic) (char)=fic;
```

Funksiyaga ko'rsatkichlar massivlari. C tilida funksiyalar massivlarni yaratish mumkin emas, lekin funksiyaga ko'rsatkichlar massivlarini kiritish mumkin. Bunday massivlar quyidagicha ta'riflanadi:

```
<tur>(*massiv_nomi[hajm])(parametrlar spetsifikatsiyasi).
```

Tur – funksiyalar qaytaradigan qiymatlar turlari;

Massiv – nomi ixtiyoriy identifikator;

Hajm – massiv elementlari soni;

Parametrlar spetsifikatsiyasi – funksiyalar parametrlari nomlari va turlarini aniqlaydi.

Misol uchun `int (*parray [4]) (char);`

Bu massiv elementlari qiymatlari quyidagi prototiplarga ega bo'lgan funksiyalar adreslaridir: `int funksiya_nomi (char).`

Funksiyaga ko'rsatkichlar massivlari initsializatsiya qilinishi mumkin.

Misol uchun:

```
int f1(void);
```

```
int f2(void);
```

```
int (*pf[])() = {f1, f2};
```

Bu ta'rifni `typedef` ta'riflovchisi yordamida soddalashtirish mumkin:

```
typedef int(*array_fync)(void);
```

```
array_func pf[] = {f1, f2};
```

Indeks aniq qiymati bo'yicha massiv elementlariga va aniq funksiyalarga murojaat quyidagi shaklda amalga oshiriladi:

```
Massiv_nomi[indeks] (haqiqiy parametrlar_ro'yxati);
```

```
(* Massiv_nomi[indeks]) (haqiqiy parametrlar_ro'yxati);
```

Funksiyaga ko'rsatkichlar massivlari menyular yaratishda qulay.

Quyida shunday menyu misolini ko'ramiz:

```
#include <stdio.h>
```

```
#include <stdlib.h>
```

```
#define n 2
```

```
void act0(char* name)
```

```
{
```

```
printf("%s: Ish tugadi!\n", name);
```

```
}
```

```
void act1(char* name)
```

```
{
```

```
printf("%s: Ish 1\n", name);
```

```
}
```

```
void act2(char* name)
```

```
{
```

```
printf("%s: Ish 2\n", name);
```

```
}
```

```
int main()
```

```
{
```

```
void (*pact[]) (char*) = {act0, act1, act2};
```

```
char string[12] = "Bajarildi";
```

```
int number;
```

```

printf("\n Ish nomerini kiriting 0 dan %d gacha", n);
while(1)
{
scanf("%d", &number);
pact[number](string);
if (number == 0) break;
}
return 0;
}

```

Funksiyaga ko'rsatkichlar parametr sifatida. Funksiyaga ko'rsatkichlarni funksiyalarga parametr sifatida uzatish mumkin.

Bunday uzatish nomi oldindan belgilanmagan funksiyalar bilan ishlashga imkon beradi. Misol uchun to'rtburchaklar usuli yordamida integral hisoblash funksiyasidan foydalanilgan dasturni qarab chiqamiz. Dasturda $x/(x^2+1)^2$ funksiyasi integrali -1 va 2 oraliqda hisoblanadi.

```

#include<stdio.h>
double ratio(double x)
{
double z;
z=x * x + 1;
return x / (z * z);
};
double rectangle(double (*pf)(double), double a, double b)
{
int n=20;
int i;
double h, s=0.0;
h=(b - a) / n;
for (i=0; i<n; i++)
s += pf(a + h/2 + i * h);
return h * s;
};
int main()
{
double a, b, c;
a=-1;

```

```

b=2.0;
c=rectangle(ratio, a, b);
printf("%f", c);
return 0;
}

```

Bu dasturda integralni hisoblash rectangle funksiyasini chaqirish orqali bajariladi.

Bu funksiya quyidagi parametrlarga ega: pf – double turli parametrga ega va shu turdagi qiymat qaytaruvchi funksiyaga ko'rsatkich, a va b parametrlari integrallash chegaralaridir. Integrallanuvchi funksiya qiymatlari ratio() funksiyani chaqirish orqali hisoblanadi. Dasturda rectangle() funksiyasi chaqirilib, pf ko'rsatkich qiymati ratio() funksiyasi adresiga teng.

Dastur bajarilishi natijasi:

0.149847

Funksiyaga ko'rsatkich funksiya qiymati sifatida. Menyular tashkil qilganda funksiya ko'rsatkichlarni qiymat sifatida qaytaruvchi funksiyalardan foydalanish qulay. Shu usulda menyu tashkil qilishni ko'rsatuvchi dasturni ko'rib chiqamiz. Dasturda uchta funksiya kiritilgan: int f(void) prototipiga ega bo'lgan f1() va f2() funksiyalari va int (*menu(void)) (void) prototipiga ega bo'lgan menu() funksiyasi. Menu() funksiyasi bajarilganda f1() va f2() funksiyalarga mos keluvchi menyu punktlaridan birini tanlash imkoni beriladi. Shu punktlardan biri tanlanganda mos funksiya adresi qaytariladi, agar punktlar noto'g'ri tanlangan bo'lsa, NULL qiymati qaytariladi. Bu qiymatlar asosiy dasturda ko'rsatkichga uzatiladi.

Agar qiymat NULL bo'lsa, "The End" ma'lumoti chiqarilib, dastur bajarilishi to'xtatiladi, aks holda t=(*r)() murojaat adresi qaytarilgan funksiya bajarilishiga olib keladi.

```

#include <stdio.h>
int f1(void)
{
printf("The first actions:");
return 1;
}
int f2(void)
{

```

```

printf("The second actions:");
return 2;
}
int (*menu(void))(void)
{
int choice;
int (*menu_items[])()={f1, f2};
printf("\n Pick the menu item (1 or 2:");
scanf("%d", &choice);
if (choice<3&&choice>0)
return menu_items[choice-1];
else
return NULL;
}
int main()
{int (*r)(void);
int t;
while(1)
{r=menu();
if (r == NULL)
{
printf("\nThe End!");
return;
}
t=(*r);
printf("|tt=%d", t);
}
return 0;
}

```

5.6. Strukturaga ko'rsatkichlar

Strukturaga ko'rsatkich ta'rifi. Strukturaga ko'rsatkichlar oddiy ko'rsatkichlar kabi ta'riflanadi:

```
Complex *cc, *ss; goods *p_goods;
```

Strukturaga ko'rsatkich ta'riflanganda initsializatsiya qilinishi mumkin. Misol uchun ekrandagi rangli nuqtani tasvirlovchi quyidagi strukturali

tur va strukturalar massivi kiritiladi. Strukturaga ko'rsatkich qiymatlari initsializatsiya va qiymat berish orqali aniqlanadi:

```
Struct point
{int color;
int x, y;
} a, b;
point *pa=&a, pb; pb=&b;
```

Ko'rsatkich orqali struktura elementlariga ikki usulda murojaat qilish mumkin. Birinchi usul adres bo'yicha qiymat olish amaliga asoslangan bo'lib, quyidagi shaklda qo'llaniladi:

(*strukturaga ko'rsatkich).element nomi;

Ikkinchi usul maxsus strelka (->) amaliga asoslangan bo'lib, quyidagi ko'rinishga ega:

strukturaga ko'rsatkich-> element nomi

Struktura elementlariga quyidagi murojaatlar o'zaro tengdir:

```
(*pa).color == a.color == pa->color
```

Struktura elementlari qiymatlarini ko'rsatkichlar yordamida quyidagicha o'zgartirish mumkin:

```
(*pa).color=red;
pa->x=125;
pa->y=300;
```

Dasturda nuqtaviy jismni tasvirlovchi particle strukturali turga tegishli m_point strukturasi aniqlangan bo'lsin. Shu strukturaga pinta ko'rsatkichini kiritamiz:

```
struct particle * pinta=&m_point;
```

Bu holda m_point struktura elementlarini quyidagicha o'zgartirish mumkin:

```
Pinta->mass=18.4;
for (i=0; i<3; i++)
Pinta->coord[i]=0.1 * i;
```

Strukturaga ko'rsatkich parametr sifatida. Funksiyada struktura qiymatini o'zgartirish uchun adres orqali uzatish lozim.

```
#include <stdio.h>
struct point
{
int x, y;
```

```

}
void print_point(struct point a)
{
printf("%d %d", x, y);
}
void input_point(struct point *pa)
{
scanf ("%d %d", &pa->x, &pa->y);
}
int main()
{
struct point a;
input_point(&a);
print_point(a);
return 0;
}

```

Strukturalarga ko'rsatkichlar ustida amallar. Strukturalarga ko'rsatkichlar ustida amallar oddiy ko'rsatkichlar ustida amallardan farq qilmaydi. Agar ko'rsatkichga strukturalar massivining biror elementi adresi qiymat sifatida berilsa, massiv bo'yicha uzluksiz siljish mumkin bo'ladi.

Misol tariqasida kompleks sonlar massivi summasini hisoblash masalasini ko'rib chiqamiz:

```

#include <stdio.h>
struct complex
{
float x;
float y;
};
int main()
{
struct complex array[] = {1.0, 2.0, 3.0, -4.0, -5.0, -6.0, -7.0, -8.0};
struct complex summa = {0.0, 0.0};
struct complex *point = &array[0];
int k, i;
k = sizeof(array) / sizeof(array[0]);
for(i=0; i<k; i++)
{

```

```

summa.x += point->x;
summa.y += point->y;
point++;
}
printf("\n Summa: real=%f", summa.x);
printf("imag=%f", summa.y);
return 0;
}

```

Dastur bajarilishi natijasi:

Summa: real=-8.000000, imag=-16.000000.

5-bob bo'yicha savollar

1. Ko'rsatkich ta'rifini keltiring.
2. Ilova ko'rsatkichdan qanday farq qiladi?
3. Ko'rsatkichlar bilan bog'liq amallarni keltiring.
4. Ko'rsatkich va massiv nomi orasida qanday farq bor?
5. Ko'rsatkichlar massivi qanday ta'riflanadi?
6. Dinamik xotira ajratish va bo'shatish funksiyalari.
7. Dinamik massivlar oddiy massivlardan qanday farq qiladi?
8. Dinamik massivlarni hosil qilish usullarini ko'rsating.
9. Funksiyaga ko'rsatkich ta'rifining umumiy ko'rinishi.
10. Funksiyaga ko'rsatkich massivlari.

5 bob bo'yicha topshiriqlar

1. Berilgan satr o'zgaruvchi ekanligini aniqlovchi funksiya tuzing va dasturda foydalaning. Funksiya tanasida faqat ko'rsatkichlar ustida amallardan foydalaning.
2. Matritsani vektorga ko'paytirish funksiyasini yaratib dasturda foydalaning. Matritsa ko'rsatkichlar massivi sifatida kiritilsin.
3. Dinamik ravishda o'quvchilar familiyalari va baholari massivlarini hosil qiluvchi funksiyalar yarating. Hamma a'lochilar familiyalarini chiqaruvchi funksiya tuzib dasturda foydalaning.
4. Uchburchak dinamik massiv yordamida Paskal uchburchagini hisoblovchi funksiya tuzing. Bu funksiyadan tashqari uchburchakni ekranga chiqaruvchi funksiya tuzib, dasturda foydalaning.
5. Dixotomiya usuli yordamida $f(x)=0$ tenglamani yechish uchun funksiya tuzing. Funksiyaga ko'rsatkich parametr sifatida uzatilsin.

6-bob. FAYLLAR BILAN ISHLASH

6.1. Fayllar

C tilining asosiy xususiyatlaridan biri oldindan rejalashtirilgan fayllar strukturasi yo'qligidir. Hamma fayllar baytlar ketma-ketligi deb ko'riladi. UNIX operatsion tizimda har bir qurilmaga «Maxsus fayl» mos keladi, shuning uchun C kutubxonasidagi funksiyalar fayllar bilan ham, qurilmalar bilan ham ma'lumot almashinishi uchun foydalaniladi. C tili kutubxonasida kiritish-chiqarish, quyi darajadagi kiritish, chiqarish va portlar uchun kiritish-chiqarish, oqimli daraja tizim xususiyatlariga bog'liq bo'lishi uchun bu yerda qaralmaydi.

Oqimli kiritish va chiqarish. Oqimli kiritish va chiqarishda ma'lumotlar bilan almashish baytma-bayt amalga oshiriladi. Lekin tashqi xotira qurilmalari bilan almashish oldidan belgilangan ma'lumotlar bloki orqali amalga oshiriladi. Odatda, bu blokning minimal hajmi 512 yoki 1024 baytga teng bo'ladi. Diskdan, ya'ni fayldan o'qishda ma'lumotlar operatsion tizim buferiga yoziladi, so'ngra baytma-bayt yoki ma'lum porsiyalar bilan foydalanuvchi dasturiga uzatiladi. Diskka, ya'ni faylga yozishda buferga yig'iladi, so'ngra diskka murojaat qilinganda yagona blok sifatida uzatiladi. Buferlar operativ xotira qismlari sifatida yaratiladi, shuning uchun ma'lumot almashishi diskka to'g'ridan to'g'ri murojaat qilishidan ko'ra tezroq amalga oshadi. Shunday qilib, oqim bu buferlash vositalari va fayldir.

Oqim bilan ishlashda quyidagi vazifalarni bajarish mumkin:

- oqimlarni ochish va yopish;
- simvol, qator, satr, formatlangan ma'lumot ixtiyoriy uzunlikdagi ma'lumotlarni kiritish yoki chiqarish va fayl oxiriga yetganlik shartini tahlil qilish;
- buferlash va bufer hajmini boshqarish;
- ko'rsatkichni oqimdagi o'rnini aniqlash yoki yangi o'ringa ko'chirish.

Bu vazifalarni bajaruvchi funksiyalardan foydalanish uchun dasturga stdio.h – faylini ulash lozim.

Dastur bajarilishi boshlanganda avtomatik ravishda quyidagi oqimlar ochiladi:

- standart kiritish oqimi stdin;
- standart chiqarish oqimi stdout;
- xatolar haqida ma'lumotlar standart oqimi stderr.

Oqimlarni ochish va yopish. Oqim ochilishi uchun oldindan kiritilgan FILE turidagi struktura bilan bog'lash lozimdir. FILE strukturasini ta'riflash stdio.h kutubxonasida joylashgan.

Bu strukturada buferga ko'rsatkich. o'qilayotgan pozitsiyaga ko'rsatkich va boshqa ma'lumotlar saqlanadi.

Oqim ochilganda dasturga oqimga ko'rsatkich, ya'ni FILE strukturali turdagi obyektga ko'rsatkich qaytariladi. Bu ko'rsatkich quyidagicha e'lon qilinishi lozim.

FILE * <ko'rsatkich nomi >

Misol uchun FILE * fp

Oqim ochish funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega:

<oqimga ko'rsatkich nomi > = fopen(<fayl-nomi >, <ochish rejimi >)

Misol uchun: fp = fopen("t.txt", "r")

Oqim bilan bog'liq faylni quyidagi rejimlarda ochish mumkin:

"w" – yangi fayl o'qish uchun ochiladi. Agar fayl mavjud bo'lmasa, qaytadan yaratiladi;

"r" – mavjud fayl faqat o'qish uchun ochiladi;

"a" – fayl davom ettirish uchun ochiladi;

"w+" – fayl yozish va keyingi tahrirlash uchun ochiladi. Fayl ixtiyoriy joyidan o'qish yoki yozish mumkin;

"r+" – fayl ixtiyoriy joyidan o'qish yoki yozish mumkin, lekin fayl oxiriga qo'shish mumkin emas;

"a+" – fayl ixtiyoriy joyidan o'qish va yozish uchun ochiladi. Quyidagi "w+" rejimdan farqli fayl oxiriga ma'lumot qo'shish mumkin.

Matnli rejimda oqimdan o'qilgan quyidagi simvollar CR (qiymati 13) «karetkani qaytarish» va LF (qiymati 10) – «yangi qator boshiga o'tish» bitta simvolga "\n" (qiymati LF ya'ni 10ga teng) simvolga almashtiradi.

Agar fayl matnli emas, ixtiyoriy ma'lumotni saqlasa, binar rejimda ochiladi. Buning uchun rejimlar belgilariga b harfi qo'shiladi, masalan,

"wb" yoki "r+b". Ba'zi kompilatorlarda matnli rejim t harfi yordamida ko'rsatiladi, masalan, «rt».

Oqim ochilganda quyidagi xatolar kelib chiqishi mumkin: ko'rsatilgan fayl mavjud emas (o'qish rejimida); disk to'la yoki yozishdan himoyalangan va hokazo. Yana shuni aytish kerakki, fopen() funksiyasi bajarilganda dinamik xotira ishlatiladi. Agar xotirada joy qolmagan bo'lsa. «not enough memory» xatosi kelib chiqadi.

Ko'rsatilgan hollarda ko'rsatkich NULL qiymatga ega bo'ladi.

Bu xatolar haqidagi ma'lumotlarni ekranga chiqarish uchun perror () funksiyasi ishlatiladi. Bu funksiya stdio.h kutubxonasida saqlanuvchi prototipi quyidagi ko'rinishga ega.:

```
void perror(const char * s);
```

Diskda ochilgan fayllarni berkitish uchun quyidagi funksiyadan foydalaniladi.

```
int fclose (<oqimga-ko'rsatkich nomi>).
```

6.2. Faylga ketma-ket murojaat qilish

Fayllar bilan ishlashning bitli rejimi. Fayl bilan bitli almashish rejimi getc() va putc() funksiyalari yordamida tashkil etiladi. Bu funksiyalarga quyidagi shaklda murojaat etiladi:

```
c = getc(fp);
```

```
putc(c, fp);
```

Bu yerda fp—ko'rsatkich

C – int turidagi o'zgaruvchi

Misol tariqasida klaviaturadan simvol kiritib faylga yozishni ko'ramiz. Matn oxirini '#' belgisi ko'rsatadi. Fayl nomi foydalanuvchidan so'raladi. Agar <enter> klavishi bosilsa, faylga CR va LF (qiymatlari 13 va 10) konstantalar yoziladi. Keyinchalik fayldan simvollarni o'qishda bu konstantalar satrlarni ajratishga imkon beradi.

```
#include <stdio.h>
```

```
void main()
```

```
{
```

```
FILE *fp;
```

```
char c;
```

```
const char CR='\015';
```

```
const char LF='\012';
```

```

char fname[20];
puts("fayl nomini kiriting:\n");
gets(fname);
if((fp=fopen(fname, "w")) == NULL)
{
perror(fname);
return 1;
}
while ((c=getchar())!='#')
{
if (c == '\n')
{putc(CR, fp);
putc(LF, fp);
}
else putc (c, fp);
}
fclose(fp);
}

```

Keyingi dastur fayldan simvollarni o'qib, ekranga chiqaradi:

```

#include <stdio.h>
#include <conio.h>
int main()
{
FILE *fp;
char c;
char fname[20];
puts("fayl nomini kiriting:\n");
gets(fname);
if((fp=fopen(fname, "r")) == NULL)
{
perror(fname);
return 1;
}
while ((c=getc(fp))!= EOF)
putchar(c);
fclose (fp);
}

```

```
getch();
}
```

Satrlar yordamida fayllar bilan bog'lanish. Matnli fayllar bilan ishlash uchun `fgetc` va `fputs` funksiyalaridan foydalaniladi. Bu funksiyalar prototiplari `stdio.h` faylida quyidagi ko'rinishga ega:

```
int fputs (const char *s, FILE *stream);
char *fgets (char * s, int n, FILE * stream);
```

`fputs` funksiyasi `'\0'` simvoli bilan chegaralangan satrni `stream` ko'rsatkichi orqali aniqlangan faylga yozadi. `'\0'` simvoli faylga yozilmaydi.

`fgets()` funksiyasi `stream` ko'rsatkichi orqali aniqlangan fayldan (`n-1`) simbolni o'qiydi va `s` ko'rsatgan satrga yozib qo'yadi. Funksiya `n-1` simbolni o'qib bo'lsa yoki 1-qator simvoli `'\n'`ni uchratsa, ishini to'xtatadi. Har bir satr oxiriga qo'shimcha `'\0'` belgisi qo'shiladi. Xato bo'lganda yoki fayl oxiriga yetganda agar fayldan birorta simbol o'qilmagan bo'lsa, `NULL` qiymat qaytariladi.

Misol tariqasida fayl nomini foydalanuvchidan so'rab yaratuvchi va bu faylga ikkita kiritilgan so'zni yozib qo'yuvchi dasturni ko'rib chiqamiz:

```
#include <stdio.h>
#include <conio.h>
void main()
{
FILE *fp;
char s[256];
char fname[20];
int n;
puts("fayl nomini kiriting:\n");
gets(fname);
if((fp = fopen(fname, "w")) == NULL)
{
perror(fname);
getch();
return;
}
for(n = 1; n < 3; n++) {
gets(s);
```



```

fputs(s, fp);
fputs("\n", fp);
}
fclose(fp);
getch();
}

```

Keyingi misolda nomi kiritilgan fayldan monitorga o'qishni ko'ramiz:

```

#include <stdio.h>
#include <conio.h>
void main()
{
FILE *fp;
char s[256];
char fname[20];
int n;
puts("fayl nomini kiriting:\n");
gets(fname);
if((fp=fopen(fname, "r")) == NULL)
{
perror(fname);
getch();
return;
}
for(n = 1; n < 3; n++) {
fgets(s, 256, fp);
puts(s);
}
fclose(fp);
getch();
}

```

Quyidagi dasturda bir fayldagi matnni ikkinchi faylga yozishni ko'rib chiqamiz.

```

#include <stdio.h>
#include <conio.h>

```

```

void main()
{
FILE *f1, *f2;
char s[256];
char fname1[20];
char fname2[20];
puts("fayl nomini kiriting:\n");
gets(fname1);
if((f1 = fopen(fname1, "r")) == NULL)
{
perror(fname1);
getch();
return;
}
puts("fayl nomini kiriting:\n");
gets(fname2);
if((f1 = fopen(fname2, "w")) == NULL)
{
perror(fname2);
getch();
return;
}
while (fgets(s, 256, f1) != NULL)
fputs(s, f2);
fclose(f1);
fclose(f2);
getch();
}

```

Fayllar bilan formatli almashinuv. Ko'p hollarda ma'lumotni to'g'ridan to'g'ri monitorga chiqarishda qulay shaklda faylda saqlash zarur bo'ladi. Bu holda faylga formatli kiritish va chiqarish funksiyalaridan foydalanish mumkin. Bu funksiyalar quyidagi prototiplarga ega:

```
int fprintf(oqimga ko'rsatkich, formatlash qatori, o'zgaruvchilar ro'yxati);
```

```
int fscanf(oqimga ko'rsatkich, formatlash qatori, o'zgaruvchilar ro'yxati);
```

Misol tariqasida fayl nomi foydalanuvchidan so'rab yaratuvchi va bu faylga 1 dan 100 gacha bo'lgan sonlarning simvolli tasvirini yozib qo'yuvchi dasturni ko'rib chiqamiz:

```
#include <stdio.h>
void main()
{
FILE *fp;
int n;
char fname[20];
puts("fayl nomini kiriting:\n");
gets(fname);
if((fp = fopen(fname, "w")) == NULL)
{
perror(fname);
return;
}
for(n=1; n<11; n++)
fprintf(fp, "%d", n);
fclose(fp);
}
```

Keyingi misolda nomi kiritilgan fayldan monitorga o'qishni ko'ramiz:

```
#include <stdio.h>
#include <conio.h>
void main()
{
FILE *fp;
int n;
char fname[20];
puts("fayl nomini kiriting:\n");
gets(fname);
if((fp = fopen(fname, "r")) == NULL)
{
perror(fname);
getch();
return;
}
for(n=1; n<11; n++) {
```

```

fscanf(fp, "%d", &n);
printf("%d", n);
}
fclose(fp);
getch();
}

```

Standar oqimga chiqarish. Keyingi dasturda satrlarni standart kiritish oqimi, ya'ni klaviaturadan kiritish va standart chiqarish oqimiga, monitorga chiqarish ko'rsatilgan:

```

#include <stdio.h>
#define MAXLINE 20
int main(void)
{
char line[MAXLINE];
while (fgets(line, MAXLINE, stdin) != NULL &&
line[0] != '\n')
fputs(line, stdout);
return 0;
}

```

6.3. Faylga ixtiyoriy murojaat qilish

Ixtiyoriy kiritish va chiqarish. Hozirgi ko'rib chiqilgan funksiyalar faylga ketma-ket yozish yoki ketma-ket o'qishga imkon beradi xolos. Fayldan o'qib faylga yozishlar doim joriy pozitsiyada bo'ladi. Boshlang'ich pozitsiya fayl ochilganda aniqlanadi. Faylni "r" va "w" rejimida ochilganda joriy pozitsiya ko'rsatkichi faylning birligi baytini ko'rsatadi. "a" rejimida ochilganda, oshish baytini ko'rsatadi. Har bir kiritish-chiqarish amali bajarilganda, ko'rsatkich o'qilgan baytlar soniga qarab yangi pozitsiyaga ko'chadi. Faylning ixtiyoriy baytiga murojaat qilish uchun fseek () funksiyasidan foydalanish lozim. Bu funksiya quyidagi prototipga ega:

int fseek (faylga ko'rsatkich, oraliq, hisobot boshi) farq log turidagi o'zgaruvchi yoki ifoda bilan beriladi. Hisobot boshi oldin quyidagi konstantalardan biri bilan aniqlanadi:

SEEK_SET(qiymati 0) – fayl boshi;

SEEK_CUR (qiymati 1) – o'qilayotgan pozitsiya:

SEEK_END (qiymati 2) – fayl ochish.

fseek () funksiyasi 0 qaytaradi, agar faylda ko'chish bajarilgan bo'lsa, aksincha, noldan farqli songa teng bo'ladi.

Ixtiyoriy pozitsiyadan fayl boshiga o'tish:

fseek (fp, ol, SEEK_SET)

Ixtiyoriy pozitsiyadan fayl boshiga o'tish:

fseek (fp, ol, SEEK_END)

Joriy pozitsiyadan bir bayt oldinga yoki orqaga ko'chish uchun: fseek (jp, -1L, SEEK_CUR).

Quyidagi misolda fayldan simvoollar avval to'g'ri tartibda, so'ngra teskari tartibda o'qiladi:

```
#include <stdio.h>
#include <conio.h>
int main(void)
{
    char file[256];
    char ch;
    FILE *fp;
    long count, last=0;
    puts("fayl nomini kiriting:\n");
    gets(file);
    if ((fp=fopen(file, "r+"))== NULL)
    {
        printf("faylni ochib bo'lmadi %s\n", file);
        exit(1);
    }
    while(!feof(fp))
    {
        ch=getc(fp);
        putchar(ch);
        putchar('\n');
        last++;
    }
    for (count=1L; count <=last; count++)
```

```

{
fseek(fp, -count, SEEK_END);
ch = getc(fp);
putchar(ch);
putchar('\n');
}
fclose(fp);
getch();
}

```

fseek funksiyasidan tashqari C tili kutubxonasida pozitsiyaga ko'rsatkichlar bilan bog'liq quyidagi funksiyalar mavjud.

long ftell (FILE*) – faylda ko'rsatkichning joriy pozitsiyasini aniqlash.

void rewind (FILE*) – joriy pozitsiya ko'rsatkichini fayl boshiga keltirish.

Quyidagi misolda nomi kiritilgan fayl ikkilik rejimda faqat o'qish uchun ochiladi. So'ngra fayl ko'rsatkichi fayl oxiriga keltirilib, ftell funksiyasi yordamida fayl hajmi aniqlanadi. So'ngra rewind funksiyasi yordamida fayl ko'rsatkichi fayl boshiga qaytarilib, siklda simvollar ketma-ket fayldan o'qilib, ekranga chiqariladi.

```

#include <stdio.h>
#include <conio.h>
void main()
{
char file[256];
char ch;
FILE *fp;
long count, last;
puts("fayl nomini kiriting:\n");
gets(file);
if ((fp=fopen(file, "rb"))== NULL)
{
printf("faylni ochib bo'lmadi %s\n", file);
exit(1);
}
fseek(fp, 0L, SEEK_END);
last = ftell(fp);

```

```

rewind(fp);
for (count = 1L; count <= last; count++)
{
ch = getc(fp);
putchar(ch);
putchar('\n');
}
fclose(fp);
getch();
}

```

Keyingi misolda nomi kiritilgan fayl simvollari oxiridan boshiga qarab o'qiladi:

```

#include <stdio.h>
#include <conio.h>
int main(void)
{
char file[256];
char ch;
FILE *fp;
long count, last;
puts("fayl nomini kiriting:\n");
gets(file);
if ((fp = fopen(file, "rb")) == NULL)
{
printf("faylni ochib bo'lmadi %s\n", file);
exit(1);
}
fseek(fp, 0L, SEEK_END);
last = ftell(fp);
for (count = 1L; count <= last; count++)
{
fseek(fp, -count, SEEK_END);
ch = getc(fp);
putchar(ch);
putchar('\n');
}
}

```

```
fclose(fp);
getch();
}
```

Murakkab ma'lumotlarni o'qish va yozish. Murakkab ma'lumotlarni kiritish va chiqarish fread() va fwrite() funksiyalari orqali amalga oshiriladi. Bu funksiyalar prototiplari quyidagi ko'rinishga ega:

```
size_t fread(void * ptr, size_t size, size_t nmemb, FILE * fp);
size_t fwrite(const void * ptr, size_t size, size_t nmemb, FILE * fp);
```

Ikkala funksiya butun o'qilgan yoki yozilgan baytlar sonini qaytaradi. fread funksiyasi fp fayl ko'rsatkichi bilan ochilgan fayldan nmemb sonli size parametrda ko'rsatilgan miqdordagi baytlarni o'qib, ptr ko'rsatkichi orqali ko'rsatilgan buferga yozadi. O'qish fayldagi joriy pozitsiyadan boshlanadi.

Masalan, fayldan 10 ta double turidagi sonni o'qib, massivga yozish:

```
double earnings[10];
fread(earnings, sizeof(double), 10, fp);
```

fwrite() funksiyasi fp fayl ko'rsatkichi bilan ochilgan faylga nmemb sonli size parametrda ko'rsatilgan miqdordagi baytlarni, ptr ko'rsatkichi orqali ko'rsatilgan buferdan yozadi. Yozish fayldagi joriy pozitsiyadan boshlanadi.

Masalan, faylga 10 ta double turidagi sonni massivdan yozish:

```
double earnings[10];
fwrite(earnings, sizeof(double), 10, fp);
```

Faylga 256 bayt ma'lumot yozish:

```
char buffer[256];
fwrite(buffer, 256, 1, fp);
```

Quyida struktura turidagi massivni faylga yozish ko'rsatilgan:

```
#include <stdio.h>
#include <conio.h>
typedef struct
{
    char name[64];
    int age;
    int salary;
} employee;
```

```
int main(void)
```



```

{int i;
char file[256];
FILE* fp;
employee ww[3] = {"AA", 1,1}, {"BB", 2,2}, {"CC", 3,3.0}};
puts("fayl nomini kiriting:\n");
gets(file);
if ((fp=fopen(file, "wb"))== NULL)
{
printf("faylni ochib bo'lmadi %s\n", file);
exit(1);
}
fwrite(&ww[0], sizeof(employee), 3, fp);
fclose(fp);
getch();
}

```

Quyida struktura turidagi massivni fayldan o'qish ko'rsatilgan:

```

#include <stdio.h>
#include <conio.h>
typedef struct
{
char name[64];
int age;
int salary;
} employee;

int main(void)
{int i;
char file[256];
FILE* fp;
employee ww[3];
puts("fayl nomini kiriting:\n");
gets(file);
if ((fp=fopen(file, "rb"))== NULL)
{
printf("faylni ochib bo'lmadi %s\n", file);
exit(1);
}
}

```

```

fread(&ww[0], sizeof(employee), 3, fp);
for(i=0; i<3; i++)
printf("\n %s %d %f", ww[i].name, ww[i].age, ww[i].salary);
fclose(fp);
getch();
}

```

6.4. Quyi darajadagi kiritish va chiqarish

Quyi darajadagi kiritish va chiqarish funksiyalari operatsion tizim imkoniyatlaridan to'g'ridan to'g'ri foydalanishga imkon beradi. Bu holda buferlash va formatlash bajarilmaydi. Faylni quyi darajadagi ochishda fayl bilan fayl (oqim) ko'rsatkichi emas, deskriptor bog'lanadi. Fayl deskriptori fayl ochilganligi to'g'risidagi ma'lumotni operatsion tizim ichki jadvallariga joylashtiruvini belgilovchi butun sonidir. Quyi darajadagi funksiyalar dasturga stdio.h kutubxonasini qo'shishni talab qilmaydi. Lekin bu kutubxona fayllar bilan ishlashda foydali bo'lgan ba'zi konstantalar (misol uchun, fayl yakuni belgisi EOF) ta'rifini o'z ichiga oladi. Bu konstantalardan foydalananda stdio.h dasturga qo'shilishi zarur.

Fayllarni ochish va yopish. Fayllarni quyi darajada ochish uchun open () funksiyasidan foydalaniladi:

int fd=open (fayl nomi, bayroqlar, murojaat.)

fd – fayl deskriptori,

fayl nomi – simvollar massiviga ko'rsatkichdir.

2-parametr bayroqlar fayl ochish rejimini belgilovchi ifodadir. Bu ifoda fcntl.h sarlavhali faylda saqlanuvchi konstantalardan biri yoki shu konstantalardan razryadli 'l' amali yordamida hosil qilingan bo'lishi mumkin.

Konstantalar ro'yxati:

O_APPEND faylni oxiriga yozuv qo'shish uchun ochish;

O_BINARY faylni bitli (ikkili) binar rejimda ochish;

O_CREAT yangi fayl yaratish va ochish;

O_EXCL agar O_CREAT bilan birga ko'rsatilgan bo'lsa va yaratilmoqchi bo'lgan fayl mavjud bo'lsa, faylni ochish funksiyasi xatolik bilan tugaydi. Mavjud faylni o'chib ketmaslikdan saqlaydi;

- O_RDONLY   faylni faqat o'qish uchun ochish;
- O_RDWR   faylni o'qish va yozish uchun ochish;
- O_TEXT   faylni matnli rejimda ochish;
- O_TRUNC   mavjud faylni ochish va bor ma'lumotni o'chirish.

Fayl ochilish rejimi albatta ko'rsatilgan bo'lishi shart. 3-parametr murojaat huquqlari faqat faylni O_CREAT ochish rejimida, ya'ni yangi fayl yaratishda foydalaniladi. MS DOS va MS WINDOWS operatsion tizimlarida murojaat huquqlari parametrlarini berish uchun quyidagi konstantalardan foydalaniladi.

- S_IWRITE   faylga yozishga ruxsat berish;
- S_IREAD   fayldan o'qishga ruxsat berish;
- S_IREAD\ S_WRITE   o'qish va yozishga ruxsat berish.

Ko'rsatilgan konstantalar sys katalogida joylashgan stat.h sarlavhali faylda saqlanadi. Bu faylni qo'shish #include <sys\stade.h> direktivasi orqali amalga oshiriladi. Agar murojaat huquqi parametri ko'rsatilmagan bo'lsa, faqat fayldan o'qishga ruxsat beriladi. UNIX operatsion tizimida murojaat huquqlari 3 xil foydalanuvchilar uchun ko'rsatiladi:

- fayl egasi;
  - foydalanuvchilar guruhi a'zosi;
  - boshqa foydalanuvchilar.
- Foydalanuvchilar huquqlari quyidagi simvollar orqali ko'rsatiladi:
- R – fayldan o'qish ruxsat berilgan;
  - W – faylga yozish ruxsat berilgan;
  - X – fayllarni bajarish ruxsat berilgan.

Agar biror murojaat huquqi berilmagan bo'lsa, o'rniga '-' belgisi qo'yiladi. Agar fayl egasiga hamma huquqlar, foydalanuvchi guruhi a'zolariga o'qish va bajarish, boshqa foydalanuvchilarga faqat bajarish huquqi berilgan bo'lsa, murojaat qatorini quyidagicha yozish mumkin: rwxr-x-x. har bir '-' simvol o'rniga 0 raqami, aks holda 1 raqami qo'yilib, hosil bo'lgan sondagi o'ng tomondan boshlab har bir uch raqamini sakkizlik son

sifatida yozilsa, murojaat huquqini belgilovchi sakkizlik butun son hosil bo'ladi. Yuqorida hosil qilingan rwxr-x-x qatori ikkilik 111101001, nihoyat sakkizlik 0751 son shaklida yozilib, open () funksiyasida murojaat huquqi parametri sifatida ko'rsatiladi. Faylni ochishga misollar:

1. Faylni o'qish uchun ochish:

```
fd=open("t.txt", O_RDONLY)
```

2. Faylni o'qish va yozish uchun ochish:

```
fd=open("t.txt", O_RDWR)
```

3. Faylni yangi ma'lumotlar yozish uchun ochish:

```
fd=open("new.txt", O_WRONLY | O_CREAT | O_TRUNC, 0600)
```

Faylni ochishda kelib chiqadigan xato turini aniqlash uchun errno.h sarlavhali faylda saqlanuvchi errno o'zgaruvchisi xizmat qiladi. Agar bu o'zgaruvchi qiymati shu sarlavhali faylda saqlanuvchi EEXIST konstantasiga teng bo'lsa, ochilayotgan fayl mavjudligini bildiradi.

sopen() funksiyasi bitta faylga bir necha dasturlardan murojaat qilish imkonini beradi. Albatta, dasturlar faylga faqat o'qish rejimida murojaat qilishi mumkin. Faylni ochish uchun yana creat () funksiyasi mavjud bo'lib, quyidagi open () funksiyasini chaqirishga mos keladi.

open(fayl nomi, O_CREAT | O_TRUNC | O_WRONLY); bu funk-siya yangi fayl yaratadi va yozish uchun ochadi. Quyi darajada fayllarni yopish uchun close () funksiyasidan foydalanish lozim. Bu funk-siya ko'rinishi quyidagicha:

int close (fayl deskriptori). Funksiya muvaffaqiyatli bajarilganda 0 qaytaradi. Xato bo'lganda - 1.

Ma'lumotlarni o'qish va yozish. Quyi darajada ma'lumotlarni kiritish va chiqarish read() va write() funksiyalari orqali amalga oshiriladi. Bu funksiyalar prototiplari quyidagi ko'rinishga ega:

```
int read (int fd, char * buffer; unsigned int count)
```

```
int write (int fd, char * buffer; unsigned int count)
```

Ikkala funk-siya butun o'qilgan yoki yozilgan baytlar sonini qaytaradi. read funk-siyasi fd deskriptori bilan ochilgan fayldan count parametrda ko'rsatilgan miqdordagi baytlarni o'qib, buffer ko'rsatkichi orqali ko'rsatilgan bufferga yozadi. Fayl oxiriga yetganda read () funk-siyasi 0 qiymat qaytaradi. Fayldan o'qishda xatolik kelib chiqsa, -1 qiymat qaytaradi. O'qish fayldagi joriy pozitsiyadan boshlanadi. Agar fayl matnli rejimda ochilsa, CR va LF simvollari '\n' simboliga o'zgartiriladi.

Yozish write() funksiyasi fd deskriptori bilan ochilgan faylga buffer ko'rsatkichi orqali ko'rsatilgan bufferdan count parametri orqali ko'rsatilgan miqdordagi baytlarni yozib qo'yadi. Yozuv joriy pozitsiyadan boshlanadi. Agar fayl matnli rejimda ochilgan bo'lsa, '\n' simvoli CR va LF simvollar sifatida yoziladi. Agar yozishda xatolik kelib chiqsa, write () funksiyasi -1 qiymat qaytaradi. Xatoni aniqlash ernno global o'zgaruvchisi bo'lsa, ernno.h sarlavhali faylda ko'rsatilgan quyidagi konstantalar birga teng bo'ladi.

EACCES – fayl yozuvdan himoyalangan;

ENOSPC – tashqi qurilmada bo'sh joy qolmagan;

EBADF – noto'g'ri fayl deskriptori.

Bu funksiyalar io.h sarlavhali faylda joylashgan. Quyida bir fayldan ikkinchisiga nusxa olish dasturini ko'rib chiqamiz:

```
#include <stdio.h>
#include <fcntl.h>
#include <io.h>
int main(int argc, char *argv[ ])
{
    int fdin, fdout; /*Fayllar deskriptorlari */
    int n; /* O'qilgan baytlar soni */
    char buff[BUFSIZ];
    if (argc !=3)
    {
        printf ("Dastur chaqirish formati:");
        printf ("\n %s birinchi_fayl ikkinchi_fayl",
            argv[0]); return 1;
    }
    if ((fdin=open(argv[1],O_RDONLY))== -1)
    {
        perror (argv[1]);
        return 1;
    }
    if ((fdout=open(argv[2],
        O_WRONLY|O_CREAT|O_TRUNC))== -1)
    {
        perror (argv[2]);
        return 1;
    }
}
```

```

}
/* fayllar ochilgan */
while ((n = read(fdin, buff, BUFSIZ)) > 0)
write(fdout, buff, n);
return 0;
} /* dastur oxiri */

```

BUFSIZ konstantasi stdio.h sarlavhali faylda aniqlangan bo'lib. MS DOS uchun 512 bayt ga teng.

Faylga ixtiyoriy murojaat. Quyi darajada fayllarni ixtiyoriy tartibda o'qish mumkin. Buning uchun lseek () funksiyasidan foydalanish lozim. Bu funksiya prototipi quyidagi ko'rinishga ega:

```
long lseek (int fd, long offset, int origin);
```

Bu funksiya fd deskriptori bilan bog'liq fayldagi joriy pozitsiyani uchinchi parametr (origen) orqali nuqtaga nisbatan ikkinchi parametr (offset) qadamga ko'taradi. Boshlang'ich nuqta MS DOS da io.h yoki UNIX da unistd.h sarlavhali fayllarda aniqlangan konstantalar orqali aniqlanadi:

SEEK_SET (0 qiymatga ega) fayl boshi;

SEEK_CUR (1 qiymatga ega) joriy pozitsiya;

SEEK_END (2 qiymatga ega) fayl oxiri.

Ko'chish davomida xato kelib chiqsa, xato kodi errno global o'zgaruvchisiga yoziladi. Faylda joriy pozitsiyani aniqlash uchun tell () funksiyasidan foydalaniladi:

Bu funksiya prototipi: long tell (int fd);

Joriy pozitsiyani fayl boshiga keltirish:

```
lseek (fd, 0, SEEK_SET)
```

Joriy pozitsiyani fayl oxiriga keltirish:

```
lseek (fd, 0, SEEK_END)
```

Misol:

```
#include <sys\stat.h>
```

```
#include <string.h>
```

```
#include <stdio.h>
```

```
#include <fcntl.h>
```

```
#include <io.h>
```

```
int main(void)
```

```

{
int handle;
char msg[]="This is a test";
char ch;

/* create a file */
handle=open("TEST.SSS", O_CREAT | O_RDWR, S_IRREAD |
S_IWRITE);

/* write some data to the file */
write(handle, msg, strlen(msg));
/* seek to the begining of the file */
lseek(handle, 0L, SEEK_SET);

/* reads chars from the file until we hit EOF */
do
{
read(handle, &ch, 1);
printf("%c", ch);
} while (!eof(handle));
close(handle);
return 0;
}

```

6-bob bo'yicha savollar

1. Oqim deb nimaga aytiladi?
2. Oqim ochish funksiyasining tuzilishi.
3. Oqim ochish rejimlari.
4. Simvulli kiritish va chiqarish.
5. Satrli kiritish va chiqarish.
6. Formatli kiritish va chiqarish.
7. Ixtiyoriy tartibda kiritish va chiqarish qanday amalga oshiriladi?
8. Murakkab ma'lumotlarni kiritish va chiqarish uchun qanday funksiyalardan foydalanadi?
9. Quyi darajada fayllarni ochish usullarini ko'rsating.
10. Qaysi funksiyalar quyi darajada o'qishga va yozishga imkon beradi?

6-bob bo'yicha topshiriqlar

1. Abiturient (ismi, tug'ilgan yili, yig'ilgan ball, attestat o'rta bali) strukturasi yaratilgan. Struktura turidagi massiv yaratilgan va faylga yozilgan. Ko'rsatilgan raqamli elementni olib tashlang va ko'rsatilgan familiyali elementdan so'ng element qo'shing.
2. Xodim (ismi, lavozimi, tug'ilgan yili, oylik maoshi) strukturasi yaratilgan. Struktura turidagi massiv yaratilgan va faylga yozilgan. Ko'rsatilgan familiyali elementni olib tashlang va ko'rsatilgan raqamli elementdan so'ng element qo'shing.
3. Mamlakat (nomi, poytaxti, aholi soni, egallagan maydoni) strukturasi yaratilgan. Struktura turidagi massiv yaratilgan va faylga yozilgan. Ko'rsatilgan aholi sonidan kichik bo'lgan elementni olib tashlang va ko'rsatilgan nomga ega bo'lgan elementdan so'ng element qo'shing.
4. Davlat (nomi, davlat tili, pul birligi, valuta kursi) strukturasi yaratilgan. Struktura turidagi massiv yaratilgan va faylga kiriting. Ko'rsatilgan nomga ega bo'lgan elementni o'chiring va fayl oxiriga ikkita element qo'shing.
5. Inson (ismi, yashash manzili, telefon raqami, yoshi) strukturasi yaratilgan. Struktura turidagi massiv yaratilgan va faylga yozilgan. Ko'rsatilgan yoshga ega bo'lgan elementni o'chiring va berilgan telefon raqamidagi elementdan oldin element qo'shing.

7-bob. PREPROTSESSOR VOSITALARI

7.1. Preprotessor tushunchasi

Dastur matni va preprotessor. C tilida matnli fayl shaklida tayyorlangan dastur uchta qayta ishlash bosqichlaridan o'tadi.

Matnning preprotessor direktivalari asosida o'zgartilishi. Bu jarayon natijasi yana matnli fayl bo'lib, preprotessor tomonidan bajariladi.

Kompilatsiya. Bu jarayon natijasi mashina kodiga o'tkazilgan obyektli fayl bo'lib, kompilator tomonidan bajariladi.

Bog'lash. Bu jarayon natijasi to'la mashina kodiga o'tkazilgan bajariuvchi fayl bo'lib, bog'lang'ich (komponovshik) tomonidan bajariladi.

Preprotessorning vazifasi dastur matnini preprotessor direktivalari asosida o'zgartirishdir. Masalan, define direktivasi dasturda bir jumlaning ikkinchi jumla bilan almashtirish uchun ishlatiladi. Bu direktivaning umumiy ko'rinishi quyidagicha:

```
#define <almashtiruvchi ifoda> <almashinuvchi ifoda>
```

Bu direktiva bajarilganda dastur matnidagi almashtiruvchi ifodalar almashinuvchi ifodalarga almashtiriladi.

Dasturda quyidagi matn mavjud bo'lsin:

```
#define EULER 2.718282  
double mix=EULER  
d=alfa*EULER
```

Preprotessor bu matnda har bir EULER konstantani uning qiymati bilan almashtiradi, va natijada, quyidagi matn hosil bo'ladi.

```
double mix=2.718282  
d=alfa*2.718282
```

Matndagi almashtirishlarni #undef direktivasi orqali rad etish mumkin.

Masalan:

```
#define E 2
```

```
#undefine E
#define E 'A'
```

include direktivasi ikki ko'rinishda ishlatilishi mumkin.

#include *fayl nomi* direktivasi dasturning shu direktiva o'rniga qaysi matnli fayllarni qo'shish kerakligini ko'rsatadi.

#include < *fayl nomi*> direktivasi dasturga kompilator standart kutubxonalariga mos keluvchi sarlavhali fayllar matnlarini qo'shish uchun mo'ljallangan. Bu fayllarda funksiya prototipi, turlar, o'zgaruvchilar, konstantalar ta'riflari yozilgan bo'ladi. Funksiya prototipi funksiya qaytaruvchi tur, funksiya nomi va funksiyaga uzatiluvchi turlardan iborat bo'ladi. Misol uchun cos funksiyasi prototipi quyidagicha yozilishi mumkin: double cos(double). Agar funksiya nomidan oldin void turi ko'rsatilgan bo'lsa, bu funksiya hech qanday qiymat qaytarmasligini ko'rsatadi. Shuni ta'kidlash lozimki, bu direktiva dasturga standart kutubxona qo'shilishiga olib kelmaydi. Standart funksiyalarning kodlari bog'lash, ya'ni aloqalarni tahrirlash bosqichida, kompilatsiya bosqichidan so'ng amalga oshiriladi.

Kompilatsiya bosqichida sintaksis xatolar tekshiriladi va dasturda bunday xatolar mavjud bo'lmasa, standart funksiyalar kodlarisiz mashina kodiga o'tkaziladi.

Sarlavhali fayllarni dasturning ixtiyoriy joyida ulash mumkin bo'lsa ham, bu fayllar, odatda, dastur boshida qo'shish lozim. Shuning uchun bu fayllarga sarlavhali fayl (header file) nomi berilgan.

Dastur matnini kompilatsiya qilish. Dastur kodini bajariluvchi faylga o'tkazish uchun kompilatorlar qo'llaniladi. Kompilator qanday chaqiriladi va unga dastur kodi joylashgan joyi haqida qanday xabar qilinadi, bu konkret kompilatorga bog'liq. Bu ma'lumotlar kompilatorning hujjatlarida berilgan bo'ladi.

Dastur kodi kompilatsiya qilinishi natijasida obyektli fayl hosil qilinadi. Bu fayl, odatda, obj kengaytmali bo'ladi. Lekin bu hali bajariluvchi fayl degani emas. Obyektli faylni bajariluvchi faylga o'girish uchun yig'uvchi dastur qo'llaniladi.

Yig'uvchi dastur yordamida bajariluvchi faylni hosil qilish. C tilida dasturlar, odatda, bir yoki bir nechta obyektli fayllar yoki kutubxonalarni komponovka qilish yordamida hosil qilinadi. Kutubxona deb bir yoki bir nechta komponovka qilinuvchi fayllar to'plamiga aytiladi. C ning barcha

kompilatorlari dasturga qo'shish mumkin bo'lgan funksiyalar (yoki protseduralar) va sinflardan iborat kutubxona hosil qila oladi. Funksiya – bu ayrim xizmatchi amallarni, masalan, ikki sonni qo'shib, natijasini ekranga chiqarishni bajaruvchi dastur blokidir. Sinf sifatida ma'lumotlar to'plami va ularga bog'langan funksiyalarni qarash mumkin. Funksiyalar va sinflar haqidagi ma'lumotlar keyingi mavzularda batafsil berilgan.

Demak, bajariluvchi faylni hosil qilish uchun quyida keltirilgan amallarni bajarish lozim:

Avval .cpp kengaytmali dastur kodi hosil qilinadi;

Dastur kodini kompilatsiya qilish orqali .obj kengaytmali obyektli fayl tuziladi;

Bajariluvchi faylni hosil qilish maqsadida .obj kengaytmali fayli zaruriy kutubxonalar orqali komponovka qilinadi.

Fayllardan matnlar qo'shish. Fayldan matn qo'shish uchun uch shaklga ega bo'lgan #include operatori qo'llaniladi:

#include <fayl nomi>

#include «fayl nomi»

#include makros nomi

Makros nomi #define direktivasi orqali kiritilgan preprotssessor identifikatori yoki makros bo'lishi mumkin.

Agar birinchi shakl qo'llanilsa, preprotssessor qo'shilayotgan faylni standart kutubxonalardan izlaydi.

Agar ikkinchi shakl qo'llanilsa, preprotssessor foydalanuvchining joriy katalogini ko'rib chiqadi va bu katalogda fayl topilmasa, standart tizimli kataloglarga murojaat qiladi.

Agar dasturda bir necha funksiyalardan foydalanilsa, funksiyalar ta'rifi, tanasi bilan birga alohida fayllarda saqlanishi qulay. Hamma funksiyalar tanasiga va main() funksiyasi tanasiga chaqirilayotgan funksiyalar prototiplari joylashtirilsa, dastur tanasida funksiyalarni ixtiyoriy joylashtirish mumkin. Bu holda dastur faqat protssessor komandalaridan ham iborat bo'lishi mumkin.

C standarti bo'yicha .h suffiksi kutubxonaga tegishli funksiyalarning prototiplari hamda turlar va konstantalar ta'rifi joylashgan fayllarni ko'rsatadi. Bunday fayllar sarlavhali fayllar deb ataladi. Kompilator kutubxonalari bilan ishlashga mo'ljallangan sarlavhali fayllar ro'yxati til standartida ko'rsatilgan bo'lib, bu fayllar nomlari tilning xizmatchi so'zlari hisoblanadi.

Quyida shu standart fayllar nomlari keltirilgan:

assert.h – dastur diagnostikasi .

type.h – simvollarni o'zgartirish va tekshirish.

erruo – xatolarni tekshirish.

float.h – haqiqiy sonlar bilan ishlash.

limits.h – butun sonlarning chegaralari.

locate.h – milliy muhitga moslash.

math.h – matematik hisoblashlar.

setjump.h – nolokal o'tishlar imkoniyatlari.

signal.h – g'ayrioddiy holatlar bilan ishlash.

stdarg.h – o'zgaruvchi sonli parametrlarni qo'llash.

stddef.h – qo'shimcha ta'riflar.

stdlib.h – xotira bilan ishlash.

string.h – simvolli qatorlar bilan ishlash.

time.h – sana va vaqtni aniqlash.

Turbo C va Borland C++ kompilyatorlarida grafik kutubxona bilan bog'lanish uchun graphic.h – sarlavhali fayl qo'llaniladi.

Shartli direktivalar. Shartli direktiva quyidagi ko'rinishga ega:

#if butun sonli ifoda.

tekst_1

#else

tekst_2

#endif

#else tekst_2 qismi ishlatilishi shart emas.

Direktiva bajarilganda *#if* dan so'ng yozilgan butun sonli ifoda qiymati hisoblanadi. Agar bu qiymat 0 dan katta bo'lsa, *tekst_1* kompilatsiya qilinayotgan matnga qo'shiladi. aksincha *tekst_2* qo'shiladi. Agar *#else* direktivasi va *tekst_2* mavjud bo'lmasa, bu direktiva o'tkazib yuboriladi.

#ifdef identifikator

direktivasida *#define* direktivasi yordamida identifikator aniqlanganligi tekshiriladi. Agar identifikator aniqlangan bo'lsa, *tekst_1* bajariladi.

#ifndef identifikator

direktivasida aksincha shart rost hisoblanadi, agar identifikator aniqlanmagan bo'lsa.

Dasturga ulash mo'ljallangan fayllarning har biriga bitta fayl ulanish mo'ljallangan bo'lsa, bu fayl bir necha marta dasturga ulanib qoladi. Bu qayta ulanishning oldini olish uchun standart fayllar yuqorida ko'rilgan

direktivalar yordamida himoya qilingan. Bu himoya usuli quyidagicha bo'lishi mumkin:

```
/* filename Nomli fayl */
/* FILENAME aniqlanganligini tekshirish */
# indef FILE_NAME
... /* Ulanayotgan fayl ...
Ta`rif */
#define FILE_NAME
#endif
```

Tarmoqlanuvchi shartli direktivalar yaratish uchun quyidagi direktiva kiritilgan:

```
#elif butun_sonli_ifoda
Bu direktiva ishlatilgan matn strukturasi:
#if shart
matn
#elif 1_ifoda
1_matn
#elif 2_ifoda
2_matn
...
#else
matn
#endif
```

Preprotsessor avval `#if` direktivasidagi shartni tekshiradi. Agar shart 0 ga teng bo'lsa, `1_ifoda` hisoblanadi, agar u ham 0 bo'lsa, `2_ifoda`ni hisoblaydi va hokazo.

Agar hamma ifodalar 0 bo'lsa, `else` uchun ko'rsatilgan matn ulanadi. Agar biror ifoda 0 dan katta bo'lsa, shu direktivada ko'rsatilgan matn ulanadi.

Unar defined operatsiyasi. Matn shartli qayta ishlanganda unar preprotsessor amali `defined` operand amalidan foydalanish mumkin.

Quyidagi `if defined` ifodasi `#ifdef` operand ifodasiga ekvivalent. Bu ko'rinishda `defined` afzalligi bilinmaydi.

Misol uchun biror tekst kompilatorga `Y` identifikatori aniqlangan, `N` esa aniqlanmagan holda uzatish lozim bulsin. U holda preprotsessor direktivasi quyidagicha yoziladi:

```
#if defined Y&&!defined N
tekst
#endif
```

Bu direktivani quyidagicha ham yozish mumkin:

```
#ifdef Y
#ifndef N
tekst
#endif
#endif
```

Yordamchi direktivalar. Satrlarni nomerlash uchun quyidagi direktivadan foydalanish mumkin:

```
#line konstanta
```

Direktiva faqat satr nomeri emas, fayl nomini ham o'zgartirishi mumkin:

```
#line konstanta "fayl nomi"
```

Odatda, bu direktiva kam ishlatiladi.

Quyidagi direktiva leksemalar ketma-ketligi orqali ko'rsatilgan shaklda diagnostik ma'lumotlar berilishiga olib keladi.

```
# error leksemalar ketma-ketligi.
```

Misol uchun NAME preprotssessor o'zgaruvchisi aniqlangan bo'lsin:

```
#define NAME 5
```

Dasturda bu o'zgaruvchi qiymatini tekshirib, 5 ga teng bo'lmagan holda ma'lumot berish uchun quyidagi direktivadan foydalaniladi:

```
#if (NAME!=5)
```

```
#error NAME 5 ga teng bo'lishi kerak
```

```
Xech qanday xizmat bajarmaydigan direktiva:
```

```
#
```

7.2. Makroslar

Makros tushunchasi. Makros ta'rifiga ko'ra bir jumlani ikkinchi jumla bilan almashtirishdir. Makroslar ko'pincha makrota'rif deb ham ataladi. Eng sodda makrota'rif

```
# define identifikator almashtiruvchi satr.
```

Bu direktiva yordamida foydalanuvchi asosiy turlar uchun yangi nomlar kiritishi mumkin.

Masalan: # define real long double

Dastur matnida long double turidagi o'zgaruvchilarni real sifatida ta'riflash mumkin.

Parametrlilik makrota'riflardan foydalanish yanada kengroq imkoniyatlar yaratadi:

```
# define nom (parametrlar ro'yxati) almashtiriluvchi_qator
```

Bu yerda nom – makros nomi.

Parametrlar ro'yxati – vergul bilan ajratilgan identifikatorlar ro'yxati.

Makrota'rifning klassik misoli:

```
# define max (a, b) (a < b ? b : a)
```

Bu makrosdan foydalanganda kompilyator max (a, b) ifodani

($x < a ? y : x$) ifoda bilan almashtiradi.

Yana bir misol:

```
# define ABS(x) (x < 0 ? -(x) : x)
```

Misol uchun dasturdagi ABS(E-Z) ifoda ($E-Z < 0 ? (E-Z) : E-Z$) ifoda bilan almashtiriladi.

Makroslarning funksiyadan farqi. Funksiya dasturda bitta nusxada bo'lsa, makros hosil qiluvchi matnlar makros har gal chaqirilganda dasturga joylashtiriladi. Funksiya parametrlar spetsifikatsiyasida ko'rsatilgan turlar uchun ishlatiladi va konkret turdagi qiymat qaytaradi. Makros har qanday turdagi parametrlar bilan ishlaydi. Hosil qilinayotgan qiymat turi faqat parametrlar turlari va ifodalarga bog'liq.

Makrojoylashlardan to'g'ri foydalanish uchun almashtiriluvchi satrni qavsga olish foydali.

Funksiyaning haqiqiy parametrlari bu ifodalar, makros argumentlari bo'lsa, vergul bilan ajratilgan leksemalardir. Argumentlarga makro-kenjaytirishlar qo'llanmaydi.

Almashtiruvchi qatorda preprotessor amallari. Almashtiruvchi qatorni tashkil qiluvchi leksemalar ketma-ketligida '#' va '###' amallarini qo'llash mumkin. Birinchi amal parametr oldiga qo'yilib, shu parametrni almashtiruvchi qator qavslarga olinishi kerakligini ko'rsatadi. Misol uchun:

```
#define print(A) printf("#A"="%f", A)
```

makro ta'rif berilgan bo'lsin. U holda makrosga print(a + b) murojaat quyidagi makrokengaytmani hosil qiladi: print("a + b" "%f", a + b).

Ikkinchi '###' amal leksemalar orasida qo'llanilib, leksemalarni ulashga imkon beradi.

Quyidagi makro ta'rif berilgan bo'lsin:

```
#define zero(a, b, c) (bac)
```

```
#define one(a, b, c) (b a c)
```

```
#define two(a, b, c) (b##a##c)
```

Makrochaqiriq: Makrojoylash natijasi:

```
Zero(+, x, y) (bac)
```

```
One(+, x, y) (x+y)
```

```
Two(+, x, y) (x+y)
```

Birinchi holda bac yagona identifikator deb qaralib, makroalmashtirish amalga oshirilmaydi. Ikkinchi holda makros argumentlari bo'shliq belgilari bilan ajratilgan bo'lib, bu belgilar natijada ham saqlanib qoladi. Uchinchi holda makros uchun '##' amali qo'llanilgani uchun, natijada, bo'shliq belgilarsiz parametrlar ulanadi.

Oldindan kiritilgan makronomlar. Protssessorga qayta ishlash jaryonida ma'lumot beruvchi quyidagi oldindan kiritilgan makronomlar mavjud:

..LINE.. – qiymati o'nlik konstanta o'qilayotgan satr nomeri. Birinchi satr nomeri 1 ga teng.

..FILE.. – fayl nomi simvollar qatori sifatida. Preprotssessor har gal boshqa fayl nomi ko'rsatilgan #include direktivasini uchratganda nom o'zgaradi. #include direktivasi bajarilib bo'lgandan so'ng nom qayta tiklanadi.

..DATE.. – «Oy, kun, yil» formatidagi simvollar satri. Fayl bilan ishlash boshlangan sanani ko'rsatadi.

..TIME.. – «Soatlar: minutlar: sekundlar» formatidagi simvollar satri. Preprotssessor tomonidan faylni o'qish boshlangan vaqtni ko'rsatadi

..STDC.. – Agar kompilator ANSI – standart bo'yicha ishlayotgan bo'lsa, qiymati 1 ga teng konstanta. Aks holda konstanta qiymati aniqlanmagan.

7.3. Xotira sinflari

Avtomatik xotira obyektlari. Blok deb funksiya tanasi yoki figurali qavslar ichiga olingan ta'riflar va operatorlar ketma-ketligiga aytiladi.

Avtomatik xotira faqat o'zi aniqlangan blok ichida mavjud bo'ladi. Blokdan chiqishda obyektlar uchun ajratilgan xotira qismi bo'shatiladi, ya'ni obyektlar yo'qoladi. Shunday qilib, avtomatik xotira har doim ichki xotiradir, ya'ni bu xotiraga o'zi aniqlangan blokda murojaat qilish mumkin. Avtomatik xotira obyektlari auto xizmatchi so'zi yordamida ta'riflanadi.

Ko'zda tutilgani bo'yicha har qanday lokal xotira obyektini avtomatik xotiraga tegishli bo'ladi.

Registrli xotira obyektlari. Registrli xotira obyektlari hamma jihatlari bo'yicha avtomatik xotira obyektlari bilan bir xil bo'ladi, faqat ular uchun xotira, iloji bo'lsa, registrlarda ajratiladi. Registrli xotira obyektlari register xizmatchi so'zi yordamida ta'riflanadi.

Statik xotira obyektlari. *Statik xotira* obyektlari blokdan chiqilgandan so'ng ham mavjud bo'lib qolaveradi. Statik xotira obyektlari static xizmatchi so'zi yordamida ta'riflanadi.

Misol:

```
#include <stdio.h>
void autofunc(void)
{
  int K=1;
  printf("K=%d", K);
  K++;
  return;
}
int main()
{
  int i;
  for (i=0; i<5; i++)
    autofunc();
  return 0;
}
```

Bu dastur bajarilishi natijasi:

K=1 K=1 K=1 K=1 K=1

Shu dasturning ikkinchi ko'rinishida K o'zgaruvchi statik o'zgaruvchi sifatida ta'riflanadi:

```
#include <stdio.h>
void autofunc(void)
{
  static int K=1;
  printf("K=%d", K);
  K++;
  return;
}
```

```

}
int main()
{
int i;
for (i=0; i<5; i++)
autofunc();
return 0;
}

```

Bu dastur bajarilishi natijasi:

K=1 K=2 K=3 K=4 K=5

Bu misolda K o'zgaruvchi faqat bir marta initsializatsiya qilinadi va uning qiymati navbatdagi murojaatgacha saqlanadi.

Global obyektlar. *Global* obyektlar deb dasturda hamma bloklar uchun umumiy bo'lgan obyektlarga aytiladi. Har bir blok ichida global obyektga murojaat qilish mumkin.

```

#include <stdio.h>
int N=5;
void func(void)
{
printf("\tN=%d", N);
N--;
return;
}
int main()
{
for (int i=0; i<5; i++)
{
func();
N+=2;
}
return 0;
}

```

Dastur bajarilishi natijasi:

N=5 N=6 N=7 N=8 N=9

Bunda N o'zgaruvchisi main() va func() funksiyalari tashqarisida aniqlangan va bu funksiyalarga nisbatan globaldir. Har bir func() chaqirilganda uning qiymati 1 ga kamayadi, asosiy dasturda esa 2 taga oshadi. Natijada N qiymati 1 ga oshib boradi.

Endi dasturni o'zgartiramiz:

```
#include <stdio.h>
int N=5;
void func(void)
{
printf("\tN=%d", N);
N--;
return;
}
int main()
{
int N;
for (int i=0; i<5; i++)
{
func();
}
return 0;
}
```

Dastur bajarilishi natijasi:

N=5 N=4 N=3 N=2 N=1

N o'zgaruvchisi main() funksiyasida avtomatik o'zgaruvchi sifatida ta'riflangan va u global N o'zgaruvchiga ta'sir qilmaydi. Ya'ni global N o'zgaruvchi main() funksiyada ko'rinmaydi.

Tashqi obyektlar. Dastur bir necha matnli fayllarda joylashgan bo'lishi mumkin. Dastur o'z navbatida funksiyalardan iborat. Hamma funksiyalar tashqi hisoblanadi. Hatto har xil fayllarda joylashgan funksiyalar ham har xil nomlarga ega bo'lishi lozim. Funksiyalardan tashqari dasturlarda tashqi obyektlar, o'zgaruvchilar, ko'rsatkichlar va massivlar ishlatilishi mumkin.

Tashqi obyektlar hamma funksiyalarda ham ko'rinmasligi mumkin. Agar obyekt fayl boshida ta'riflangan bo'lsa, u shu fayldagi hamma funksiyalarda ko'rinadi.

Agar tashqi obyektga shu obyekt ta'riflangan blokdan yuqorida yoki boshqa faylda joylashgan blokdan murojaat qilinishi kerak bo'lsa, bu obyekt extern xizmatchi so'zi yordamida ta'riflanishi lozim. Shuni aytish lozimki, extern xizmatchi so'zi yordamida ta'riflanganda initsializatsiya qilish yoki chegaralarni ko'rsatish mumkin emas.

```
extern double summa[];  
extern char D_phil [];  
extern long M;
```

Misol uchun VAL va SP o'zgaruvchilari bitta faylda, bu o'zgaruvchilarga murojaat qiluvchi PUSH, POP i CLEAR funksiyalari boshqa faylda ta'riflangan bo'lsin. Bu holda bu fayllar orasidagi bog'liqlikni ta'minlash uchun quyidagi ta'riflar lozim:

1-faylda:

```
INT SP=0; /* STACK POINTER */  
DOUBLE VAL[MAXVAL]; /* VALUE STACK */
```

2-faylda:

```
EXTERN INT SP;  
EXTERN DOUBLE VAL[];  
DOUBLE PUSH(F) ...  
DOUBLE POP() ...  
CLEAR() ...
```

Dinamik xotira. Dinamik xotira – bu dastur bajarilishi jarayonida ajratiladigan xotiradir. Dinamik xotira malloc funksiyasi orqali ajratilgandan so'ng, to free funksiyasi tomonidan bo'shatilmaguncha saqlanadi.

Quyidagi misolda yakka obyektga xotira ajratiladi:

```
int*pint=(int*)malloc(sizeof(int))
```

Bu yerda malloc funksiyasi int turidagi nomsiz obyektga xotirani ajratib beradi hamda yaratilgan obyekt adresini qaytarib beradi. Bu adres pint ko'rsatkichiga joylashtiriladi. Ushbu nomsiz obyekt ustidagi barcha hattiharakatlar shu ko'rsatkich bilan ishlash orqali amalga oshiriladi, chunki dinamik obyekt bilan to'g'ridan to'g'ri ish olib borish (manipulatsiyalar o'tkazish) mumkin emas.

Agar dinamik xotira dastur bajarilishi tugaguncha bo'shatilmagan bo'lsa, avtomatik ravishda dastur tugaganda bo'shatiladi. Shunga qaramay ajratilgan xotirani dasturda maxsus bo'shatish dasturlashning sifatini oshiradi.

Dinamik obyekt kerak bo'lmay qolganda, unga ajratilgan xotirani to'g'ridan to'g'ri bo'shatish free funksiyasi yordamida amalga oshiriladi:

```
free(pint);
```

Dastur bajarilishi davomida ajratilgan xotira qismiga murojaat imkoniyati shu qismga adreslovchi ko'rsatkichga bog'liq. Shunday qilib, biror blokda ajratilayotgan dinamik xotira bilan ishlashning quyidagi uchta varianti mavjud:

- ko'rsatkich avtomatik xotira turiga kiruvchi lokal obyekt. Bu holda ajratiladigan xotiraga blokdan tashqarida murojaat qilib bo'lmaydi, shuning uchun blokdan chiqishda bu xotirani bo'shatish lozim;
- ko'rsatkich avtomatik xotira turiga kiruvchi lokal statik obyekt. Blokda bir marta ajratilgan dinamik xotiraga, blokka har bir qayta kirilganda ko'rsatkich orqali murojaat qilish mumkin. Xotirani blokdan foydalanib bo'lgandan so'ng bo'shatish lozim;
- ko'rsatkich blokka nisbatan global obyekt. Dinamik xotiraga ko'rsatkich ko'rinuvchi hamma bloklardan murojaat qilish mumkin. Xotirani faqat undan foydalanib bo'lgandan so'ng bo'shatish lozim.

Ikkinchi variantga misol keltiramiz, bu misolda dinamik xotira obyektini ichki statik ko'rsatkich bilan bog'liq:

```
#include <stdio.h>
#include <stdlib.h>
void dynamo(void)
{
    static char *uc=NULL;
    if (uc == NULL)
    {
        uc=(char*)malloc(1);
        *uc='A';
    }
    printf("%c", *uc);
    (*uc)++;
    return;
};
int main()
{
    int i;
```

```

for (i=0; i<5; i++)
dynamo();
return 0;
}

```

Dastur bajarilishi natijasi:

A B C D E

Bu dasturning kamchiligi ajratilgan xotira bo'shatilmasligidir.

Keyingi dasturda dinamik xotiraga ko'rsatkich global obyektidir:

```

#include <stdio.h>
#include <stdlib.h>
char *uk=NULL;
void dynam1(void)
{
printf("%c", *uk);
(*uk)++;
return;
};
int main()
{
int i;
uk=(char*)malloc(1);
*uk='A';
for (i=0; i<5; i++)
{
dynam1();
(*uk)++;
}
free(uk);
return 0;
}

```

Dastur bajarilishi natijasi:

A C E G I

Dinamik obyekt asosiy dasturda yaratilib. uk ko'rsatkich bilan bog'liq. Dasturda boshlang'ich 'A' qiymatga ega bo'ladi. Ko'rsatkich global bo'lgani uchun dinamik obyektga main() va dynam1() funksiyalarida murojaat qilish mumkin.

Dinamik xotiraga ajratilgandan so'ng shu obyekt bilan bog'liq ko'rsatkich tashqi obyekt sifatida ta'riflangan ixtiyoriy blokda murojaat qilish mumkin.

7.4. Bosh funksiya parametrlari

Main funksiyasi parametrlari. Har qanday dastur quyidagicha sarlavhaga ega bo'lishi lozim:

```
int main (int argc, char*argv[ ], char*envp[ ])
```

argv – satrlarga ko'rsatkichlar massivi;

argc – int turidagi parametr argv massividagi elementlar sonini belgilaydi;

envp – har biri muhit o'zgaruvchilaridan birini ta'riflovchi satrlarga ko'rsatkichlar massivi.

Muhit deyilganda main() funksiyasini ishga tushirgan operatsion tizim tushuniladi.

Asosiy main() funksiyasi parametrlari vazifasi bajarilayotgan dastur bilan operatsion tizim, aniqrog'i, dasturni ishga tushirgan komanda qatori bilan aloqani ta'minlashdan iborat.

Agar main() funksiyasi ichida funksiyani ishga tushirgan komanda qatoridagi ma'lumotga ehtiyoj bo'lmasa, parametrlar tashlab ketiladi.

argv [ ] massivi indeksi 0 dan boshlanadi. Bu element dasturning nomi bilan birga to'la yo'lni ko'rsatadi.

Misol uchun dastur nomi Example bo'lib, u komanda qatoridagi quyidagi satr orqali ishga tushirilayotgan bo'lsin.

```
C:\ CATALOG\ Example.exe
```

Bu holda argc qiymati 1 ga teng bo'ladi, argv[0] esa quyidagi satrni ko'rsatadi:

```
"C:\ CATALOG\ Example.exe"
```

Misol uchun komanda qatoridan hamma ma'lumotni ekranga so'zma-so'z chiqaruvchi dasturni ko'ramiz:

```
#include <stdio.h>
```

```
int main(int argc, char* argv[ ])
```

```
{
```

```
int i;
```

```
for (i=0; i<argc; i++)
```

```
printf("\n %s", argv[i]);
```

```
return 0;
}
```

Dastur quyidagi komanda qatori orqali ishga tushirilsin:

```
C:\VVP\ tert66.exe 11 22 33
```

Dastur bajarilishi natijasi:

```
Argv[0] – C:\_VVP\ tert 66.exe
```

```
Argv[1] – 11;
```

```
Argv[2] – 22;
```

```
Argv[3] – 33;
```

Odatda, argv ko'rsatkichlar massivi NULL qiymat bilan tugaydi. Bu xossadan foydalanib, yuqoridagi massivni birinchi parametrsiz yozish mumkin:

```
#include <stdio.h>
int main(int argc, char* argv[ ])
{
int i;
for (i=0; argv[i]!=NULL; i++)
printf("\n %s", argv[i]);
return 0;
}
```

Uchinchi parametr envp vazifasi dasturga muhit haqidagi ma'lumotni uzatish uchun ishlatiladi. Bu parametrning imkoniyatlarini quyidagi dasturda ko'ramiz.

```
#include <stdio.h>
int main(int argc, char* argv[ ], char*envp[ ])
{
int n;
printf("\n dastur parametrlar soni%d", argc-1);
for (n=0; n<argc; n++)
printf("\n%dchi parametr:%s", n, argv[n]);
for (n=0; envp[n]; n++)
printf("\n%s", envp[n]);
return 0;
}
```


7.5. Parametrlar soni o'zgaruvchi bo'lgan funksiyalar

Ixtiyoriy sonli parametrlar. C tilida parametrlar soni belgilanmagan funksiyalar yaratish mumkin. Parametrlar soni va turi funksiyaga murojaat qilinganda, haqiqiy parametrlar soni va turi asosida aniqlanadi. Parametrlar soni o'zgaruvchan bo'lgan funksiya juda bo'lmasa bitta parametrga ega bo'lishi kerak.

Parametrlar soni o'zgaruvchan funksiya ta'rif:

```
<tur> <ism>(<oshkor parametrlar>, ...)
```

Verguldan so'ng uch nuqta keyingi parametrlar soni va turi ixtiyoriy bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. Ro'yxat boshi va oxirini belgilash uchun ikki usul mavjud:

ro'yxat tugashi belgisi ma'lum;

uzatilayotgan parametrlar soni ma'lum.

```
#include <stdio.h>
```

```
int sum(int n, ...)
```

```
{
```

```
int total=0;
```

```
int arg;
```

```
int*pa = &n;
```

```
for(int i=0; i<n; i++)
```

```
{
```

```
pa++;
```

```
arg=*pa;
```

```
total += arg;
```

```
};
```

```
return total;
```

```
};
```

```
int main()
```

```
{
```

```
int k=9;
```

```
int m=sum(4, 1, k, k, 1);
```

```
printf("%d", m);
```

```
return 0;
```

```
}
```

Ixtiyoriy sonli parametrlar uchun makrovositalar. Parametrlar soni o'zgaruvchi funksiyalar yaratishning qulay usuli stdarg.h faylida saqlanuvchi makrota'riflardan foydalanishdir. Bu makrota'riflar ixtiyoriy sonli parametrlarga ega bo'lgan funksiyalar yaratishning qulay va sodda vositalari bo'lib. quyidagi ko'rinishga ega:

void **va_start**(va_list param, oxirgi aniq parametr) – ro'yxatning birinchi elementi bilan bog'lanish;

<tur> **va_arg**(va_list param, <tur>) – ro'yxatning keyingi elementini o'qish;

void **va_end**(va_list param) – ro'yxat tugagandan so'ng chaqiriladigan komanda.

Bu makroslarda birinchi parametrlar stdarg.h faylida aniqlangan maxsus va_list turiga tegishli bo'lishi lozim. Bu tur orqali ko'rsatkich xossasiga ega bo'lgan obyekt e'lon qilinadi. Funksiya tanasida albatta va_list turidagi obyekt ta'riflangan bo'lishi lozim. Misol uchun

```
va_list factor;
```

Bu obyekt va_start() funksiyasi yordamida noma'lum uzunlikdagi ro'yxatning birinchi elementi bilan bog'lanadi. Buning uchun makrosning ikkinchi parametri sifatida oxirgi ta'riflangan parametr ishlatiladi:

```
va_start(factor, oxirgi_aniq parametr);
```

Bu funksiya factor ko'rsatkichiga oxirgi aniq parametr adresini qiymat sifatida beradi.

Noma'lum ro'yxat birinchi parametr turini funksiyaga uzatish va ko'rsatkichni shu parametrga to'g'rilash uchun quyidagi murojaatdan foydalanish lozim:

```
va_arg(factor, <tur>);
```

Keyingi parametr turini funksiyaga uzatish va ko'rsatkichni shu parametrga to'g'rilash uchun yana va_arg() makrosiga murojaat qilinadi:

```
va_arg(factor, <tur_1>);
```

Ixtiyoriy sonli parametrlil funksiyadan to'g'ri qaytish uchun va_end makrosidan foydalaniladi:

```
va_end(factor);
```

Bu makros parametrlar ro'yxati tugaganda chaqiriladi. Shuni ko'rsatish lozimki va_start() makrosi chaqirilmasdan oldin va_end() makrosi qayta chaqirilishi mumkin emas.

```
#include <stdio.h>
```

```
#include <stdarg.h>
```

```

void miniprint(char *format, ...)
{
va_list ap;
char *p;
int ii;
double dd;
va_start(ap, format);
for (p=format; *p; p++)
{
if (*p!='%')
{
printf("%c", *p);
continue;
}
switch(*++p)
{
case 'd':ii=va_arg(ap, int);
printf("%d", ii);
break;
case 'f':dd=va_arg(ap, double);
printf("%d", dd);
break;
default:printf("%c", *p);
}
}
va_end(ap);
}

int main()
{
int k=154;
double e=2.718282;
miniprint("\n k=%d,\t e=%f", k, e);
return 0;
}

```

7-bob bo'yicha savollar

1. Kompilator va preprotssessorning farqi nimadan iborat?
2. Shartli direktivalar nima uchun ishlatiladi?
3. Xotira sinflarini ko'rsating.
4. Tashqi obyektlar qanday e'lon qilinadi?
5. Ta'rif bilan e'lon orasida qanday farq bor?
6. Dinamik xotira bilan ishlashning qanday variantlari mavjud?
7. Dinamik o'zgaruvchilar oddiy o'zgaruvchilardan qanday farq qiladi?
8. Bosh funksiya parametrlari.
9. Nima uchun parametrlari soni o'zgaruvchan funksiya juda bo'lmasa bitta parametrga ega bo'lishi kerak.
10. Parametrlar soni o'zgaruvchi funksiyalar yaratish uchun qanday makrota'riflardan foydalanish qulay?

7-bob bo'yicha topshiriqlar

1. Ikkita funksiya yaratib, ikki faylga yozing. Ikkala faylni dasturga ulab, funksiyalarni ishlating.
2. Ikki son minimumini hisoblovchi makros yarating va dasturda foydalaning.
3. Berilgan ketma-ketlik qat'iy kamayuvchi ekanligini tekshiruvchi parametrlar soni o'zgaruvchan funksiya tuzing va dasturda foydalaning.
4. Parametrlari soni o'zgaruvchan funksiya yordamida matritsani vektorga ko'paytirish funksiyasini yaratib, dasturda foydalaning. Matritsa ko'rsatkichlar massivi sifatida kiritilsin.
5. Hamma xotira sinflariga tegishli o'zgaruvchilar qatnashgan dastur tuzing.

8-bob. MATEMATIK VA SATRLI STANDART FUNKSIYALAR

8.1. Matematik funksiyalar

Quyida ko'riladigan matematik funksiyalardan foydalanish uchun dasturga <matn.n> sarlavhali fayl ulash lozim

Trigonometrik funksiyalar. Kosinus cos, sinus sin, tangens tan.

Prototiplari:

```
double cos(double x);
```

```
double sin(double x);
```

```
double tan(double x);
```

Argumentlar qiymatlari radianda beriladi.

Sinus va kosinus – 1 dan 1 gacha qiymat qaytaradi.

Tangens $\sin(x)/\cos(x)$ formula bo'yicha hisoblanadi.

```
#include <stdio.h>
```

```
#include <math.h>
```

```
int main()
```

```
{
```

```
double x;
```

```
x = M_PI_2;
```

```
printf("x=%lf sin=%lf\n", x, sin(x));
```

```
x=0;
```

```
printf("x=%lf cos=%lf\n", x, cos(x));
```

```
x = M_PI_4;
```

```
printf("x=%lf cos=%lf\n", x, tan(x));
```

```
return 0;
```

```
}
```

Bu misolda M_PI_2 va M_PI_4 pi ning yarmi va to'rttdan bir qismini bildiruvchi konstantalardir.

Teskari trigonometrik funksiyalar. Teskari trigonometrik funksiyalar arkkosinus acos , arksinus asin , arktangens atan , ikki son x/y bo'linmasi arktangensi atan2 funksiyalari yordamida hisoblanadi.

```
double acos(double x);  
double asin(double x);  
double atan(double x);  
double atan2(double y, double x);
```

Arkkosinus va arksinus argumentlari qiymati -1 va 1 oralig'ida yotishi kerak.

Funksiyalar radianda qiymat qaytaradi
Arkkosinus qiymati 0 va π oralig'ida.
Arksinus qiymati $-\pi/2$ va $\pi/2$ oralig'ida.
Arktangens qiymati $-\pi/2$ va $\pi/2$ oralig'ida
Bo'linma arktangensi qiymati $-\pi$ va π oralig'ida.

Misol:

```
#include <stdio.h>  
#include <math.h>  
int main()  
{  
  double x, y;  
  x = 1;  
  printf("x = %lf asin = %lf\n", x, asin(x));  
  x = 0;  
  printf("x = %lf acos = %lf\n", x, acos(x));  
  x = 1500000;  
  printf("x = %lf atan = %lf\n", x, atan(x));  
  x = 3000000; y = 2;  
  printf("x = %lf y = %lf atan2 = %lf\n", x, y, atan2(x, 1.0));  
  return 0;  
}
```

Bu misolning bajarilishi natijasida hamma funksiyalar bitta qiymat, ya'ni pining yarmiga teng qiymat qaytaradi. Albatta atan va atan2 funksiyalari qiymatlari taxminan teng bo'ladi.

Absolut qiymat. Haqiqiy sonning absolut qiymati fabs funksiyasi yordamida hisoblanadi.

Prototipi:

```
double fabs(double x);
```

Misol:

```
#include <stdio.h>
#include <math.h>
int main()
{
    double x = -2.0;
    printf("x=%lf fabs=%lf\n", x, fabs(x));
    return 0;
}
```

Logarifm. Natural logarifmni hisoblash uchun $\log$, o'nlik logarifmni hisoblash uchun $\log_{10}$ funksiyalaridan foydalaniladi.

Prototiplari:

```
double log(double x);
double log10(double x);
```

Misol:

```
#include <stdio.h>
#include <math.h>
int main()
{
    double x = 2.718282;
    printf("x=%lf log=%lf\n", x, log(x));
    x = 10.0;
    printf("x=%lf log10=%lf\n", x, log10(x));
    return 0;
}
```

Ekspontenta. Ekspontentani hisoblash uchun $\exp$ funksiyasidan foydalaniladi.

Prtotipi:

```
double exp(double x);
```

Misol:

```
#include <stdio.h>
#include <math.h>
int main()
{
```

```

double y;
double x=1.0;
y=exp(x);
printf("x=%lf exp(x)=%lf\n", x, y);
return 0;
}

```

Daraja. Darajani hisoblash uchun pow funksiyasidan foydalanish lozim.

Prototipi:

Double pow(double x, double y);

Funksiya x^y qiymatni qaytaradi.

Agar x va y ning ikkalasi 0 bo'lsa, natijasi 1.

Agar $x < 0$ va y musbat bo'lsa, xatolik yuzaga keladi.

Misol:

```
#include <stdio.h>
```

```
#include <math.h>
```

```
int main()
```

```
{
```

```
double x=2.0, y=3.0;
```

```
printf("x=%lf y=%lf pow(x, y)=%lf\n", x, y, pow(x, y));
```

```
return 0;
```

```
}
```

Yaxlitlash funksiyalari. Sonni yuqoriga yaxlitlash uchun ceil va pastga yaxlitlash uchun floor funksiyasidan foydalaniladi.

Prototiplari:

double ceil(double x);

double floor(double x);

Birinchi funksiya x dan kichik bo'lmagan eng kichik butun sonni qaytaradi.

Ikkinchi funksiya x dan katta bo'lmagan eng katta butun sonni qaytaradi.

Ikkala funksiya butun sonni double turda qaytaradi.

Misol (ceil va floor uchun):

```
#include <stdio.h>
```

```
#include <math.h>
```



```

int main()
{
double number = 123.54;
double down, up;
down = floor(number);
up = ceil(number);
printf("number = %5.2lf\n", number);
printf("down = %5.2lf\n", down);
printf("up = %5.2lf\n", up);
return 0;
}

```

Ildiz. Kvadrat ildiz olish uchun sqrt funksiyasidan foydalaniladi.

Prototipi:

```
double sqrt(double x);
```

Agar parametr qiymati musbat bo'lsa, natija ham musbat, manfiy bo'lsa, xatolik kelib chiqadi.

Misol:

```

#include <stdio.h>
#include <math.h>
int main()
{
double x = 4.0;
double z = sqrt(x);
printf("x = %lf sqrt(x) = %lf\n", x, z);
return 0;
}

```

Modul. Modul, ya'ni ikki son bo'linmasi x/y qoldig'ini hisoblash uchun fmod funksiyasidan foydalaniladi.

Prototipi:

```
double fmod(double x, double y);
```

Funksiya qiymati f quyidagi shartlarga mos keladi:

$x = (ay + f)$, bunda a butun son va $0 < f < y$.

Agar $y = 0$ bo'lsa, fmod qiymati 0 ga teng bo'ladi.

Misol:

```
#include <stdio.h>
```

```

#include <math.h>
int main()
{
double x=5.0, y=2.0;
double z=fmod(x, y);
printf("x=%lf y=%lf fmod(x, y)=%lf\n", x, y, z);
return 0;
}

```

Kasr ajratish. Haqiqiy sonning butun va kasr qismini ajratish uchun `modf` funksiyasidan foydalaniladi.

Prototipi:

```
double modf(double x, double *ipart);
```

Funksiya `double x` sonning butun qismini `ipart` parametrga yozib, kasr qismini qiymat sifatida qaytaradi.

Misol:

```

#include <stdio.h>
#include <math.h>
int main()
{
double fraction, integer;
double number = 100000.567;
fraction = modf(number, &integer);
printf("number=%lf integer=%lf fraction=%lf\n", number, integer, fraction);
return 0;
}

```

8.2. Simvolli funksiyalar

getchar(arg) makrosi bitta simvol kiritilishini kutish uchun ishlatiladi. Kiritilayotgan simvol monitorida aks etadi.

putchar(arg) makrosi bitta simvolni standart oqimga chiqarish uchun ishlatiladi. Simvol monitorida aks etadi.

Bu funksiyalar `stdio.h` modulida joylashgan.

Prototiplari:

```
int getchar(void);
```

```
int putchar(int c);
```

Makros `getchar` o'rniga standart kiritish oqimidan simvol o'quvchi `getc(stdin)` funksiyasi joylashtiriladi.

Makros `putchar` o'rniga standart chiqarish oqimiga simvol yozuvchi `putc(c, stdout)` funksiyasi joylashtiriladi

Ikkala makros xatolik yuz bersa yoki `getchar` fayl oxirini o'qisa, EOF qaytaradi.

```
#include <stdio.h>
int main(void)
{
    char c;
    while ((c=getchar())!='#')
        putchar(c);
    return 0;
}
```

Natija:

aaa#bbb

aaa

Satrlarni kiritish va chiqarish

Satrlarni kiritish uchun `gets` funksiyasidan foydalaniladi.

Funksiya `gets` satrni `stdin` standart oqimdan kiritadi.

Prototipi:

```
char *gets(char *s);
```

Funksiyalardan foydalanish uchun dasturga `<stdio.h>` sarlavhali fayl ulash lozim.

Funksiya `gets` argument `s` ga ko'rsatkich qaytaradi. Agar fayl oxiriga yetilsa yoki xatolik yuz bersa, null qaytaradi.

Misol:

```
#include <stdio.h>
int main(void)
{
    char string[80];
    printf("Input a string:");
    gets(string);
    printf("The string input was: %s\n", string);
    return 0;
}
```

Satrlarni chiqarish uchun puts funksiyasidan foydalaniladi.

Funksiya puts satrni stdout standart oqimga chiqaradi (yangi satr simvolini qaytaradi).

Prototipi:

```
int puts(const char *s);
```

Funksiya puts manfiy bo'lmagan son qaytaradi. Agar xatolik yuz bersa, EOF qaytaradi.

Misol:

```
#include <stdio.h>
```

```
int main(void)
```

```
{
```

```
char string[] = "This is an example output string\n";
```

```
puts(string);
```

```
return 0;
```

Simvolni tekshirish. Simvolni tekshirish uchun quyidagi makroslardan foydalaniladi:

isalnum, isalpha, iscntrl, isdigit, isgraph, islower, isprint, ispunct, isspace, isupper, isxdigit.

Bu makroslardan foydalanish uchun dasturga <ctype.h> sarlavhali faylni ulash lozim.

Prototiplari:

```
int isalnum(int c); int islower(int c);
```

```
int isalpha(int c); int isprint(int c);
```

```
int iscntrl(int c); int isspace(int c);
```

```
int isdigit(int c); int isupper(int c);
```

```
int isgraph(int c); int isxdigit(int c);
```

Makroslar argumentlari simvol ASCII kodini bildiruvchi butun son.

Makroslar qiymatlari, agar shart bajarilsa, nolga teng bo'lmagan son va aks holda 0.

Har bir makrosni #undef direktivasi yordamida rad etish mumkin.

isalpha: c harf (A dan Z gacha yoki a dan z gacha)

iscntrl: c delete simvoli yoki control simvol (0x7F yoki 0x00 yoki 0x1F)

isdigit: c raqam (0 dan 9 gacha)

isgraph: c bosiluvchi simvol isprint dan farqli, bo'shliq simvoli ham kiradi.

islower: c kichik harf (a dan z gacha)

isprint: c bosiluvchi simvol (0x20 dan 0x7E gacha)

ispunct: c punktuasiya belgisi (isctrl yoki isspace)

isspace: c yoki bo'shliq, tab, karetkani o'tkazish return, yangi satr, vertikal tab, yoki formfeed (0x09 to 0x0D, 0x20)

isupper: c katta harf (A to Z)

isxdigit: c o'n oltilik raqam (0 dan 9 gacha, A dan F gacha, a dan f gacha)

Katta harflarni kichik harflarga aylantirish uchun tolower funksiyasidan foydalaniladi.

Prototipi:

```
int tolower(int ch);
```

Funksiya ch butun son qiymati (EOF kodi 255) katta harf kodi bo'lsa, mos kichik harf kodini qaytaradi (A dan Z gacha; natija a dan z gacha). Qolgan hollarda simvol o'zgarmaydi.

Misol:

```
#include <stdio.h>
#include <ctype.h>
int main()
{
    int i;
    char str1[20] = "THIS IS A STRING";
    for (i=0; str1[i]!='\0'; i++)
    {
        str1[i] = tolower(str1[i]);
    }
    printf("%s\n", str1);
    return 0;
}
```

Kichik harflarni katta harflarga aylantirish uchun toupper funksiyasidan foydalaniladi.

Prototip:

```
int toupper(int ch);
```

Funksiya ch butun son qiymati (EOF kodi 255) kichik harf kodi bo'lsa, mos katta harf kodini qaytaradi (a dan z gacha; natija A dan Z gacha). Qolgan hollarda simvol o'zgarmaydi.

Misol:

```
#include <stdio.h>
#include <ctype.h>
int main()
{
    int i;
    char str1[20]="this is a string";
    for (i=0; str1[i]!='\0'; i++)
    {
        str1[i]=toupper(str1[i]);
    }
    printf("%s\n", str1);
    return 0;
}
```

8.3. Satrli funksiyalar

Satrli funksiyalardan foydalanish uchun dasturga <string.h> sarlavhali fayl ulash lozim

Satrdagi simvollar sonini hisoblash uchun strlen funksiyasidan foydalaniladi.

Prototipi:

```
size_t strlen(const char *s);
```

Satrdagi simvollar sonini qaytaradi. Satr oxirini bildiruvchi null simvol hisobga kirmaydi.

Misol:

```
#include <stdio.h>
#include <string.h>
int main()
{
    char *string="Borland International";
    printf("%d\n", strlen(string));
    return 0;
}
```

Satrdan nusxa olish uchun strcpy funksiyasidan foydalaniladi.

Prototipi:

```
char *strcpy(char *dest, const char *src);
```

Funkiya strcpy satr simvollarini dest satrga nusxa oladi va dest satr qaytaradi.

Misol:

```
#include <stdio.h>
#include <string.h>
int main()
{
char string[10];
char *str1 = "abcdefghi";
strcpy(string, str1);
printf("%s\n", string);
return 0;
}
```

Satrnin berilgan sondagi simvollaridan nusxa olish uchun strncpy funksiyasidan foydalaniladi.

Prototipi:

```
char *strncpy(char *dest, const char *src, size_t maxlen);
```

Funkiya strncpy satr maxlen dan oshmagan simvollarini dest satrga nusxa oladi va dest satr qaytaradi.

Qaytarilayotgan dest satri satr oxirini bildiruvchi null-simvolga ega bo'lmashligi mumkin, agar src uzunligi maxlen ga teng yoki katta bo'lsa.

Misol:

```
#include <stdio.h>
#include <string.h>
int main()
{
char string[10];
char *str1 = «abcdefghi»;
strncpy(string, str1, 3);
string[3] = '\0';
printf("%s\n", string);
return 0;
}
```

Satrlarni ulash uchun strcat funksiyasidan foydalaniladi.

Prototipi:

```
char *strcat(char *dest, const char *src);
```

Birinchi dest satr oxiriga src satr simvollarini ulaydi.

Natija uzunligi strlen(dest)+strlen(src).

Satrlar konkatenatsiyasiga ko'rsatkich qaytaradi.

Misol:

```
#include <stdio.h>
#include <string.h>
int main()
{
    char destination[25];
    char *blank=" ", *c="C++", *turbo="Turbo";
    strcpy(destination, turbo);
    strcat(destination, blank);
    strcat(destination, c);
    printf("%s\n", destination);
    return 0;
}
```

Berilgan sondagi simvollarini ulash uchun strncat funksiyasidan foydalanish lozim.

Prototipi:

```
char *strncat(char *dest, const char *src, size_t maxlen);
```

Berilgan dest satr oxiriga src satr maxltn dan oshmagan simvollarini ulaydi va satr oxiriga null simvol qo'shadi.

Natija maksimum uzunligi strlen(dest)+maxlen.

Funksiya dest satr qaytaradi.

Misol:

```
#include <stdio.h>
#include <string.h>
int main()
{
    char destination[25];
    char *source="States";
    strcpy(destination, "United");
    strncat(destination, source, 7);
}
```



```

printf("%s\n", destination);
return 0;
}

```

Satrlarni solishtirish uchun strcmp funksiyasidan foydalaniladi.

Prototipi:

```

int strcmp(const char *s1, const char*s2);

```

funksiya s1 va s2 satrlarni leksikografik solishtiradi.

Qaytaradigan qiymati:

natija < 0, agar s1 < s2

natija == 0, agar s1 == s2

natija > 0, agar s1 > s2

Misol:

```

#include <stdio.h>
#include <string.h>
int main()
{
char *buf1="aaa", *buf2="aab";
int ptr;
ptr=strcmp(buf2, buf1);
if (ptr > 0) printf("buffer 2 > buffer 1\n");
if(ptr < 0) printf("buffer 2 < buffer 1\n");
if(ptr == 0) printf("buffer 2 = buffer 1\n");
return 0;
}

```

Satrlarning berilgan sondagi simvollarini solishtirish uchun strncmp funksiyasidan foydalaniladi.

Prototipi:

```

int strncmp (const char *s1, const char *s2, size_t maxlen);

```

Funksiya maxlen dan ko'p bo'lmagan s1va s2 satr simvollarini leksikografik solishtiradi.

Qaytaradigan qiymati:

natija < 0, agar s1 < s2

natija == 0, agar s1 == s2

natija > 0, agar s1 > s2

Misol:

```

#include <stdio.h>
#include <string.h>
int main()
{
char *buf1="aaa", *buf2="aab";
int ptr;
ptr=strncmp(buf2, buf1,2);
if (ptr>0) printf("buffer 2 > buffer 1\n");
if(ptr<0) printf("buffer 2<buffer 1\n");
if(ptr == 0) printf("buffer 2=buffer 1\n");
return 0;
}

```

Satrdagi simvolning birinchi kirishini qidirish uchun strchr funksiyasidan foydalaniladi.

Prototipi:

```
char *strchr(char *s, int c);
```

Funksiya s satrdagi c simvolning birinchi kirishini qidiradi.

Satrdagi oxirini bildiruvchi null-simvolni quyidagicha qidirish mumkin: strchr(strs, 0).

Funksiya simvolning birinchi kirishiga ko'rsatkich qaytaradi. Xatolik yuz bersa, null qaytaradi.

Misol:

```

#include <stdio.h>
#include <string.h>
int main()
{
char* string="This is a string";
char *ptr, c='i';
ptr=strchr(string, c);
if (ptr)
printf("character=%c position=%d\n", c, ptr-string);
else
printf("character=%c not found\n", c);
return 0;
}

```

Satrdagi simvolning oxirgi kirishini qidirish uchun `strchr` funksiyasidan foydalaniladi.

Prototipi:

```
char *strchr(char *s1, int c);
```

Funksiya `s` satrda `c` simvolning oxirgi kirishini qidiradi.

Satr oxirini bildiruvchi null-simvolni quyidagicha qidirish mumkin: `strchr(strs, 0)`.

Funksiya simvolning oxirgi kirishiga ko'rsatkich qaytaradi. Xatolik yuz bersa, null qaytaradi.

Misol:

```
#include <stdio.h>
```

```
#include <string.h>
```

```
int main()
```

```
{
```

```
char* string="This is a string";
```

```
char *ptr, c='i';
```

```
ptr=strchr(string, c);
```

```
if (ptr)
```

```
printf("character=%c position=%d\n", c, ptr-string);
```

```
else
```

```
printf("character=%c not found\n", c);
```

```
return 0;
```

```
}
```

Satrdagi ostki satrni izlash uchun `strstr` funksiyasidan foydalaniladi.

Prototipi:

```
char *strstr(const char *s1, const char *s2);
```

Funksiya `s1` satrda `s2` ostki satrning birinchi kirishini izlaydi.

Agar ostki satr mavjud bo'lsa, birinchi kirishiga ko'rsatkich, aks holda null qaytaradi.

Misol:

```
#include <stdio.h>
```

```
#include <string.h>
```

```
int main()
```

```
{
```

```
char *str1="Borland International", *str2="nation", *ptr;
```

```
ptr=strstr(str1, str2);
```

```

if (ptr == NULL) printf("NO");
else printf("YES");
return 0;
}

```

Birinchi satrga birinchi kiruvchi ikkinchi satrdagi simvolni topish uchun `strpbrk` funksiyasidan foydalaniladi.

Prototipi:

```
char *strpbrk(const char *s1, const char *s2);
```

`s1` satrga birinchi kiruvchi `s2` satrdagi simvolni qidiradi. Agar simvol mavjud bo'lsa, shu simvolga ko'rsatkich qaytaradi, aks holda null qaytaradi.

Misol:

```

#include <stdio.h>
#include <string.h>
int main()
{
char *string1 = "abcdefghijklmnopqrstuvwxyz";
char *string2 = "onm";
char *ptr;
ptr = strpbrk(string1, string2);
if (ptr)
printf("first character = %c\n", *ptr);
else
printf("find character not\n");
return 0;
}

```

Ikki satr orasida farqni aniqlash uchun `strtok` funksiyasidan foydalaniladi.

Prototipi:

```
char *strtok(char *s1, const char *s2);
```

Funksiya `s1` satrda `s2` satrdan farqli bir yoki bir necha simvollarni aniqlaydi.

Birinchi chaqirishda `s1` satrdagi farqli birinchi ostki satrga ko'rsatkich qaytaradi. Bunday ostki satr mavjud bo'lmasa, null qaytaradi. Agar qayta

chaqirishda birinchi parametri birinchi NULL bo'lsa, ikkinchi kirishidan oldingi farq qiluvchi ostki satrga ko'rsatkich qaytaradi.

Misol:

```
#include <stdio.h>
#include <string.h>
int main()
{
    char input[16] = "adbcetbc";
    char *p;
    p = strtok(input, "bc");
    if (p) printf("%s\n", p);
    p = strtok(NULL, "bc");
    if (p) printf("%s\n", p);
    return 0;
}
```

Bir satr boshida ikkinchi satrdan farqli qismini izlash uchun `strcspn` funksiyasidan foydalaniladi.

Prototipi:

```
size_t strcspn(const char *s1, const char *s2);
```

Birinchi `strcspn` funksiyasi `s1` satr boshidan shunday segment izlaydiki, biror simvoli `s2` satrga kirmaydi.

Funksiya boshlang'ich satr uzunligini qaytaradi.

```
#include <stdio.h>
#include <string.h>
int main()
{
    char input[16] = "cdatbcetbc";
    int p;
    p = strcspn(input, "abc");
    printf("%d\n", p);
    return 0;
}
```

Bir satr boshida ikkinchi satr izlash uchun `strspn` funksiyalaridan foydalaniladi.

Prototipi:

```
size_t strspn(const char *s1, const char *s2);
```

Ikkinchi strspn funksiyasi s1 satr boshidan shunday segment izlaydiki. hamma simvollar s2 satrga kiradi.

Funksiya boshlang'ich satr uzunligini qaytaradi.

```
#include <stdio.h>
#include <string.h>
int main()
{
char input[16] = "cbdatbcetbc";
int p;
p = strspn(input, "abc");
printf("%d\n", p);
return 0;
}
```

8.4. Satrni songa aylantirish funksiyalari

Quyida ko'riladigan matematik funksiyalardan foydalanish uchun dasturga <stdlib.h> sarlavhali fayl ulash lozim

Butun songa aylantirish. Satr shaklida berilgan butun sonni songa aylantirish uchun atoi makrosidan foydalaniladi.

Prototipi: int atoi(const char *s);

Satr quyidagi shaklda berilgan bo'lishi kerak:

[ws] [sn] [ddd]

Bu yerda

Tabulatsiya yoki bo'shliq belgisi [ws]

Ishora belgisi [sn]

Raqlamlar satri [ddd]

Dastlab aylantirib bo'lmaydigan simvolgacha bajariladi.

Misol:

```
#include <stdio.h>
#include <stdlib.h>
int main()
{
int n;
char *str = "12345.67";
```

```

n = atoi(str);
printf("string = %s integer = %d\n", str, n);
return 0;
}

```

Uzun songa aylantirish. Satr shaklida berilgan uzun sonni long turi-dagi son sifatida qaytarish uchun atol funksiyasidan foydalaniladi.

Prototipi: long atol(const char *s);

Satr quyidagi shaklda bo'lishi kerak:

[ws] [sn] [ddd]

Dastlab aylantirib bo'lmaydigan simvolgacha bajariladi. Aylantirish mumkin bo'lmasa, 0 qaytariladi.

Misol:

```

#include <stdio.h>
#include <stdlib.h>
int main()
{
long l;
char *lstr = "98765432";
l = atol(lstr);
printf("string = %s integer = %ld\n", lstr, l);
return 0;
}

```

Haqiqiy songa aylantirish. Satr shaklida berilgan haqiqiy sonni son sifatida qaytaruvchi funksiya atof deb nomlanadi.

Prototipi:

double atof(const char *s);

Satr quyidagi shaklda berilgan bo'lishi kerak:

[whitespace] [sign] [ddd] [.] [ddd] [e|E[sign]ddd]

Misol:

```

#include <stdio.h>
#include <stdlib.h>
int main()
{
float f;
char *str = "12345.67";

```

```

f= atof(str);
printf("string = %s float = %f\n", str, f);
return 0;
}

```

Satrnı ikkilangan haqiqiy songa aylantirish uchun strtod funksiyasidan foydalaniladi.

Prototipi:

```
double strtod(const char *s, char **endptr);
```

Bu funksiyadan foydalanish uchun <stdlib.h> sarlavhali faylni ulash lozim.

Satr quyidagi ko'rinishda bo'lishi lozim:

strtod: [ws] [sn] [ddd] [.] [ddd] [fmt][sn]ddd

bu yerda

[ws] = bo'shliq

[sn] = ishora (+ yoki -)

[ddd] = raqamlar

[fmt] = e yoki E

[.] = nuqta

[0] = nol zero (0)

[x] = x yoki X

Bundan tashqari, +INF va - INF qaytaradi plus yoki minus cheksizlik va +NAN va -NAN qaytaradi Not-A-Number uchun.

Funksiya to aylantirib bo'lmaydigan birinchi simvolgacha ishlaydi.

Misol:

```
#include <stdio.h>
```

```
#include <stdlib.h>
```

```
int main(void)
```

```
{
```

```
char input[80], *endptr;
```

```
double value;
```

```
printf("Enter a floating point number:");
```

```
gets(input);
```

```
value=strtod(input, &endptr);
```

```
printf("The string is %s the number is %lf\n", input, value);
```

```
return 0;
```

```
}
```


8-bob bo'yicha savollar

1. Trigonometrik funksiyalarni ko'rsating.
2. Teskari trigonometrik funksiyalarni ko'rsating.
3. Qanday yaxlitlash funksiyalari mavjud?
4. Ixtiyoriy asosdagi logarifm qanday hisoblanadi?
5. Ixtiyoriy ildiz qanday hisoblanadi?
6. Ikki satr orasidagi farqni aniqlash uchun qaysi funksiyalardan foydalaniladi?
7. Satrdan nusxa olish uchun qanday funksiyalardan foydalaniladi?
8. Satrlarni solishtirish uchun qanday funksiyalardan foydalaniladi?
9. Simvulli funksiyalardan foydalanish uchun qanday sarlavhali faylni ulash lozim?
10. Satrni songa aylantirish funksiyalarini ko'rsating.

8-bob bo'yicha topshiriqlar

1. Trigonometrik funksiyalarga dastur yarating.
2. Daraja, eksponenta va logarifm funksiyalariga dastur yarating.
3. Simvulli tekshiruvchi funksiyalarga dastur yarating.
4. Simvulli almashtiruvchi funksiyalarga dastur yarating.
5. Satrni songa aylantiruvchi funksiyalarga dastur yarating.

9-bob. STANDART FUNKSIYALAR

9.1. Dastur bajarilishini boshqarish funksiyalari

Dasturni to'xtatish. Jarayonni to'xtatish uchun abort funksiyasidan foydalaniladi.

Prototipi: void abort(void);

Funksiyadan foydalanish uchun <stdlib.h> sarlavhali faylni ulash lozim.

Funksiya abort stderr oqimga ("Abnormal program termination") ma'lumot yozadi va 3 chiqish kodini hosil qiladi.

Misol:

```
#include <stdio.h>
#include <stdlib.h>
int main(void)
{
    printf("Calling abort()\n");
    abort();
    return 0; /* This is never reached */
}
```

Dasturdan chiqish. Dasturdan chiqish uchun exit funksiyasidan foydalaniladi.

Prototipi: void exit(int status);

Funksiyadan foydalanish uchun <stdlib.h> sarlavhali faylni ulash lozim.

Normal holda 0 kodi bilan chiqiladi. Aks holda nolga teng bo'lmagan kod bilan chiqiladi. Chiqishdan oldin hamma fayllar berkitiladi.

Funksiya qiymat qaytarmaydi.

Misol:

```
#include <stdio.h>
```

```

#include <stdlib.h>
int main(void)
{
char status;
do {
printf("Enter 1 or 2\n");
status=getchar();}
while((status <'1')||(status >'2'));
exit(status - '0');
/* Note: this line is never reached */
return 0;
}

```

Dastur bajarilishini tekshirish. Dastur bajarilishini tekshirish uchun assert makrosidan foydalaniladi. Makros deb tanasi chaqirig'i o'rniga joylashtiriluvchi funksiyaga aytiladi.

Prototipi:

```
void assert(int test);
```

Funksiyadan foydalanish uchun <assert.h> sarlavhali faylni ulash lozim.

Agar tekshirish 0 qaytarsa, assert stderr oqimiga quyidagi ma'lumot chiqariladi.

Assertion failed: test, fayl nomi, qator nomeri.

Shundan so'ng abort funksiyasi chaqirilib, dastur to'xtatiladi.

Agar #include <assert.h> direktivasi oldidan #define NDEBUG directive ("no debugging") direktivasi qo'yilsa, keyingi funksiyalar bajarilmaydi.

Funksiya qiymat qaytarmaydi.

Misol:

```

#include <stdio.h>
#include <assert.h>
#include <string.h>
struct ITEM {
int key;
int value;
};

```

```

/* add item to list, make sure list is not null */
void additem(struct ITEM *itemptr) {
assert(itemptr !=NULL);
/* add item to list */
}

int main(void)
{
additem(NULL);
return 0;
}

```

Kutilmagan hodisalar. Dastur bajarilishi jarayoni kutilmagan hodisalar. uzilishlar haqida ma'lumot berish uchun raise funksiyasidan foydalaniladi.

Prototipi: int raise(int sig);

Funksiyadan foydalanish uchun <signal.h> sarlavhali faylni ulash lozim.

Dastur bajarilishi jarayonida hosil bo'lgan kutilmagan hodisalar uzilishlar haqida ma'lumot berish uchun foydalaniladi.

Agar xatolik bo'lmasa, 0 qaytaradi. Aks holda, 0 ga teng bo'lmagan son qaytaradi.

Misol:

```

#include <signal.h>
int main(void)
{
int a, b;
a=10;
b=0;
if (b==0)
/* preempt divide by zero error */
raise(SIGFPE);
else a=a / b;
return 0;
}

```

SIGFPE arifmetik xatolikni bildirib, exit(1) funksiyani chaqiradi.

9.2. Tasodifiy sonlar va vaqt

Tasodifiy sonlar. Tasodifiy sonlar generatori `rand` deb ataladi.

Sarlavhasi: `int rand(void);`

Funksiyadan foydalanish uchun `<stdlib.h>` sarlavhali faylni ulash lozim.

Funksiya `rand` davri 232 bo'lgan tasodifiy sonlar generatoridan foydalangan holda 0 dan to `RAND_MAX` oraliqdagi tasodifiy son qaytaradi.

Misol. 0 va 99 oraliqdagi tasodifiy sonlar generatsiyasi:

```
#include <stdio.h>
#include <stdlib.h>
#include <conio.h>
int main()
{
    int i;
    for(i=0; i<10; i++)
        printf("%d\n", rand() % 100);
    getch();
    return 0;
}
```

Tasodifiy sonlar generatorini initsializatsiya qilish uchun `srand` funksiyasidan foydalaniladi.

Sarlavhasi: `void srand(unsigned seed);`

Funksiyadan foydalanish uchun `<stdlib.h>` sarlavhali faylni ulash lozim.

Tasodifiy sonlar generatori qayta initsializatsiya qilinadi, agar `srand` funksiyasi 1 qiymat bilan chaqirilsa.

Funksiya qiymat qaytarmaydi.

Misol:

```
#include <stdio.h>
#include <stdlib.h>
#include <conio.h>
int main()
{
    int i;
```

```

for(i=0; i<10; i++)
printf("%d\n", rand() % 100);
printf("\n");
srand(1);
for(i=0; i<10; i++)
printf("%d\n", rand() % 100);
getch();
return 0;
}

```

Vaqt. Vaqtni olish uchun time funksiyasidan foydalaniladi.

Sarlavhasi: time_t time(time_t *timer);

Funksiyadan foydalanish uchun dasturga <time.h> sarlavhali faylni ulash lozim.

Funksiya time vaqtni sekundlarda 00:00:00 GMT, January 1, 1970 dan boshlab oladi.

Funksiya vaqtni sekundlarda qaytaradi. Xatolik yuz bersa, 0 qaytaradi.

Misol:

```

#include<stdio.h>
#include <time.h>
int main()
{int i;
time_t t1, t2;
t1 = time(NULL);
printf("%ld\n", t1);
for(i=0; i<1000000000; i++);
t2 = time(NULL);
printf("%ld\n", t2);
printf("%ld", t2-t1);
return 0;
}

```

9.3. Xotira ajratish funksiyalari

Dinamik xotira ajratish. Dinamik xotira ajratish uchun C tilida malloc funksiyasidan foydalanish lozim. Bu funksiya argumenti ajratilishi lozim

bo'lgan baytlar soni bo'lib, *void turidagi ajratilgan xotiraga ko'rsatkich qaytaradi.

Funksiya prototipi:

```
void *malloc(size_t size);
```

Funksiya uyumli xotiradan (size) baytga teng blok ajratadi. Agar ajratish muvaffaqiyatli bo'lsa, ajratilgan xotiraga ko'rsatkich qaytaradi. aks holda (blok ajratish mumkin bo'lmasa yoki hajmi 0 bo'lsa), noll qaytaradi.

Agar ajratilgan xotira bo'shatilmasa, bu xotira foydalanilmay qoladi, agar uning ko'rsatkichi o'z qiymatini o'zgartirgan bo'lsa, uni tizimga qaytarish mumkin emas. Bu hodisa xotiraning yo'qotilishi degan maxsus nom bilan ataladi. Pirovard natijada, dastur xotira yetishmagani tufayli avariya holatida tugallanadi (agar u ancha vaqt ishlayversa).

Dinamik ajratilgan xotirani bo'shatish uchun free funksiyasidan foydalanish lozim

Funksiya prototipi:

```
void free(void *block);
```

Shuni hisobga olish lozimki, bu funksiya yordamida bo'shatilgan xotirani yana bo'shatish mumkin emas.

Misol:

```
#include <stdio.h>
#include <stdlib.h>
#include <string.h>
int main(void)
{
    char *str;
    /* allocate memory for string */
    if ((str=(char *) malloc(10)) == NULL)
    {
        printf("Not enough memory to allocate buffer\n");
        exit(1); /* terminate program if out of memory */
    }
    /* copy "Hello" into string */
    strcpy(str, "Hello");
    /* display string */
    printf("String is %s\n", str);
    /* free memory */
```

```
free(str);
return 0;
}
```

Xotira ajratish funksiyalari. Xotira ajratib. initsiallashtirish uchun `calloc` funksiyasidan foydalaniladi.

Bu funksiyadan foydalanish uchun `<stdlib.h>` sarlavhali faylni ulash lozim.

Prototipi: `void *calloc(size_t nitems, size_t size);`

Funksiya `calloc` uyumli xotiradan (`nitems * size`) baytga teng blok ajratadi va 0 qiymat bilan to'ldiradi. Blok 64K dan oshmasligi lozim. Agar ajratish muvaffaqiyatli bo'lsa, ajratilgan xotiraga ko'rsatkich qaytaradi, aks holda (blok ajratish mumkin bo'lmasa yoki hajmi 0 bo'lsa), noll qaytaradi.

Misol:

```
#include <stdio.h>
#include <stdlib.h>
#include <string.h>
int main(void)
{
    char *str=NULL;
    /* allocate memory for string */
    str=(char *) calloc(10, sizeof(char));
    /* copy "Hello" into string */
    strcpy(str, "Hello");
    /* display string */
    printf("String is %s\n", str);
    /* free memory */
    free(str);
    return 0;
}
```

Xotirani qayta ajratish. Xotirani qayta ajratish uchun `realloc` funksiyasidan foydalaniladi. Bu funksiyadan foydalanish uchun `<stdlib.h>` sarlavhali faylni ulash lozim.

Prototipi:

`void *realloc(void *block, size_t size);`

Funksiya `realloc` ajratilgan xotira hajmini o'zgartiradi. Kerak bo'lsa, yangi joyga nusxa oladi.

Agar qayta ajratish muvaffaqiyatli bo'lsa, qayta ajratilgan xotiraga ko'rsatkich qaytaradi, aks holda (blok ajratish mumkin bo'lmasa yoki hajmi 0 bo'lsa), 0 qaytaradi.

Misol:

```
#include <stdio.h>
#include <stdlib.h>
#include <string.h>
int main(void)
{
    char *str;
    /* allocate memory for string */
    str=(char *) malloc(10);
    /* copy "Hello" into string */
    strcpy(str, "Hello");
    printf("String is %s\n Address is %p\n", str, str);
    str=(char *) realloc(str, 20);
    printf("String is %s\n New address is %p\n", str, str);
    /* free memory */
    free(str);
    return 0;
}
```

9.4. Izlash va tartiblash

Izlash. Tartiblangan massivda element izlash uchun `bsearch` funksiyasidan foydalaniladi.

Bu funksiyadan foydalanish uchun `<stdlib.h>` sarlavhali faylni ulash lozim.

Prototipi:

```
void *bsearch(const void *key, const void *base, size_t nelem, size_t width, int (*fcmp)(const void*, const void*));
```

Funksiya `bsearch` ikkiga bo'lib izlash algoritmi asosida nelem elementdan iborat jadvalda `*key` elementni qidiradi.

`base` jadval (0-elementiga) ko'rsatkich,

`fcmp` ikki elementni solishtiruvchi funksiyaga ko'rsatkich,

`key` izlanayotgan element (qidirilayotgan kalit),

`nelem` jadvaldagi elementlar soni,

width har bir element baytlari soni.

Funksiya bsearch birinchi topilgan element adresini qaytaradi. Element mavjud bo'lmasa, NULL qaytaradi.

Sonni izlashga misol:

```
#include <stdio.h>
#include <stdlib.h>
typedef int (*fptr)(const void*, const void*);
#define NELEMS(arr) (sizeof(arr) / sizeof(arr[0]))
int numarray[] = {123, 145, 512, 627, 800, 933};
int numeric (const int *p1, const int *p2)
{
    return(*p1 - *p2);
}
#pragma argsused
int lookup(int key)
{
    int *itemptr;
    /* The cast of (int*)(const void *,const void*)
    is needed to avoid a type mismatch error at
    compile time */
    itemptr = (int *) bsearch (&key, numarray, NELEMS(numarray),
    sizeof(int), (fptr)numeric);
    return (itemptr != NULL);
}

int main(void)
{
    if (lookup(512))
        printf("512 is in the table.\n");
    else
        printf("512 isn't in the table.\n");
    return 0;
}
```

Izlash so'zlar uchun:

```
#include <stdio.h>
#include <stdlib.h>
```

```

#include <string.h>
#include <conio.h>
typedef int (*fptr)(const void*, const void*);
#define NELEMS(arr) (sizeof(arr) / sizeof(arr[0]))
char chararray[4]={"aaa", "aab", "aac", "aad", "abb", "abc"};
int numeric (const char *p1, const char *p2)
{
return strcmp(p1, p2);
}
#pragma argsused
int lookup(char* key)
{
int *itemptr;
/* The cast of (int*)(const void*, const void*)
is needed to avoid a type mismatch error at
compile time */
itemptr=(int *) bsearch (key, chararray, NELEMS(chararray),
sizeof(chararray[0]), (fptr)numeric);
return (itemptr != NULL);
}

int main(void)
{
if (lookup("aae"))
printf("aae is in the table.\n");
else
printf("aae isn't in the table.\n");
getch();
return 0;
}

```

Tartiblash. Massivni tez tartiblash usulida tartiblash uchun qsort funksiyasidan foydalaniladi.

Bu funksiyadan foydalanish uchun <stdlib.h> sarlavhali fayllarni ulash lozim.

Prototipi:

```
void qsort(void *base, size_t nelem, size_t width, int (*fcmp)(const void*, const void *));
```

Funksiya qsart tezkor tartiblash «uch mediana» varianti asosida tartiblaydi.

base jadval (0 chi elementiga) ko'rsatkich,
fcmp ikki elementni solishtiruvchi funksiyaga ko'rsatkich,
key izlanayotgan element (qidirilayotgan kalit),
nelem jadvalda elementlar soni,
width har bir elementda baytlar soni.

Funksiya qsart qiymat qaytarmaydi

So'zlarni tartiblashga misol:

```
#include <stdio.h>
#include <stdlib.h>
#include <string.h>
int sort_function(const void *a, const void *b);
char list[5][4]={"cat", "car", "cab", "cap", "can"};
int main(void)
{
    int x;
    qsart((void *)list, 5, sizeof(list[0]), sort_function);
    for (x=0; x < 5; x++)
        printf("%s\n", list[x]);
    return 0;
}
int sort_function(const void *a, const void *b)
{
    return(strcmp((char *)a, (char *)b));
}
```

Sonlarni tartiblashga misol:

```
#include <stdio.h>
#include <stdlib.h>
int sort_function(const void *a, const void *b);
int list[5] = {-2, 3, -4, 1, 4};
int main(void)
{
    int x;
    qsart((void *)list, 5, sizeof(list[0]), sort_function);
    for (x=0; x < 5; x++) printf("%d\n", list[x]);
}
```

```

return 0;
}
int sort_function(const void *a, const void *b)
{int *pa=(int*)a; int*pb=(int*)b;
if (*pa < *pb) return -1;
if (*pa == *pb) return 0;
if (*pa > *pb) return 1;
}

```

Struktura turidagi massivni tartiblashga misol:

```

#include <stdio.h>
#include <stdlib.h>
typedef struct
{
char name[20];
int year;
} person;
int sort_function(const void *a, const void *b);

person list[4]={{'cat', 5}, {'car', 6}, {'cab', 5}, {'cap', 8}};
int main(void)
{
int x;
qsort((void *)list, 4, sizeof(list[0]), sort_function);
for (x=0; x<4; x++)
printf("%s %d\n", list[x].name, list[x].year);
return 0;
}
int sort_function(const void *a, const void *b)
{
person*pa=(person*)a;
person*pb=(person*)b;
if(pa->year < pb->year) return -1;
if(pa->year == pb->year) return 0;
if(pa->year > pb->year) return 1;
}

```

9.5. Xotira bilan ishlovchi funksiyalar

Bu funksiyalardan foydalanish uchun <mem.h> sarlavhali fayllarni ulash lozim.

Xotirani to'ldirish uchun memset funksiyasidan foydalaniladi.

Prototipi:

```
void *memset (void *s, int c, size_t n);
```

Funksiya memset s massivning dastlabki n ta elementini c ta simvol bilan to'ldiradi va s qaytaradi.

Misol:

```
#include <stdio.h>
#include <mem.h>
#include <string.h>
int main()
{
    char buffer[] = "Hello world\n";
    printf("%s\n", buffer);
    memset(buffer, '*', strlen(buffer) - 1);
    printf("%s\n", buffer);
    return 0;
}
```

Simvol izlash uchun memchr funksiyasidan foydalaniladi. Funksiya c simvoldan iborat n baytni qidiradi.

Prototipi:

```
void *memchr (const void *s, int c, size_t n);
```

Funksiya *s blokda c simvoldan iborat n uzunlikdagi blokni izlaydi.

Agar blok mavjud bo'lsa, ko'rsatkich qaytaradi aks holda noll qaytaradi.

Misol:

```
#include <stdio.h>
#include <mem.h>
#include <string.h>
int main()
{
    char str[17] = "This is a string";
```

```

char *ptr;
ptr=(char *) memchr(str, 'r', strlen(str));
if (ptr)
printf("position=%d\n", ptr - str);
else
printf("not\n");
return 0;
}

```

Nusxa olish uchun memcopy funksiyasidan foydalaniladi.

Siljitish uchun memmove funksiyasidan foydalaniladi

Prototipi:

```
void *memcpy (void *dest, const void *src, size_t n);
```

```
void *memmove(void *dest, const void *src, size_t n);
```

hajmi n baytga teng src blokni dest ga nusxalaydi.

Ikkala funksiya dest qaytaradi. Xatolik yuz bersa, noll qaytaradi.

Misol:

```

#include<stdio.h>
#include <mem.h>
#include <string.h>
int main()
{
char src[]="*****";
char dest[]="abcdefghijklmnopqrstuvwxyz0123456789";
char *ptr;
printf("dest=%s\n", dest);
ptr=(char *) memcpy(dest, src, strlen(src));
if (ptr)
printf("dest=%s\n", dest);
else
printf("memcpy failed\n");
return 0;
}

```

Misol:

```
#include <stdio.h>
```

```

#include <mem.h>
int main()
{
char dest[256] = "abcdefghijklmnopqrstuvwxyz0123456789";
char src[256] = "*****";
printf("dest = %s\n", dest);
memmove(dest, src, 30);
printf("dest = %s\n", dest);
return 0;
}

```

Xotira bloklarini solishtirish uchun memcmp funksiyasidan foydalaniladi.

Prototipi:

```
int memcmp (const void *s1, const void *s2, size_t n);
```

Funksiya memcmp s1 va s2 ning dastlabki birinchi n baytini ishorasiz simvol sifatida solishtiradi.

Qaytaradigan qiymati:

natija < 0, agar s1 < s2

natija == 0, agar s1 == s2

natija > 0, agar s1 > s2

Misol:

```

#include <stdio.h>
#include <mem.h>
#include <string.h>
int main()
{
char *buf1 = "aaa";
char *buf2 = "«bbb";
int stat;
stat = memcmp(buf2, buf1, strlen(buf2));
if (stat > 0) printf("buffer 2 > buffer 1\n");
if (stat < 0) printf("buffer 2 < buffer 1\n");
if (stat == 0) printf("buffer 2 == buffer 1\n");
getch();
}

```


9.6. Universal funksiyalar

Xotira bilan ishlovchi funksiyalar asosida turli universalligi to'liq bo'lmagan va to'liq bo'lgan funksiyalar yaratish mumkin.

Misol uchun maksimal elementni topuvchi funksiyaning sonlar uchun ishlatilgan dasturi:

```
#include <stdio.h>
#include <stdlib.h>
#include <string.h>
void* max_elem(void *base, size_t nelem, size_t width)
{
    unsigned i;
    unsigned n=nelem-1;
    char*p1=base;
    char*p2=base;
    for(i=0; i<n; i++)
    {
        p2=p2+width;
        if(memcmp((void*)p2, (void*)p1, width)>0) p1=p2;
    }
    return (void*)p1;
}
```

```
unsigned list[5]={1, 4, 12, 4, 3};
int main(void)
{
    unsigned* p=(unsigned*)max_elem((void *)list, 5, sizeof(list[0]));
    printf("max=%d\n", *p);
    return 0;
}
```

Yuqorida yaratilgan funksiya to'liq universal emas. Sababi shundan iboratki, baytma-bayt solishtirish memcmp funksiyasini har qanday turlarga va struktura turidagi o'zgaruvchilarga qo'llab bo'lmaydi.

Lekin nusxa olish memcpy funksiyasini ixtiyoriy turlarga qo'llash mumkin. Shuning uchun bu funksiya asosida to'liq universal funksiya yaratish mumkin.

Masalan, almashtirish replace funksiyasini haqiqiy sonlar uchun qo'llash dasturi:

```
#include <stdio.h>
#include <stdlib.h>
#include <string.h>
#include <conio.h>
void replace(void *base, void *s1, void *s2, size_t nelem, size_t
width)
{
    unsigned i;
    char *p=base;
    for(i=0; i<nelem; i++)
    {

        if(memcmp((void*)p, s1, width) == 0) memcpy(p, s2, width);
        p+=width;
    }
}

float list[5] = {-12.5, 4, -12.5, 12.5, -12.5};
int main(void)
{
    float a=-12.5; float b=-1.06;
    int i;
    replace(list, &a, &b, 5, sizeof(list[0]));
    for(i=0; i<5; i++) printf("%f\n", list[i]);
    getch();
    return 0;
}
```

Funksiyaga ko'rsatkich. Universal funksiyalar yaratish uchun solishtirish funksiyasiga ko'rsatkichni parametr sifatida uzatish lozim. Masalan, shu usuldan foydalangan holda maksimal elementni topish funksiyasini satrlar uchun qo'llash dasturi:

```
#include <stdio.h>
#include <stdlib.h>
#include <string.h>
```

```

int comp_function(const void *a, const void *b);

void* max_elem(void *base, size_t nelem,
size_t width, int (*fcmp)(const void *, const void *))
{
    unsigned i;
    unsigned n = nelem-1;
    char*p1 = base;
    char*p2 = base;
    for(i=0; i<n; i++)
    {
        p2 = p2 + width;

        if(fcmp((void*)p2,(void*)p1)>0) p1 = p2;
    }
    return (void*)p1;
}

char list[5][4] = {"bat", "arr", "tab", "fap", "ran"};
int main(void)
{
    char* p = (char*)max_elem((void *)list, 5, sizeof(list[0]), comp_func-
tion);
    printf("max = %s\n", p);
    return 0;
}

int comp_function(const void *a, const void *b)
{
    return(strcmp((char *)a, (char *)b));
}

```

Keyingi misolda maksimal elementni topish funksiyasini struktura uchun qo'llash dasturi keltirilgan:

```

#include <stdio.h>
#include <stdlib.h>
#include <string.h>
typedef struct
{

```

```

int i;
char st[4];
} FS;

void print(FS a)
{
printf("%d %s", a.i, a.st);
}

int comp_function(const void *a, const void *b);

void* max_elem(void *base, size_t nelem,
size_t width, int (*fcmp)(const void *, const void *))
{
unsigned i;
unsigned n = nelem-1;
char*p1 = base;
char*p2 = base;
for(i=0; i<n; i++)
{
p2 = p2 + width;
if(fcmp((void*)p2, (void*)p1) > 0) p1 = p2;
}
return (void*)p1;
}

FS list[5] = {{0, "bat"}, {6, "arr"}, {2, "tab"}, {3, "fap"}, {4, "ran"}};
int main(void)
{
FS* p = (FS*)max_elem((void *)list, 5, sizeof(list[0]), comp_
function);
print(*p);
return 0;
}

int comp_function(const void *a, const void *b)
{FS* a1 = (FS*)a; FS*b1 = (FS*)b;
if ((*a1).i > (*b1).i) return 1; else return 0;
}

```

Universal funksiyalar yaratilganda parametr sifatida solishtirish funksiyasidan tashqari turli amallar bajaradigan funksiyalarga ko'rsatkich uzatish mumkin. Quyidagi dasturda shu usuldan foydalanib yaratilgan foreach funksiyasidan foydalanish ko'rsatilgan:

```
#include <stdio.h>
typedef struct
{
    int i;
    char st[4];
} FS;

void print(void* a)
{
    FS* pa = (FS*)a;
    printf("%d %s\n", pa->i, pa->st);
}

int op_function(void *a);
void for_each(void *base, size_t nelem,
size_t width, void (*op)(void *))
{
    unsigned i;
    char*p=base;
    for(i=0; i<nelem; i++)
    {
        op(p);
        p=p+width;
    }
}
FS list[5]={{0, "bat"}, {6, "arr"}, {2, "tab"}, {3, "fap"}, {4, "ran"}};
int main(void)
{
    for_each((void *)list, 5, sizeof(list[0]), print);
    return 0;
}
```

9-bob bo'yicha savollar

1. Dasturni to'xtatish funksiyalarini ko'rsating
2. Dastur bajarilishini boshqarish funksiyalarini ko'rsating
3. Tasodifiy sonlarni hosil qilish uchun qaysi funksiyalardan foydalaniladi?
4. Vaqtni aniqlash uchun qaysi funksiyadan foydalaniladi?
5. Xotira ajratish funksiyalarini ko'rsating.
6. Qaysi funksiya xotira ajratilganda initsiallashtirishga imkon beradi?
7. Xotira bo'shatish funksiyasini ko'rsating.
8. Xotira bilan ishlash xususiyatlarini ko'rsating.
9. Xotira bilan ishlash funksiyalarining qaysi birlari to'liq universal va nima uchun?
10. Izlash va tartiblash funksiyalarini ko'rsating.

9-bob bo'yicha topshiriqlar

1. Bir ketma-ketlikdan ikkinchisiga nusxa oluvchi universal funksiya yarating.
2. Qiymati berilganga teng elementlar sonini hisoblovchi universal funksiya tuzing.
3. Berilgan qiymatdagi elementlarni o'chiruvchi universal funksiya tuzing.
4. Maksimal elementni topish universal funksiyasini yarating.
5. Berilgan qiymatdagi element bilan ketma-ketlikni to'ldiruvchi universal funksiya yarating.

10-bob. UNIVERSAL STRUKTURALAR

10.1. Ro'yxat

Bir bog'lamli ro'yxat. Ko'p misollarda tarkibi, hajmi o'zgaruvchan bo'lgan murakkab konstruksiyalardan foydalanishga to'g'ri keladi. Bunday o'zgaruvchan ma'lumotlar dinamik axborot strukturalar deb ataladi.

Eng asosiy dinamik axborot struktura bu ro'yxatdir.

Ro'yxat uchun 3 ta oddiy amal aniqlangan:

- 1) navbatga yangi element joylashtirish;
- 2) navbatdan element o'chirish;
- 3) navbatning bo'sh yoki bo'sh emasligini aniqlash.

Ro'yxatning asosiy xossasi shundan iboratki, ixtiyoriy elementini o'chirish va ixtiyoriy elementdan keyin yangi element qo'shish mumkin. Bu amallar boshqa elementlarga ta'sir o'tkazmaydi.

Bir bog'lamli ro'yxatning har bir bog'inida ma'lumot va keyingi element adresi joylashgan. Agar bu ko'rsatkich nol qiymatga ega bo'lsa, ro'yxat oxirigacha o'qib bo'lingan bo'ladi. Ro'yxatni ko'rib chiqishni boshlash uchun birinchi elementning adresini bilish yetarli.

Bir bog'lamli ro'yxat elementlari quyidagi strukturali tur orqali ta'riflangan obyektlardan iborat bo'ladi:

```
Struct strukturali tur nomi
{
struktura elementlari;
Struct strukturali tur nomi*ko'rsatkich;
};
```

Bu ro'yxat ma'lumot saqlovchi maydonlar hamda keyingi element adresini saqlovchi ko'rsatkichdan iborat.

Quyida ko'riladigan bir bog'lamli ro'yxat har bir tuguni butun son va keyingi element adresi saqlanadigan ko'rsatkichdan iborat. Eng birin-

chi elementi boshlang'ich marker bo'lib, ma'lumot saqlash uchun emas, balki ro'yxat boshiga o'tish uchun xizmat qiladi. Bu element hech qachon o'chirilmaydi.

Ro'yxat elementi quyidagi strukturali tur obyekt:

```
struct slist_node
{
    int info;
    struct slist_node* next;
};
```

Ro'yxat bilan ishlash uchun asosiy funksiyalar sarlavhalari:

void delete(struct slist_node*p) – berilgan tugundan keyingi elementni o'chirish;

void insert(struct slist_node*p, int nn) – berilgan elementdan keyin element qo'shish;

int empty(struct slist_node* beg) – ro'yxat bo'shligini tekshirish.

Bu funksiya asosida quyidagi funksiyalar kiritilgan:

struct slist_node* creat_slist(int size) – berilgan sondagi tugundan iborat ro'yxatni yaratish. Tugun axborot qismi klaviatura orqali kiritilgan sonlar bilan to'ldiriladi;

void free_slist(struct slist_node* beg) – ro'yxatni o'chirish;

void print_slist(struct slist_node* beg) – ro'yxat elementlarini ekranga chiqarish.

Bulardan tashqari quyidagi funksiyadan foydalanilgan:

void filtr1_slist(struct slist_node* beg) – axborot qismi juft sonlardan iborat tugunlarni o'chirish.

Dastur matni:

```
#include <stdio.h>
#include <stdlib.h>
#include <conio.h>
struct slist_node
{
    int info;
    struct slist_node* next;
};
```



```

void delete(struct slist_node*p)
{
struct slist_node* p1=p->next;
if (p1!=NULL)
{
p->next=p1->next;
free(p1);
}
}

```

```

void insert(struct slist_node*p, int nn)
{
struct slist_node* p1=(struct slist_node*)malloc(sizeof(struct slist_
node));
p1->next=p->next;
p1->info=nn;
p->next=p1;
}

```

```

struct slist_node* creat_slist(int size)
{
int i, val;
struct slist_node*beg;
struct slist_node* p;
beg=(struct slist_node*)malloc(sizeof(struct slist_node));
beg->next=NULL;
p=beg;
for(i=0; i<size; i++)
{
scanf("\n%d", &val);
insert(p, val);
p=p->next;
}
return beg;
};

```

```

void free_slist(struct slist_node* beg)

```

```

{
struct slist_node* p=beg;
struct slist_node* p1;
while(p!=NULL)
{
p1=p;
p=p1->next;
free(p1);
}
};

void print_slist(struct slist_node* beg)
{
struct slist_node* p=beg->next;
while(p!=NULL)
{
printf("\n%d", p->info);
p=p->next;
}
};

void filtr1_slist(struct slist_node* beg)
{
int val;
struct slist_node* p=beg;
struct slist_node* p1;
while(p->next!=NULL)
{
p1=p->next;
val=p1->info;
if(val%2 == 0) delete(p);
else p=p1;
}
};

int main()
{
struct slist_node* beg;
beg=creat_slist(4);

```

```

print_slist(beg);
printf("\n");
filtr1_slist(beg);
print_slist(beg);
free_slist(beg);
getch();
return 0;
}

```

Bir bog‘lamli universal ro‘yxat. Universal ro‘yxatning axborot qismi void turidagi ko‘rsatkichdan iborat bo‘ladi:

```

struct slist_node
{
void* info;
struct slist_node* next;
};

```

Asosiy funksiyalardan yangi element qo‘shish funksiyasi quyidagi sarlavhaga ega:

```

void insert(struct slist_node*p, void* val, int width)

```

Bu yerda val kiritilayotgan ma‘lumotga ko‘rsatkich va width ma‘lumot hajmi.

Dastur matni:

```

#include<stdio.h>
#include<stdlib.h>
#include<mem.h>
#include<conio.h>
struct slist_node
{
void* info;
struct slist_node* next;
};

```

```

void delete(struct slist_node*p)
{
struct slist_node* p1 = p->next;
if (p1!=NULL)

```

```

{
p->next = p1->next;
free(p1->info);
free(p1);
}
}

```

```

void insert(struct slist_node* p, void* val, int width)
{
struct slist_node* p1 = (struct slist_node*) malloc(sizeof(struct slist_
node));
p1->next = p->next;
p1->info = malloc(width);
memcpy(p1->info, val, width);
p->next = p1;
}

```

```

struct slist_node* creat_slist(int size)
{
int i, val;
struct slist_node* beg;
struct slist_node* p;
beg = (struct slist_node*) malloc(sizeof(struct slist_node));
beg->next = NULL;
p = beg;
for(i=0; i < size; i++)
{
scanf("\n%d", &val);
insert(p, (void*)&val, sizeof(int));
p = p->next;
}
return beg;
};
void free_slist(struct slist_node* beg)
{
struct slist_node* p = beg;
struct slist_node* p1;

```

```

while(p!=NULL)
{
p1=p;
p=p1->next;
free(p1);
}
};

```

```

void print_slist(struct slist_node* beg)
{
struct slist_node* p=beg->next;
int*pn;
while(p!=NULL)
{
pn=(int*)p->info;
printf("\n%d", *pn);
p=p->next;
}
};

```

```

int main()
{
struct slist_node* beg;
beg=creat_slist(4);
print_slist(beg);
printf("\n");
print_slist(beg);
free_slist(beg);
getch();
return 0;
}

```

10.2. Universal stek va navbat

Stek. Stek deb shunday strukturaga aytiladiki, stekka kelib tushgan oxirgi elementga birinchi bo'lib xizmat ko'rsatiladi va stekdan chiqariladi. Mazkur ko'rinishdagi xizmat ko'rsatishni **LIFO** (*Last input-First output*,

ya'ni oxirgi kelgan – birinchi ketadi) deb nomlash qabul qilingan. Stek bir tomondan ochiq bo'ladi.

Universal stek har bir tugunni axborot qismi void turidagi ko'rsatkichdan iborat strukturadir:

```
struct slist_node
{
void* info;
struct slist_node* pred;
};
```

Stek tugunning ro'yxat tugunidan farqi shundaki, unda o'zidan oldingi tugun adresini saqlovchi ko'rsatkich ishlatilgan.

Stek o'zi alohida struktura sifatida kiritilgan:

```
struct stack
{
struct slist_node* end;
int size;
int width;
};
```

Bu yerda eng oxirgi tugunga ko'rsatkich. width ma'lumot hajmi. size navbatdagi elementlar soni.

Asosiy funksiyalar:

void pop(struct stack*p) – stek oxiridagi elementni o'chirish;

void push(struct stack*p, void* val) – stek oxiriga element qo'shish.

Bu yerda val kiritilayotgan ma'lumotga ko'rsatkich;

char* top(struct stack p) – stek oxiridagi tugun axborot qismiga ko'rsatkich qaytarish;

int empty(struct stack p) – stek bo'shligini tekshirish;

int size (struct stack p) – stek elementlari soni.

Bundan tashqari stekni initsiallash uchun quyidagi sarlavhali funksiya kiritilgan.

void ini_stack (struct stack* p, int n) – bu yerda n kiritilayotgan ma'lumotlar hajmi.

Dastur matni:

```
#include <stdio.h>
#include <stdlib.h>
```

```

#include <mem.h>
#include <conio.h>
struct slist_node
{
void* info;
struct slist_node* pred;
};

struct stack
{
struct slist_node* end;
int size;
int width;
};

void pop(struct stack*p)
{
struct slist_node* p1=p->end;
if (p->size>0)
{
p->end=p1->pred;
free(p1);
p->size--;
}
}

void push(struct stack*p, void* val)
{
struct slist_node* p1=(struct slist_node*)malloc(sizeof(struct slist_
node));
p1->info=malloc(p->width);
memcpy(p1->info, val, p->width);
if(p->size == 0)
{
p->end=p1;
}
else

```

```
{  
p1->pred = p->end;  
p->end = p1;  
}  
p->size++;  
}
```

```
char* top(struct stack p)  
{
```

```
return p.end->info;  
}
```

```
int size(const struct stack* p)  
{  
return p->size;  
}
```

```
int empty(struct stack p)  
{  
if (p.size>0) return 0; else return 1;  
}
```

```
void ini_stack(struct stack* p, int n)  
{  
p->end = NULL;  
p->size = 0;  
p->width = n;  
}
```

```
int main()  
{  
int i, m;  
int* pi;  
struct stack ps;  
ini_stack(&ps, sizeof(int));  
for(i=0; i<5; i++) push(&ps, &i);
```



```

while(!empty(ps))
{
pi=(int*)top(ps);
printf("%d", *pi);
pop(&ps);
}
getch();
return 0;
}

```

Navbat. Navbat deb shunday strukturaga aytiladiki, navbatga kelib tushgan birinchi elementga birinchi bo'lib xizmat ko'rsatiladi va navbatdan chiqariladi. Mazkur ko'rinishdagi xizmat ko'rsatishni **FIFO** (*First input-First output*, ya'ni birinchi kelgan – birinchi ketadi) deb nomlash qabul qilingan. Navbat har ikkala tomondan ochiq bo'ladi.

Universal navbat har bir tuguni axborot qismi void turidagi ko'rsatkichdan iborat strukturadir:

```

struct slist_node
{
void* info;
struct slist_node* next;
};

```

Navbat o'zi alohida struktura sifatida kiritilgan.

```

struct que
{
struct slist_node* beg;
struct slist_node* end;
int size;
int width;
};

```

Bu yerda beg birinchi tugunga ko'rsatkich, end oxirgi tugunga ko'rsatkich, width ma'lumot hajmi, size navbatdagi elementlar soni.

Asosiy funksiyalar:

void pop(struct que*p) – navbat oxiridagi elementni o'chirish;

void push(struct que*p, void* val) – navbat boshiga element qo'shish.

Bu yerda val kiritilayotgan ma'lumotga ko'rsatkich;

char* top(struct que p) – navbat boshidagi tugunning axborot qis-
miga ko'rsatkich qaytarish;

int empty(struct que p) – navbat bo'shligini tekshirish;

int size (struct que p) – navbat elementlari soni.

Bundan tashqari navbatni initsiallashtirish uchun quyidagi sarlavhali funk-
siya kiritilgan:

void ini_que(struct que* p, int n) – bu yerda n kiritilayotgan
ma'lumotlar hajmi.

Dastur matni:

```
#include <stdio.h>
#include <stdlib.h>
#include <mem.h>
#include <conio.h>
struct slist_node
{
void* info;
struct slist_node* next;
};
struct que
{struct slist_node* beg;
struct slist_node* end;
int size;
int width;
};
void pop(struct que*p)
{
struct slist_node* p1=p->beg;
if (p->size>0)
{
p->beg=p1->next;
free(p1);
p->size--;
}
}
void push(struct que*p, void* val)
{
```

```

struct slist_node* p1=(struct slist_node*)malloc(sizeof(struct slist_
node));
p1->info = malloc(p->width);
memcpy(p1->info, val, p->width);
if(p->size == 0)
{
p->beg = p1;
p->end = p1;
}
else
{
p->end->next = p1;
p->end = p1;
}
p->size++;
}
char* top(struct que p)
{
return p.beg->info;
}
int size(const struct que* p)
{
return p->size;
}
int empty(struct que p)
{
if (p.size>0) return 0; else return 1;
}
void ini_que(struct que* p, int n)
{
p->beg = NULL;
p->end = NULL;
p->size = 0;
p->width = n;
}
int main()
{

```

```

int i,m;
int*pi;
struct que ps;
ini_que(&ps, sizeof(int));
for(i=0; i<5; i++) push(&ps, &i);
while(!empty(ps))
{
pi=(int*)top(ps);
printf("%d", *pi);
pop(&ps);
}
getch();
return 0;
}

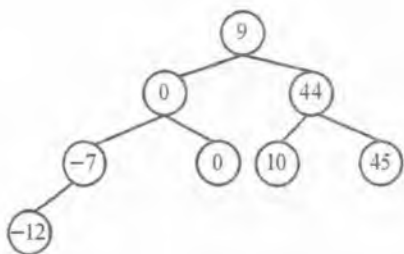
```

10.3. Universal daraxt

Daraxt bu ajdod-avlod munosabatlari bilan bog'langan tugun deb ataluvchi elementlar ierarxik strukturasi. Hech qanday ajdodga ega bo'lmagan yagona tugun ildiz deb ataladi. Hech qanday avlodga ega bo'lmagan tugunlar barglar deyiladi.

Ikki binar daraxtda har bir tugun bir yoki ikki farzand tugun bilan bog'liq bo'ladi. Rekursiv ravishda binar daraxt quyidagicha aniqlanadi: agar binar daraxt bo'sh bo'lmasa, bitta ildiz va chap hamda o'ng ostki daraxtga ega bo'ladi.

Binar izlash daraxti bo'sh bo'lmasa, quyidagi xossaga ega: har bir tugun shu tugun ildiz bo'lgan chap ostki daraxt hamma elementlaridan katta va o'ng ostki daraxt hamma elementlaridan kichik. Bunday daraxtlarda izlash tezligi: $O(n) = C \cdot \log_2 n$ (eng yomon holda $O(n) = n$).

Misol. Quyidagi 9, 44, 0, -7, 10, 6, -12, 45 sonlar uchun binar izlash daraxti

Binar daraxtlar uchun quyidagi amallar aniqlangan:

- element qo'shish;
- element o'chirish;
- daraxtni aylanib chiqish;

- izlash.

Universal navbat har bir tuguni axborot qismi void turidagi ko'rsatkichdan iborat strukturadir:

```
struct sbtree_node
{
void* info;
struct sbtree_node* lchild;
struct sbtree_node* rchild;
};
```

Bu yerda lchild chap farzandga ko'rsatkich va rchild o'ng farzandga ko'rsatkich.

Daraxt o'zi alohida struktura sifatida kiritilgan:

```
struct sbtree
{
struct sbtree_node* beg;
int size;
int width;
};
```

Bu yerda beg ildizga ko'rgatkich, width ma'lumot hajmi, size navbatdagi elementlar soni.

Asosiy funksiyalar:

char* creat_sbtree_node(void*val, int width) – yangi tugun yaratish yordamchi funksiyasi. Bu yerda val kiritilayotgan ma'lumotga ko'rsatkich va width ma'lumot hajmi;

void insert(struct sbtree*p, void* val, int fmp(void*p1, void*p2)) – yangi elementni daraxtga qo'shish. Bu yerda val kiritilayotgan ma'lumotga ko'rsatkich va fmp elementlar qiymatlarini solishtirish funksiyasiga ko'rsatkich;

int find(struct sbtree*p, void* val, int fmp(void*p1, void*p2)) – elementni topish;

void round_sbtree(struct sbtree_node *p, void pmp(void*val)) – hamma elementlarni aylanib chiqish rekursiv funksiyasi. Har bir elementga pmp funksiyasi qo'llanadi;

int empty(struct que p) – navbat bo'shligini tekshirish;

int size (struct que p) – navbat elementlari soni.

Bundan tashqari daraxtni initsiallashtirish uchun quyidagi sarlavhali funktsiya kiritilgan:

void ini_sbtree(struct sbtree* p, int n) – bu yerda *n* kiritilayotgan ma'lumotlar hajmi.

Dastur matni:

```
#include <stdio.h>
```

```
#include <stdlib.h>
```

```
#include <mem.h>
```

```
#include <conio.h>
```

```
struct sbtree_node
```

```
{
```

```
void* info;
```

```
struct sbtree_node* lchild;
```

```
struct sbtree_node* rchild;
```

```
};
```

```
struct sbtree
```

```
{
```

```
struct sbtree_node* beg;
```

```
int size;
```

```
int width;
```

```
};
```

```
char* creat_sbtree_node(void*val, int width)
```

```
{
```

```
struct sbtree_node* pn;
```

```
pn=(struct sbtree_node*)malloc(sizeof(struct sbtree_node));
```

```
pn->info=malloc(width);
```

```
memcpy(pn->info, val, width);
```

```
pn->lchild=NULL;
```

```
pn->rchild=NULL;
```

```
return (char*)pn;
```

```
};
```

```
void insert(struct sbtree*p, void* val, int fmp(void*p1, void*p2))
```

```
{
```

```

char c=' ';
struct sbtree_node* p1;
struct sbtree_node* p2;
if(p->size == 0)
{
p->beg=(void*)creat_sbtree_node(val, p->width);
p->size=1;
return;
}

p1=p->beg;
while(p1!=NULL)
{
if (fmp(p1->info, val) == 0) return;

p2=p1;
if(fmp(p1->info, val)>0)
{
c='l';
p1=p1->lchild;
continue;
}

if(fmp(p1->info, val)<0)
{
c='r';
p1=p1->rchild;
continue;
}
}
p1=(void*)creat_sbtree_node(val, p->width);
if (c == 'l') p2->lchild=p1; else p2->rchild=p1;
p->size++;
}
int find(struct sbtree*p, void* val, int fmp(void*p1, void*p2))
{

```

```

struct sbtree_node* p1;
if(p->size == 0) return 0;
p1 = p->beg;
while(p1 != NULL)
{
if (fmp(p1->info, val) == 0) return 1;
if(fmp(p1->info, val) > 0) p1 = p1->lchild;
if(fmp(p1->info, val) < 0) p1 = p1->rchild;
}
return 0;
}
void round_sbtree(struct sbtree_node *p, void pmp(void*val))
{
if(p != NULL)
{
pmp(p->info);
round_sbtree(p->lchild, pmp);
round_sbtree(p->rchild, pmp);
}
}

int size(const struct sbtree* p)
{
return p->size;
}

int empty(struct sbtree p)
{
if (p.size > 0) return 0; else return 1;
}

void ini_sbtree(struct sbtree* p, int n)
{
p->beg = NULL;
p->size = 0;
}

```



```
p->width = n;
}
```

```
int smp(void*a, void*b)
```

```
{
int* pa=(int*)a;
int* pb=(int*)b;
```

```
if((*pa)<(*pb)) return 1;
if((*pa)>(*pb)) return -1;
if((*pa) == (*pb)) return 0;
```

```
return 1;
```

```
}
```

```
void pmp(void* val)
```

```
{
int* pa=val;
printf("%d", *pa);
}
```

```
int main()
```

```
{
```

```
int i, k,m;
```

```
int a[]={3, 15, 2, 4, 15};
```

```
struct sbtree sp;
```

```
ini_sbtree(&sp, sizeof(int));
```

```
for(i=0; i<5; i++)
```

```
insert(&sp, &a[i], smp);
```

```
round_sbtree(sp.beg, pmp);
```

```
printf("\n \n");
```

```
for(i=0; i<5; i++)
```

```
{
```

```
k=find(&sp, &i, smp);
```

```
printf("%d\n", k);
```

```
}
```

```
getch();
```

```
return 0;
```

```
}
```

10-bob bo'yicha savollar

1. Dinamik informatsion strukturalarga ta'rif bering.
2. Universal struktura deb qanday strukturaga aytiladi?
3. Ro'yxat deb qanday strukturaga aytiladi?
4. Ro'yxatlar turlarini ko'rsating.
5. Stek qanday prinsipda ishlaydi?
6. Navbat deb qanday strukturaga aytiladi?
7. Daraxt qanday struktura?
8. Binar daraxt deb qanday strukturaga aytiladi?
9. Izlash daraxti xususiyatlari.
10. Daraxtda sikl mavjud bo'lishi mumkinmi?

10-bob bo'yicha topshiriglar

1. Ikki bo'g'inli navbat strukturasini yarating.
2. Ikki tomonli navbat strukturasini yarating.
3. Izlash daraxtidan element o'chirish funksiyasini tuzing.
4. Ikki izlash daraxtini qo'shib, uchinchi izlash daraxtini hosil qiluvchi funksiya tuzing.
5. Prioritetli navbat strukturasini binar daraxt asosida yarating. Prioritetli navbat shunday navbatki, eng kichik element o'qiladi va o'chiriladi.

II QISM. C++ TILIDA OBYEKTLI DASTUSLASH

11-bob. OBYEKTGA MO'LJALLANGAN DASTURLASH ASOSLARI

11.1. Obyektga mo'ljallangan yondashuv tarixi

Obyektga mo'ljallangan yondashuv (OMY) dasturiy ta'minotning tabiiy rivojidadagi navbatdagi pog'onadir. Vaqt o'tishi bilan qaysi uslublar ishlash uchun qulay-u. qaysinisi noqulay ekanini aniqlash oson bo'lib bordi. OMY eng muvaffaqiyatli, vaqt sinovidan o'tgan uslublarni o'zida samarali mujassam etadi.

Dastlab dasturlar kommutatsiya bloki orqali kompyuterning asosiy xotirasiga to'g'ridan to'g'ri kiritilar edi. Dasturlar mashina tillarida ikkilik tasavvurda yozilar edi. Dasturlarni mashina tilida yozishda tez-tez xatolarga yo'l qo'yilar edi, buning ustiga ularni tuzilmashtirishning imkoni bo'lmagani tufayli, kodni kuzatib borish amalda deyarli mumkin bo'lmagan hol edi. Bundan tashqari, mashina kodlaridagi dasturni tushunish g'oyat murakkab edi.

Vaqt o'tishi bilan kompyuterlar tobora kengroq qo'llana boshlandi hamda yuqoriroq darajadagi protsedura tillari paydo bo'ldi. Bularning dastlabkisi FORTRAN tili edi. Biroq OMYning rivojiga asosiy ta'sirni keyinroq paydo bo'lgan, masalan, ALGOL kabi protsedura tillari ko'rsatdi.

Protseduraviy yondoshuv. Shu vaqtgacha dasturlar berilgan ma'lumotlar ustida biror-bir amal bajaruvchi protseduralar ketma-ketligidan iborat edi. Protседura yoki funksiya ham o'zida aniqlangan ketma-ket bajariluvchi komandalar to'plamidan iborat. Bunda berilgan ma'lumotlarga murojaatlar protseduralarga ajratilgan holda amalga oshiriladi.

Protsedura tillari dasturchiga axborotga ishlov berish dasturini pastroq darajadagi bir nechta protseduraga bo'lib tashlash imkonini beradi. Pastroq darajadagi bunday protseduralar dasturning umumiy tuzilmasini belgilab beradi. Ushbu protseduralarga izchil murojaatlar protseduralardan tashkil topgan dasturlarning bajarilishini boshqaradi.

Dasturlashning bu yangi paradigmasi mashina tilida dasturlash paradigmasiga nisbatan ancha ilg'or bo'lib, unga tuzilmalashtirishning asosiy vositasi bo'lgan protseduralar qo'shilgan edi. Kichik funksiyalarni nafaqat tushunish, balki sozlash ham osonroq kechadi.

Strukturaviy dasturlashning asosiy g'oyasi «bo'lakla va hukmronlik qil» prinsipiga butunlay mos keladi. Kompyuter dasturini masalalar to'plamidan iborat deb qaraymiz. Oddiy tavsiflash uchun murakkab bo'lgan ixtiyoriy masalani bir nechta, nisbatan kichikroq bo'lgan, tarkibiy masalalarga ajratamiz va bo'linishni toki masalalar tushunishi uchun yetarli darajada oddiy bo'lguncha davom ettiramiz.

Misol sifatida kompaniya xizmatchilarining o'rtacha ish haqini hisoblashni olamiz. Bu masala sodda emas. Uni qator qism masalalarga bo'lamiz:

1. Har bir xizmatchining oylik maoshi qanchaligini aniqlaymiz.
2. Kompaniya xodimlari sonini aniqlaymiz.
3. Barcha ish haqlarini yig'amiz.
4. Hosil bo'lgan yig'indini kompaniya xodimlari soniga bo'lamiz.

Xodimlarning oylik maoshlari yig'indisini hisoblash jarayonini ham bir necha bosqichlarga ajratish mumkin.

1. Har bir xodim haqidagi yozuvni o'qiyamiz.
2. Ish haqi to'g'risidagi ma'lumotni olamiz.
3. Ish haqi qiymatini yig'indiga qo'shamiz.
4. Keyingi xodim haqidagi yozuvni o'qiyamiz.

O'z navbatida, har bir xodim haqidagi yozuvni o'qish jarayonini ham nisbatan kichikroq qism operatsiyalarga ajratish mumkin:

1. Xizmatchi faylini ochamiz.
2. Kerakli yozuvga o'tamiz.
3. Ma'lumotlarni diskdan o'qiyamiz.

Strukturaviy dasturlash murakkab masalalarni yechishda yetarlicha muvafaqqiyatli uslub bo'lib qoldi. Lekin 1980-yillar oxirlarida strukturaviy dasturlashning ham ayrim kamchiliklari ko'zga tashlandi.

Birinchidan, berilgan ma'lumotlar (masalan, xodimlar haqidagi yozuv) va ular ustidagi amallar (izlash, tahrirlash) bajarilishining bir butun tarzda tashkil etilishidek tabiiy jarayon realizatsiya qilinmagan edi. Aksincha, protseduraviy dasturlash berilganlar strukturasi bu ma'lumotlar ustida amallar bajaradigan funksiyalarga ajratgan edi.

Ikkinchidan, dasturchilar doimiy tarzda eski muammolarning yangi yechimlarini ixtiro qilar edilar. Bu vaziyat ko'pincha velosipedni qayta ixtiro

qilish ham deb aytiladi. Ko'plab dasturlarda takrorlanuvchi bloklarni ko'p martalab qo'llash imkoniyatiga bo'lgan xohish tabiiydir. Buni radio ishlab chiqaruvchi tomonidan priyomnikni yig'ishga o'xshatish mumkin. Konstruktor har safar diod va tranzistorni ixtiro qilmaydi. U oddiygina – oldin tayyorlangan radio detallaridan foydalanadi, xolos. Dasturiy ta'minotni ishlab chiquvchilar uchun esa bunday imkoniyat ko'p yillar mobaynida yo'q edi.

Boshqa tomondan, protsedurali dasturlash koddan takroran foydalanish imkonini cheklab qo'yadi. Va, nihoyat, shu narsa aniq bo'ldiki, protsedurali dasturlash usullari bilan dasturlarni ishlab chiqishda diqqatni ma'lumotlarga qaratishning o'zi muammolarni keltirib chiqarar ekan. Chunki ma'lumotlar va protsedura ajralgan, ma'lumotlar inkapsulatsiyalanmagan. Bu nimaga olib keladi? Shunga olib keladiki, har bir protsedura ma'lumotlarni nima qilish kerakligini va ular qayerda joylashganini bilmog'i lozim bo'ladi. Agar protsedura ma'lumotlar ustidan noto'g'ri amallarni bajarsa, u ma'lumotlarni buzib qo'yishi mumkin. Har bir protsedura ma'lumotlarga kirish usullarini dasturlashi lozim bo'lganligi tufayli, ma'lumotlar taqdimotining o'zgarishi dasturning ushbu kirish amalga oshirilayotgan barcha o'rinlarining o'zgarishiga olib kelar edi. Shunday qilib, hatto eng kichik to'g'rilash ham butun dasturda qator o'zgarishlarni sodir bo'lishiga olib kelar edi.

Modulli dasturlashda, masalan, Modula2 kabi tilda protsedurali dasturlashda topilgan ayrim kamchiliklarni bartaraf etishga urinib ko'rildi. Modulli dasturlash dasturni bir necha tarkibiy bo'laklarga, yoki, boshqacha qilib aytganda, modularga bo'lib tashlaydi. Agar protsedurali dasturlash ma'lumotlar va jarayonlarni bo'lib tashlasa, modulli dasturlash, undan farqli o'laroq, ularni birlashtiradi. Modul ma'lumotlarning o'zidan hamda ma'lumotlarga ishlov beradigan protseduralardan iborat. Dasturning boshqa qismlariga moduldan foydalanish kerak bo'lib qolsa, ular modul interfeysiga murojaat etadi. Modullar barcha ichki axborotni dasturning boshqa qismlarida yashiradi.

Biroq modulli dasturlash ham kamchiliklardan xoli emas. Modullar kengaymas bo'ladi, bu degani kodga bevosita kirishsiz hamda uni to'g'ridan to'g'ri o'zgartirmay turib modulni qadam-baqadam o'zgartirish mumkin emas. Bundan tashqari, bitta modulni ishlab chiqishda, uning funksiyalarini boshqasiga o'tkazmay (delegat qilmay) turib boshqasidan foydalanib bo'lmaydi. Yana garchi modulda turni belgilab bo'lsa-da, bir modul boshqasida belgilangan turdan foydalana olmaydi.

Modulli va prosedurali dasturlash tillarida turni kengaytirish usuli, agar «agregatlash» deb ataluvchi usul yordamida boshqa turlarni yaratishni hisobga olmaganda, mavjud emas.

Va, nihoyat, modulli dasturlash – bu yana protseduraga mo'ljallangan gibridli sxema bo'lib, unga amal qilishda dastur bir necha protseduralarga bo'linadi. Biroq endilikda protseduralar ishlov berilmagan ma'lumotlar ustida amallarni bajar olmaydi, balki modullarni boshqaradi.

Amaliyotga dostona foydalanuvchi interfeyslari, ramkali oyna, menu va ekranlarning tadbiiq etilishi dasturlashda yangi uslubni keltirib chiqardi. Dasturlarni ketma-ket boshidan oxirigacha emas, balki uning alohida bloklari bajarilishi talab qilinadigan bo'ldi. Biror-bir aniqlangan hodisa yuz berganda dastur unga mos shaklda ta'sir ko'rsatishi lozim. Masalan, bir tugma bosilganda faqatgina unga biriktirilgan amallar bajariladi. Bunday uslubda dasturlar ancha interaktiv bo'lishi lozim. Buni ularni ishlab chiqishda hisobga olish lozim.

Obyektga mo'ljallangan dasturlash (OMD) bu talablarga to'la javob beradi. Bunda dasturiy komponentlarni ko'p martalab qo'llash va berilganlarni manipulatsiya qiluvchi usullar bilan birlashtirish imkoniyati mavjud.

Obyektga mo'ljallangan dasturlashning asosiy maqsadi berilganlar va ular ustida amal bajaruvchi protseduralarni yagona obyekt deb qarashdan iboratdir.

11.2. Obyektga mo'ljallangan yondashuvning afzalliklari va maqsadlari

OMY dasturiy ta'minotni ishlab chiqishda oltida asosiy maqsadni ko'zlaydi. OMY paradigmasiga muvofiq ishlab chiqilgan dasturiy ta'minot quyidagi xususiyatlarga ega bo'lmog'i lozim:

- 1) tabiiylik;
- 2) ishonchlilik;
- 3) qayta qo'llanish imkoniyati;
- 4) kuzatib borishda qulaylik;
- 5) takomillashishga qodirlik;
- 6) yangi versiyalarni davriy chiqarishning qulayligi.

Tabiiylik. OMY yordamida tabiiy dasturiy ta'minot yaratiladi. Tabiiy dasturlar tushunarliroq bo'ladi. Dasturlashda «massiv» yoki «xotira sohasi» kabi atamalardan foydalanish o'rniga, yechilayotgan masala mansub bo'lgan soha atamalaridan foydalanish mumkin. Ishlab chiqilayotgan

dasturni kompyuter tiliga moslash o'rniga, OMY aniq bir sohaning atamalaridan foydalanish imkonini beradi.

Ishonchlilik. Yaxshi dasturiy ta'minot boshqa har qanday mahsulotlar, masalan. muzlatgich yoki televizorlar kabi ishonchli bo'lmog'i lozim.

Puxta ishlab chiqilgan va tartib bilan yozilgan obyektga mo'ljallangan dastur ishonchli bo'ladi. Obyektlarning modulli tabiati dastur qismlaridan birida, uning boshqa qismlariga tegmagan holda, o'zgartirishlarni amalga oshirish imkonini beradi. Obyekt tushunchasi tufayli, axborotga ushbu axborot kerak bo'lgan shaxslar egalik qiladi, ma'suliyat esa berilgan funksiyalarni bajaruvchilar zimmasiga yuklatiladi.

Qayta qo'llanish imkoniyati. Quruvchi uy qurishga kirishar ekan, har gal g'ishtlarning yangi turini ixtiro qilmaydi. Radiomuhandis yangi sxemani yaratishda, har gal rezistorlarning yangi turini o'ylab topmaydi. Unda nima uchun dasturchi «G'ildirak ixtiro qilaverishi kerak»? Masala o'z yechimini topgan ekan. bu yechimdan ko'p martalab foydalanish lozim.

Malakali ishlab chiqilgan obyektga mo'ljallangan sinflarni bemalol takroran ishlatish mumkin. Xuddi modullar kabi, obyektlarni ham turli dasturlarda takroran qo'llash mumkin. Modulli dasturlashdan farqli o'laroq, OMY mavjud obyektlarni kengaytirish uchun vorislikdan, sozlanayotgan kodni yozish uchun esa polimorfizmdan foydalanish imkonini beradi.

Kuzatib borishda qulaylik. Dasturiy mahsulotning ish berish davri uning ishlab chiqilishi bilan tugamaydi. Dasturni ishlatish jarayonida *kuzatib borish* deb nomlanuvchi jarayon muhimdir. Dasturga sarflangan 60 foizdan 80 foizgacha vaqt kuzatib borishga ketadi. Ishlab chiqish esa ish berish siklining 20 foizinigina tashkil etadi.

Puxta ishlangan obyektga mo'ljallangan dastur ishlatishda qulay bo'ladi. Xatoni bartaraf etish uchun faqat bitta o'ringa to'g'rilash kiritish kifoya qiladi. Chunki ishlatishdagi o'zgarishlar tiniq, boshqa barcha obyektlar takomillashtirish afzalliklaridan avtomatik ravishda foydalana boshlaydi. O'zining tabiiyligi tufayli dastur matni boshqa ishlab chiquvchilar uchun tushunarli bo'lmog'i lozim.

Kengayishga qodirlik. Foydalanuvchilar dasturni kuzatib borish paytida tez-tez tizimga yangi funksiyalarni qo'shishni iltimos qiladilar. Obyektlar kutubxonasini tuzishning o'zida ham ushbu obyektlarning funksiyalarini kengaytirishga to'g'ri keladi.

Dasturiy ta'minot statik (qotib qolgan) emas. Dasturiy ta'minot foydali bo'lib qolishi uchun, uning imkoniyatlarini muttasil kengaytirib borish

lozim. OMY da dasturni kengaytirish usullari ko'p. Vorislik, polimorfizm, qayta aniqlash, vakillik hamda ishlab chiqish jarayonida foydalanish mumkin bo'lgan ko'plab boshqa shablonlar shular jumlasidandir.

Yangi versiyalarning davriy chiqarilishi. Zamonaviy dasturiy mahsulotning ish berish davri ko'p hollarda haftalar bilan o'lchanadi. OMY tufayli dasturlarni ishlab chiqish davrini qisqartirishga erishildi. chunki dasturlar ancha ishonchli bo'lib bormoqda, kengayishi osonroq hamda takroran qo'llanishi mumkin.

Dasturiy ta'minotning tabiiyligi murakkab tizimlarning ishlab chiqilishini osonlashtiradi. Har qanday ishlanma hafsala bilan yondashuvni talab qiladi, shuning uchun tabiiylik dasturiy ta'minotning ishlab chiqish davrlarini qisqartirish imkonini beradi, chunki butun diqqat-e'tiborni yechilayotgan masalaga jalb qildiradi.

Dastur qator obyektlarga bo'lingach, har bir alohida dastur qismini boshqalari bilan parallel ravishda ishlab chiqish mumkin bo'ladi. Bir nechta ishlab chiquvchi sinflarni bir-birlaridan mustaqil ravishda ishlab chiqishi mumkin bo'ladi. Ishlab chiqishdagi bunday parallellik ishlab chiqish vaqtini qisqartiradi.

11.3. Inkapsulatsiya tushunchasi

C++ tili obyektga OMD quyidagi prinsiplariga tayanadi:

- inkapsulatsiya;
- merosxo'rlik;
- polimorfizm.

Inkapsulatsiya. Inkapsulatsiyalash – ma'lumotlarning va shu ma'lumotlar ustida ish olib boradigan kodlarning bitta obyektida birlashtirilishi. OMD atamachiligida ma'lumotlar obyekt ma'lumotlari a'zolari (data members) deb, kodlar obyektli usullar yoki funksiya-a'zolari (methods, member functions) deb ataladi.

Inkapsulatsiya yordamida berilganlarni yashirish ta'minlanadi. Bu juda yaxshi xarakteristika bo'lib, foydalanuvchi o'zi ishlatayotgan obyektning ichki ishlari haqida umuman o'ylamaydi. Haqiqatan ham, sovitgichni ishlatishda refrijektorning ishlash prinsipini bilish shart emas. Yaxshi ishlab chiqilgan dastur obyektini qo'llashda uning ichki o'zgaruvchilarining o'zaro munosabati haqida qayg'urish zarur emas.

C++ tilida inkapsulatsiya prinsipi sinf deb ataluvchi nostandart turlarni (foydalanuvchi turlarini) hosil qilish orqali himoya qilinadi.

Sinf – bu maxsus tur bo‘lib, o‘zida maydon, usullar va xossalarni mujassamlashtiradi.

Sinf murakkab struktura bo‘lib, ma‘lumotlar ta‘riflaridan tashqari, protsedura va funksiyalar ta‘riflarini o‘z ichiga oladi.

Sinf jismoniy mohiyatga ega emas, tuzilmaning e‘lon qilinishi uning eng yaqin analogidir. Sinf obyektini yaratish uchun qo‘llangandagina, xotira ajralib chiqadi. Bu jarayon ham sinf nusxasi (class instance)ni yaratish deb ataladi.

To‘g‘ri aniqlangan sinf obyektini butun dasturiy modul sifatida ishlatish mumkin. Haqiqiy sinfning barcha ichki ishlari yashirin bo‘lishi lozim. To‘g‘ri aniqlangan sinfning foydalanuvchilari uning qanday ishlashini bilishi shart emas, ular sinf qanday vazifani bajarishini bilsalar yetarli.

Aynan inkapsulatsiyalash tufayli mustaqillik darajasi ortadi, chunki ichki detallar interfeys ortida yashiringan bo‘ladi.

Inkapsulatsiyalash modullikning obyektga mo‘ljallangan tavsifidir. Inkapsulatsiyalash yordamida dasturiy ta‘minotni ma‘lum funksiyalarni bajaruvchi modullarga bo‘lib tashlash mumkin. Bu funksiyalarni amalga oshirish detallari esa tashqi olamdan yashirin holda bo‘ladi.

Mohiyatan *inkapsulatsiyalash* atamasi «germetik berkitilgan; tashqi ta‘sirlardan himoyalangan dastur qismi» degan ma‘noni bildiradi.

Agar biror-bir dasturiy obyektga inkapsulatsiyalash qo‘llanilgan bo‘lsa, u holda bu obyekt qora quti sifatida olib qaraladi. Siz qora quti nima qilayotganini uning tashqi interfeysini ko‘rib turganingiz uchungina bilishingiz mumkin. Qora quti biror narsa qilishga majburlash uchun, unga xabar yuborish kerak. Qora quti ichida nima sodir bo‘layotgani ahamiyatli emas, qora quti yuborilgan xabarga adekvat (mos ravishda) munosabatda bo‘lishi muhimroqdir.

Interfeys tashqi olam bilan tuzilgan o‘ziga xos bitim bo‘lib, unda tashqi obyektlar ushbu obyektga qanday talablar yuborishi mumkinligi ko‘rsatilgan bo‘ladi. Interfeys – obyektini boshqarish pulti.

Shuni ta‘kidlab o‘tish lozimki, «Casio» soatining suyuq kristalli displeyi ushbu obyektning ma‘lumotlar a‘zosi bo‘ladi. boshqarish tugmachalari esa obyektli usullar bo‘ladi. Soat tugmachalarini bosib, displeyda vaqtni o‘rnatish ishlarini olib borish mumkin, ya‘ni OMD atamalarini qo‘llaydigan bo‘lsak, usullar, ma‘lumotlar a‘zolarini o‘zgartirib, obyekt holatini modifikasiya qiladi.

Agarda muhandis ishlab chiqarish jarayonida rezistorni qo‘llasa, u buni yangidan ixtiro qilmaydi, omborga (do‘konqa) borib mos para-

metrlarga muvofiq kerakli detalni tanlaydi. Bu holda muhandis joriy rezistor qanday tuzilganligiga e'tiborini qaratmaydi, rezistor faqatgina zavod xarakteristikalariga muvofiq ishlasa yetarlidir. Aynan shu tashqi konstruksiyada qo'llaniladigan yashirinlik yoki obyektning yashirinligi yoki avtonomligi xossasi inkapsulatsiya deyiladi.

Yana bir marta takrorlash joizki, rezistorning samarali qo'llash uchun uning ishlash prinsipi va ichki qurilmalari haqidagi ma'lumotlarni bilish umuman shart emas. Rezistorning barcha xususiyatlari inkapsulatsiya qilingan, ya'ni yashirilgan. Rezistorning faqatgina o'z funksiyasini bajarishi yetarlidir.

Inkapsulatsiyalash maqsadi. Inkapsulatsiyalashdan to'g'ri foydalanish tufayli obyekt bilan o'zgartiriladigan komponentlar (tarkibiy qismlar)dek muomala qilish mumkin. Bir obyekt boshqa obyekt bilan foydalanish uchun, u birinchi obyektning ommaviy interfeysidan qanday foydalanish kerakligini bilishi kifoya. Bunday mustaqillik uchta muhim afzallikka ega.

1. Mustaqillik tufayli obyekt bilan takroran foydalanish mumkin. Inkapsulatsiyalash puxta amalga oshirilgan bo'lsa, obyekt ma'lum bir dasturga bog'lanib qolgan bo'lmaydi. Ulardan imkon bo'lgan hamma yerda foydalanish mumkin bo'ladi. Obyekt bilan boshqa biror o'rinda foydalanish uchun, uning interfeysidan foydalanib qo'ya qolish kifoya.

2. Inkapsulatsiyalash tufayli, obyekt bilan boshqa obyekt uchun ko'rinmas bo'lgan o'zgarishlarni amalga oshirish mumkin. Agar interfeys o'zgartirilmasa, barcha o'zgarishlar obyekt bilan foydalanayotgan uchun ko'rinmas bo'ladi. Inkapsulatsiyalash komponentni yaxshilash, amalga oshirish samaradorligini ta'minlash, xatolarni bartaraf etish imkonini beradi hamda bularning hammasi dasturning boshqa obyektlariga ta'sir ko'rsatmaydi. Obyekt bilan foydalanuvchilar ularda amalga oshirilayotgan barcha o'zgarishlardan avtomatik tarzda o'tadilar.

3. Himoyalangan obyekt bilan foydalanishda obyekt va dasturning boshqa qismi o'rtacida biror-bir ko'zda tutilmagan o'zaro aloqalar bo'lishi mumkin emas. Agar obyekt boshqalardan ajratilgan bo'lsa, bu holda u dasturning boshqa qismi bilan faqat o'z interfeysi orqali aloqaga kirishishi mumkin.

Shunday qilib, inkapsulatsiyalash yordamida modulli dasturlarni yaratish mumkin.

11.4. Samarali inkapsulatsiyalash

Samarali inkapsulatsiyalashning uchta o'ziga xos belgisi quyidagicha:

– abstraksiya;

- joriy qilishning berkitilganligi;
- ma'suliyatning bo'linganligi.

Abstraksiya. Garchi obyektga mo'ljallangan tillar inkapsulatsiyalashdan foydalanishga yordam bersa-da, biroq ular inkapsulatsiyalashni kafolatlamaydi. Tobe va ishonchsiz kodni yaratib qo'yish oson. Samarali inkapsulatsiyalash – sinchkovlik bilan ishlab chiqish hamda abstraksiya va tajribadan foydalanish natijasi. Inkapsulatsiyalashdan samarali foydalanish uchun dasturni ishlab chiqishda avval abstraksiyadan va uning bilan bog'liq konsepsiyalardan foydalanishni o'rganib olish lozim.

Abstraksiya murakkab masalani soddalashtirish jarayonidir. Muayyan masalani yechishga kirishar ekansiz, siz barcha detallarni hisobga olishga urinmaysiz, balki yechimni osonlashtiradiganlarini tanlab olasiz.

Aytaylik, siz yo'l harakati modelini tuzishingiz kerak. Shunisi ayonki, bu o'rinda siz svetoforlar, mashinalar, shosselar, bir tomonlama va ikki tomonlama ko'chalar, ob-havo sharoitlari va h.k. sinflarini yaratasiz. Ushbu elementlarning har biri transport harakatiga ta'sir ko'rsatadi. Biroq bu o'rinda hasharotlar va qushlar ham yo'lda paydo bo'lishi mumkin bo'lsa-da, siz ularning modelini yaratmaysiz. Chunki, siz mashinalar markalarini ham ajratib ko'rsatmaysiz. Siz haqiqiy olamni soddalashtirasiz hamda uning faqat asosiy elementlaridan foydalanasiz. Mashina – modelning muhim detali, biroq bu Kadillakmi yoki boshqa biror markadagi mashinami, yo'l harakati modeli uchun bu detallar ortiqcha.

Abstraksiyaning ikkita afzal jihati bor. Birinchidan, u masala yechimini soddalashtiradi. Muhimi shundaki, abstraksiya tufayli dasturiy ta'minot komponentlaridan takroran foydalanish mumkin. Takroran qo'llanadigan komponentlarni yaratishda ular, odatda, g'oyat ixtisoslashadi. Ya'ni komponentlar biror-bir ma'lum masala yechimiga mo'ljallangani, yana ular keraksiz o'zaro bog'liqlikda bo'lgani sababli dastur fragmentining boshqa biror o'rinda takroran qo'llanishi qiyinlashadi. Imkoni boricha bir qator masalalarni yechishga qaratilgan obyektlarni yaratishga harakat qiling. Abstraksiya bitta masala yechimidan ushbu sohadagi boshqa masalalarni ham yechishda foydalanish imkonini beradi.

Ikkita misolni ko'rib chiqamiz.

Birinchi misol: bank kassasiga navbatda turgan odamlarni tasavvur qiling. Kassir bo'shaganda, uning darchasiga navbatda turgan birinchi mijoz yaqinlashadi. Shunday qilib, navbatdagi hamma odam birin-ketin kassir darchasi tomon suriladi. Navbatda turganlar «birinchi kelganga birinchi bo'lib xizmat ko'rsatildi» algoritmi bo'yicha surilib boradi.

Ikkinchi misol: gazakxonada gamburgerli konveyerni ko'rib chiqaylik. Navbatdagi yangi gamburger konveyerga kelib tushganda, u gamburgerlar qatoridagi oxirgi gamburger yonidan joy oladi. Shuning uchun konveyerdan olingan gamburger u yerda boshqalaridan ko'proq vaqt turib qolgan bo'ladi. Restoranlar «birinchi kelganga birinchi bo'lib xizmat ko'rsatildi» algoritmi bo'yicha ishlaydi.

Garchi bu misollar butkul turlicha bo'lsa-da, ularda qandaydir umumiy tamoyil qo'llangan bo'lib, undan boshqa vaziyatlarda ham foydalanish mumkin. Boshqacha qilib aytganda, siz abstraksiyaga kelasiz.

Bu misollarning har ikkalisida ham «birinchi kelganga birinchi bo'lib xizmat ko'rsatildi» algoritmi qo'llanilgan. Bu o'rinda navbat elementi nimani bildirishi muhim emas. Haqiqatda ushbu element navbat oxiriga kelib qo'shilishi hamda navbatni uning boshiga yetganda tark etishigina muhimdir.

Abstraksiya yordamida bir marta navbatni yaratib, keyinchalik uni boshqa dasturlarni yozishda qo'llash mumkin. bu dasturlarda elementlarga «birinchi kelganga birinchi bo'lib xizmat ko'rsatildi» algoritmi bo'yicha ishlov beriladi.

Samarali abstraksiyani bajarish uchun bir nechta qoidalarni ifodalash mumkin.

– Qandaydir aniq holatni emas, umumiy holatni olib qarang.

– Turli masalalarga xos bo'lgan umumiy jihatni izlab toping. Shunchaki alohida xodisani emas, asosiy tamoyilni ko'ra bilishga harakat qiling.

– Garchi abstraksiya g'oyat qimmatli bo'lsa-da, biroq eng yechimli masalani yodingizdan chiqarmang.

– Abstraksiya hamma vaqt ham ochiq-oydin emas. Masalani yechar ekansiz, siz birinchi, ikkinchi va hatto, uchinchi martasiga ham abstraksiyani tanib ololmasligingiz mumkin.

– Muvaffaqiyatsizlikka tayyor turing. Amalda har bir vaziyat uchun to'g'ri keladigan abstrakt dasturni yozish mumkin emas.

Abstraksiyani so'nggi maqsad sifatida emas, balki unga erishish yo'lidagi vosita sifatida olib qarash kerak. Muayyan hollarda abstraksiyani qo'llash kerak emas. Yaxshigina evristik qoida mavjud bo'lib, unga ko'ra, agar siz biror-bir masalani o'zaro o'xshash usullar bilan kamida uch marta yechgan bo'lsangiz, abstraksiyani faqat shunday masalalarga qo'llash tavsiya qilinadi.

Abstrakt komponentni takroran qo'llash osonroq, chunki u biror-bir bitta o'ziga xos masalani yechishga emas, balki qator masalalarni

yechishga mo'ljallangan. Biroq bu hol komponentdan shunchaki takroran foydalanishdan ko'ra ko'proq inkapsulatsiyalashga tegishli. Ichki detallarni yashirishga o'rganish g'oyat muhim. Ma'lumotlarning abstrakt turlarini qo'llash inkapsulatsiyalashni samarali qo'llashga imkon beradi.

Joriy qilishni yashirish yordamida sirlarni yashirish. Abstraksiya samarali inkapsulatsiyalashning tarkibiy qismlaridan biri xolos. Tashqi ta'sirlardan mutlaqo himoyalalmagan abstrakt dasturni ham yozish mumkin. Aynan shuning uchun obyektning ichki joriy qilinishini berkitish kerak bo'ladi.

Joriy qilishning berkitilganligi. Joriy qilishning berkitilganligi ikkita afzallikka ega:

- obyektlarni foydalanuvchilardan himoyalaydi;
- foydalanuvchilarni obyektlardan himoyalaydi.

Birinci afzallik – obyektlarni himoyalashni ko'rib chiqamiz.

Asl inkapsulatsiyalash til darajasida qurilma til konstruksiyalari yordamida ta'minlanadi.

Ma'lumotlarning abstrakt turlari – bu ma'lumotlar va ular ustida o'tkaziladigan operatsiyalar to'plami.

Ma'lumotlarning abstrakt turlari ichki axborot va holatni puxta ishlab chiqilgan interfeys ortida yashirar ekan, ular tilda ma'lumotlarning yangi turlarini aniqlashga imkon beradi. Bunday interfeysda ma'lumotlarning abstrakt turlari bo'linmas butunlik sifatida taqdim etilgan. Ma'lumotlarning abstrakt turlari inkapsulatsiyalashni qo'llashni osonlashtiradi, chunki ular tufayli inkapsulatsiyalashni vorisliksiz va polimorfizmsiz qo'llash mumkin, bu esa inkapsulatsiyalashning aynan o'ziga diqqatni qaratish imkonini beradi. Ma'lumotlarning abstrakt turlari, shuningdek, tur tushunchasining qo'llanishini ham osonlashtiradi. Agar tur nima ekanini anglab olsak, bu holda OMY ixtisoslashtirilgan foydalanuvchilik turlari yordamida tilni kengaytirishning tabiiy usulini taklif qilayotganini oson sezib olish mumkin.

Dasturlashda qator o'zgaruvchilar yaratiladi va ularga qiymatlar beriladi. Turlar yordamida dastur uchun qulay bo'lgan turli ko'rinishdagi qiymatlar aniqlanadi. Shunday qilib, turlarni dastur komponentlaridan biri deb aytish mumkin bo'ladi. Oddiy turlarga misol sifatida butun, uzun va suzuvchi turlarni keltirish mumkin. O'zgaruvchining turi ushbu o'zgaruvchi qanday qiymatlarni olishi va uning ustida qanday operatsiyalarni bajarish mumkinligini belgilab beradi.

Turlar dasturda qo'llash mumkin bo'lgan o'zgaruvchilar turini aniqlab beradi. Ushbu turdagi o'zgaruvchi qanday yo'l qo'yiladigan qiymatlarga ega bo'lishi mumkinligini tur belgilab beradi. Tur nafaqat yo'l qo'yiladigan qiymatlar sohasini, balki ushbu o'zgaruvchi ustida qanday operatsiyalarni bajarish mumkinligi, shuningdek, olinadigan natijalar qanday turda bo'lishligini ham belgilab beradi.

Turlar – hisoblarda bir butunlik sifatida amal qiladigan narsa. Masalan, butun sonni olaylik. Ikkita butun sonni qo'shar ekansiz, garchi bu sonlar kompyuter xotirasida bitlar ko'rinishida namoyon bo'lsa-da, siz bitlar ustidagi operatsiyalar haqida bosh qotirib o'tirmaysiz.

Joriy etish berkitilgani tufayli, obyekt ko'zda tutilmagan va destruktiv (tuzilmani buzadigan) foydalanishdan himoyalangan bo'ladi. Bu joriy qilish berkitilganligining afzalliklaridan biridir. Biroq joriy qilishning berkitilganligi obyektlardan foydalanuvchilar uchun ham muhimdir.

Joriy qilishning berkitilganligi dasturni moslashuvchan qiladi, chunki foydalanuvchilar obyektning joriy qilinishini hisobga olishga majbur emaslar. Shunday qilib, joriy qilishning berkitilganligi nafaqat obyektning himoyalaydi, balki kuchsiz bog'langan kodni yaratishga yordam berib. Ushbu obyektidan foydalanuvchilar uchun muayyan noqulayliklarni chetlab o'tish imkonini beradi.

Kuchsiz bog'langan kod – bu boshqa komponentlarning joriy qilinishiga bog'liq bo'lmagan kod.

Kuchli bog'langan kod yoki bevosita aloqalarga ega kod – bu boshqa komponentlarning joriy qilinishi bilan uzviy bog'liq bo'lgan kod.

Inkapsulatsiyalash va joriy qilinishning berkitilganligi – mo'jiza emas. Interfeys o'zgartirilganda, eski interfeysga bog'liq bo'lgan eski kodni ham o'zgartirish kerak bo'ladi. Agar dasturni yozishda detallar interfeysda berkitilgan bo'lsa, buning natijasida kuchsiz bog'langan dastur yuzaga keladi.

Kuchli bog'langan dasturda inkapsulatsiyalashning afzalliklari yo'qoladi: mustaqil va takroran qo'llanadigan obyektlarning yaratilishi mumkin bo'lmaydi.

Joriy qilishning berkitilganligi o'z kamchiliklariga ham ega. Ba'zida interfeys yordamida olish mumkin bo'lganidan ko'proq axborot kerak bo'lib qoladi. Dasturlar olamida ma'lum aniqlik bilan, ya'ni ma'lum bir to'g'ri keladigan razryadlar miqdori bilan ishlaydigan qora qutilar kerak. Masalan, shunday vaziyat yuz berishi mumkinki, sizga 64 bitli

butun sonlar kerak bo'lib qoladi, chunki siz juda katta sonlar ustida amallar bajarayapsiz. Interfeysni belgilashda, uni taqdim etishgina emas. balki joriy qilishda qo'llanilgan turlarning o'ziga xos tomonlarini hujjatlashtirish ham g'oyat muhimdir. Biroq, ommaviy interfeysning har qanday boshqa qismi kabi, xulq-atvorni belgilagandan so'ng, uni o'zgartirib bo'lmaydi.

Joriy qilishni berkitib, mustaqil, boshqa komponentlar bilan kuchsiz bog'langan dasturni yozish mumkin. Kuchsiz bog'langan dastur mustahkamroq bo'ladi, bundan tashqari uni modifikatsiya qilish ham osonroq. Bular tufayli esa uni takroran qo'llash va takomillashtirish oson kechadi, chunki tizimning bitta qismidagi o'zgarishlar uning boshqa mustaqil qismlariga ta'sir qilmaydi.

Ma'suliyatning bo'linganligi. Joriy qilish berkitilganligining ma'suliyat tushunchasi bilan bog'liqligi tabiiydir. Kuchsiz bog'langan dasturni yaratish uchun, ma'suliyatni tegishli ravishda taqsimlash ham muhim. Ma'suliyat tegishli ravishda taqsimlanganda, har bir obyekt o'zi ma'sul bo'lgan bitta funksiyani bajaradi. Bu esa obyekt bir butunlikni tashkil etishini ham bildiradi. Boshqacha qilib aytganda, funksiyalar va o'zgaruvchilarning tasodifiy to'plamiga ehtiyoj bo'lmaydi. Inkapsulatsiyalanayotgan obyektlar o'rtasida yaqin konseptual aloqa bo'lmog'i kerak. Barcha funksiyalar umumiy vazifani bajarmog'i kerak.

Joriy qilish berkitilgan ekan, ma'suliyat obyektidan chetga chiqib ketishi mumkin. Biroq o'z vazifasini qanday hal qilishni aynan obyektning o'zi bilishi lozim, ya'ni aynan obyekt o'z vazifasini bajarish algoritmiga ega bo'lishi kerak. Agar joriy qilish ochiq qoldirilsa, foydalanuvchi undan to'g'ridan to'g'ri foydalanishi va shuning bilan ma'suliyatni bo'lishi mumkin.

Agar ikkita obyekt bir xil vazifani bajarsa, demak, ma'suliyat tegishli taqsimlanmagan bo'ladi. Dasturda ortiqcha mantiqiy sxemalar mavjud bo'lsa, uni qayta ishlash lozim bo'ladi.

Hayotda bo'lganidek, bilimlar va ma'suliyat ishni qanday qilib yaxshi bajarish mumkinligini bilgan kishiga vakolat qilinishi kerak. Bitta obyektga bitta (har holda kam miqdordagi) vazifa uchun ma'suliyatni yuklash lozim. Agar bitta obyektga ko'p miqdordagi vazifalar ustidan ma'suliyat yuklatib qo'yilgan bo'lsa, ularni bajarish murakkablashadi, obyektning kuzatib borish va takomillashtirish ham qiyinlashadi. Ma'suliyatni o'zgartirish ham xavfli, chunki bunda, agar obyekt bir necha xulq-atvor liniyalariga ega bo'lsa, ularni ham o'zgartirishga to'g'ri keladi. Natijada juda katta miqdordagi

axborot bir yerga jamlanib qoladi, uni esa teng taqsimlash lozim. Obyekt juda kattalashib ketgan hollarda, u amalda mustaqil dasturga aylanadi hamda protsedurali dasturlash afzalliklaridan foydalanish bilan birga uning barcha tuzoqlariga ham ilinib qolishi mumkin bo'ladi. Natijada siz inkapsulatsiyalash umuman qo'llanmagan dasturda yuzaga keladigan barcha muammolarga duch kelib qolasiz.

Obyekt bir-ikkita dan ortiq vazifa uchun mas'ul ekanini aniqlagach, ma'suliyatning bir qismini boshqa obyektga olib o'tish kerak.

Joriy etishning berkitilganligi – samarali inkapsulatsiyalash yo'lidagi qadamlardan biri, xolos. Ma'suliyatni tegishli ravishda taqsimlamay, siz protseduralar ro'yxatiga ega bo'lib qolasiz.

Samarali inkapsulatsiyalash = abstraksiya + joriy qilishning berkitilganligi + ma'suliyat.

Abstraksiyani olib tashlab, dasturdan takroran foydalanib bo'lmaydi. Joriy qilishning berkitilganligini olib tashlab, siz kuchli bog'langan dasturga ega bo'lasiz. Nihoyat, ma'suliyatni olib tashlash natijasida esa siz protsedurali, ma'lumotlar ishloviga mo'ljallangan, markazlashmagan kuchli bog'langan dasturga ega bo'lasiz.

Inkapsulatsiyalash: namunaviy xatolar. Abstraksiyani o'ta darajada qo'llash sinfni yozishda ma'lum muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Barcha foydalanuvchilarga hamda barcha vaziyatlarda birdek to'g'ri keladigan sinfni yozish mumkin emas.

Haddan tashqari abstraksiyalash ham xavfli bo'lishi mumkin. Hatto agar siz biror-bir elementning ishlab chiqilishida abstraksiyadan foydalangan bo'lsangiz, u shu bir elementda ham barcha vaziyatlarda ishlay olmasligi mumkin. Foydalanuvchining barcha ehtiyojlarini qondira oladigan sinfni yaratish juda qiyin. Abstraksiyaga o'ralashib qolish kerak emas, birinchi galda qo'yilgan masalani yechish kerak.

Sinfga masalani yechish uchun kerak bo'lganidan ko'proq narsani kiritish tavsiya qilinmaydi. Birdaniga barcha masalalarni yechmang, e'tiboringizni bittasining yechimiga qarating. Va shundan so'nggina qilib bo'lingan ishga nisbatan abstraksiyani qo'llash usulini izlab ko'rish mumkin.

Masalan, bahaybat hisoblar yoki murakkab modelga o'xshash ancha murakkab masalalar ham uchraydi. Bu o'rinda gap ma'suliyatni taqsimlash nuqtayi nazaridan murakkablik haqida bormoqda. Obyektning ma'suliyat sohalari qancha ko'p bo'lsa, u shuncha murakkabroq bo'ladi va uni qo'llab-quvvatlash ham ancha murakkablik tug'diradi.

Va, nihoyat, dasturlashda abstraksiyalashdan foydalanishga o'rganish uchun vaqt kerak. Haqiqiy abstrakt dastur haqiqiy hayot talablariga asoslangan bo'lmog'i lozim. U dasturchi shunchaki takroran qo'llanadigan obyektни yaratishga jazm qilganligi natijasida yuzaga kelmaydi. Aytganlaridek, ixtiroga ehtiyoj tug'ilganidagina u tug'iladi. Xuddi shu tamoyil obyektlarni yaratishda ham amal qiladi. Birinchi martadayoq haqiqatan abstrakt, takroran qo'llanadigan obyektни yozish mumkin emas. Odatda, takroran qo'llaniladigan obyektlar ishda sinovdan o'tib bo'lgan hamda ko'plab o'zgarishlarga uchragan dasturni takomillashtirish jarayonida yaratiladi.

Ichki o'zgaruvchilarni hamma vaqt berkitish kerak: ular konstantalar bo'lgan holatlar bundan mustasno. Muhimi, ular nafaqat berkitilgan bo'lishi lozim, balki ularga faqat sinfning o'zi kirish huquqiga ega bo'lishi kerak. Ichki o'zgaruvchilarga kirishga ruxsat berilganda, joriy qilish ochiladi.

Ichki ma'lumotlari boshqa nom ostida tashqi foydalanish uchun taqdim etilgan interfeysni yaratishga ehtiyoj yo'q. Interfeys oliy darajadagi xulq-atvor yo'llariga ega bo'lishi lozim.

11.5. Vorislik

Vorislik ta'rifi. Vorislik bu mavjud sinflarga yangi maydonlar, xossalar va usullar qo'shish yordamida yangi sinflar hosil qilish imkoniyatini beradi. Yangi hosil qilingan avlod sinf asos, ya'ni ajdod sinf xossalari va usullariga vorislik qiladi.

Yangi berilganlar turi (sinf) oldindan mavjud bo'lgan sinfni kengaytirishdan hosil bo'ladi. Bunda yangi sinf oldingi sinfning merosxo'ri deb ataladi.

Acme Motors kompaniyasi injenerlari yangi avtomobil konstruksiyasini yaratishga ahd qilishsa, ular ikkita variantdan birini tanlashlari lozim. Birinchisi, avtomobilning konstruksiyasini boshidan boshlab yangidan ixtiro qilish, ikkinchisi esa mavjud Star modelini o'zgartirishdir. Star modeli qariyb ideal, faqatgina unga turbokompressor va olti tezlanishli uzatma qo'shish lozim. Bosh muhandis ikkinchi variantni tanladi. Ya'ni noldan boshlab qurishni emas, balki Star avtomobiliga ozgina o'zgartirish qilish orqali yaratishni tanladi. Uni yangi imkoniyatlar bilan rivojlantirmoqchi bo'ldi. Shuning uchun, yangi modelni Quasar deb nomlashni taklif qildi. Quasar Star modeliga yangi detallarni qo'shish orqali yaratilgan.

Vorislikdan foydalanish. Vorislik mavjud bo'lgan sinfning ta'rifi asosidayoq yangi sinfni yaratish imkonini beradi. Yangi sinf boshqasi asosida yaratilgach, uning ta'rifi avtomatik tarzda mavjud sinfning barcha xususiyatlari, xulq-atvori va joriy qilinishiga vorislik qiladi. Avval mavjud bo'lgan sinf interfeysining barcha usullari va xususiyatlari avtomatik tarzda voris interfeysida paydo bo'ladi. Vorislik voris sinfida biror-bir jihatdan to'g'ri kelmagan xulq-atvorni avvaldan ko'ra bilish imkonini beradi. Bunday foydali xususiyat dasturiy ta'minot talablarining o'zgarishiga moslashtirish imkonini beradi. Agar o'zgartirishlar kiritishga ehtiyoj tug'ilsa, bu holda eski sinf funksiyalariga vorislik qiluvchi yangi sinf yozib qo'ya qolinadi. Keyin o'zgartirilishi lozim bo'lgan funksiyalarga qaytadan ta'rif beriladi hamda yangi funksiyalar qo'shiladi. Bunday o'rniga o'rin qo'yishning mazmuni shundan iboratki, u dastlabki sinf ta'rifini o'zgartirmay turib, obyekt ishini o'zgartirish imkonini beradi. Axir bu holda qayta test sinovlaridan puxta o'tkazilgan asosiy sinflarga tegmasa ham bo'ladi.

Egalik («has») va bir turlilik («is a») munosabatlari. Odatda, sinflarni loyihalashda savol kelib chiqadi, sinflarning o'zaro munosabatini qanday qurish kerak bo'ladi. Ikkita oddiy sinflarga misol ko'ramiz – Square va Rectangle, ular kvadrat va to'g'ri to'rtburchaklardir. Shunisi tushunarliki, bu sinflar vorislik bog'lanishida bo'ladi, lekin ikkita sinfdan qaysi biri ajdod sinf bo'ladi. Yana ikkita sinfga misol – Car va Person, ya'ni mashina va inson. Bu sinflar bilan Person_of_Car, ya'ni mashina egasi sinfi qanday aloqada bo'lishi mumkin? Bu ikki sinf bilan vorislik bog'lanishida bo'lishi mumkinmi? Sinflarni loyihalash bilan bog'liq bu savollarga javob topish uchun shuni nazarda tutish kerakki, «mijoz-yetkazuvchi» bog'lanishi «ega» («has») bog'lanishini, vorislik bog'lanishi esa «bir xil» («is a») bog'lanishi tushunchalarini ifodalaydi. Square va Rectangle sinflari misoli tushunarli, har bir obyekt kvadrat to'g'ri to'rtburchakdir, shuning uchun bu sinflar o'rtasida vorislik bog'lanishi ifodalanadi va Rectangle sinfi ota-onalar sinfini ifodalaydi. Square sinfi uning o'g'lidir. Mashina egasi mashinaga ega va insondir. Shuning uchun Person_of_Car sinfi Car sinfning mijoz bo'lib hisoblanadi va Person sinfning vorisidir.

Vorislik tabaqalanishi qandaydir ma'no kasb etishi uchun ajdodlar ustidan qanday amallar bajarilgan bo'lsa, avlodlar ustidan ham shunday amallar bajarilish imkoniyati bo'lishi lozim. Merosxo'r sinfga funksiyalarni kengaytirish va yangilarini qo'shish uchun ruxsat beriladi. Ammo unga funksiyalarni chiqarib tashlashga ruxsat yo'q.

Vorislik yordamida qurilgan sinf usullar va xususiyatlarning uchta ko'rinishiga ega bo'lishi mumkin:

– o'rniga o'rin qo'yish (almashtirish): yangi sinf ajdodlarining usuli yoki xususiyatini shunchaki o'zlashtirib olmaydi, balki unga yangi ta'rif ham beradi;

– yangi: yangi sinf butunlay yangi usullar yoki xususiyatlarni qo'shadi;

– rekursiv: yangi sinf o'z ajdodlari usullari yoki xususiyatlarini to'g'ridan to'g'ri olib qo'ya qoladi.

Obyektga mo'ljallangan tillarning ko'pchiligi ta'rifni ma'lumot uzatilgan obyektдан qidiradilar. Agar u yerdan ta'rif topishning iloji bo'lmaca, biror ta'rif topilmaguncha, qidiruv tabaqalar bo'yicha yuqoriga ko'tarilaveradi. Ma'lumotni boshqarish aynan shunday amalga oshiriladi hamda aynan shu tufayli o'ringa o'rin qo'yish jarayoni ish ko'rsatadi.

Voris sinflar himoyalangan kirish darajasiga ega bo'lgan usullar va xususiyatlarga kirish huquqini olishlari mumkin. Bazaviy sinfda faqat avlodlar foydalanishi mumkinligi aniq bo'lgan usullargagina himoyalangan kirish darajasini bering. Boshqa hollarda xususiy yoki ommaviy kirish darajasidan foydalanish lozim. Bunday yondashuv barcha sinflarga, shu jumladan, tarmoq sinflarga ham kirish huquqi berilganidan ko'ra, mustahkamroq konstruksiyani yaratish imkonini beradi.

Vorislik turlari. Vorislik uch asosiy hollarda qo'llaniladi:

- 1) ko'p martalab foydalanishda;
- 2) ajralib turish uchun;
- 3) turlarni almashtirish uchun.

Vorislikning ayrim turlaridan foydalanish boshqalaridan ko'ra afzalroq hisoblanadi. Vorislik yangi sinfга eski sinfning amalda qo'llanilishidan ko'p martalab foydalanish imkonini beradi. Kodni qirqib tashlash yoki kiritish o'rniga, vorislik kodga avtomatik tarzda kirishni ta'minlaydi, ya'ni kodga kirishda, u yangi sinfning bir qismidek olib qaraladi. Ko'p martalab qo'llash uchun vorislikdan foydalanar ekansiz, siz meros qilib olingan realizatsiya (joriy qilinish) bilan bog'liq bo'lasiz. Vorislikning bu turini ehtiyotkorlik bilan qo'llash lozim. Farqlash uchun vorislik faqat avlod-sinf va ajdod-sinf o'rtasidagi farqlarni dasturlash imkonini beradi. Farqlarni dasturlash g'oyat qudratli vositadir. Kodlash hajmining kichikligi va kodning oson boshqarilishi loyiha ishlanmasini osonlashtiradi. Bu holda kod satrlarini

kamroq yozishga to'g'ri keladiki, bu qo'shiladigan xatolar miqdorini ham kamaytiradi.

Almashtirish imkoniyati – OMY da muhim tushunchalardan biri. Merosxo'r sinfga uning ajdodi bo'lmish sinfga yuboriladigan xabarlarini yuborish mumkin bo'lgani uchun, ularning har ikkalasiga bir xil munosabatda bo'lishi mumkin. Aynan shuning uchun merosxo'r sinfni yaratishda xulq-atvorni chiqarib tashlash mumkin emas. Almashtirish imkoniyatini qo'llab, dasturga har qanday tarmoq turlarni qo'shish mumkin. Agar dasturda ajdod qo'llangan bo'lsa, bu holda u yangi obyektlardan qanday fodalanishni biladi.

11.6. Polimorfizm

OYD tillari bir xil nomdagi funksiya turli obyekt tomonidan ishlatilganda turli amallarni bajarish imkoniyatini ta'minlaydi. Bu funksiya va sinfning polimorfligi deb nomlanadi. Poli – ko'p, morfe – shakl degan ma'noni anglatadi. Polimorfizm – bu shaklning ko'p xilligidir. Bu tushunchalar bilan keyinchalik batafsil tanishamiz.

Agar inkapsulatsiyalash va vorislikni OMY ning foydali vositalari sifatida olib qarash mumkin bo'lsa, polimorfizm – eng universal va radikal vositadir. Polimorfizm inkapsulatsiyalash va vorislik bilan chambarchas bog'liq, boz ustiga, polimorfizmsiz OMY samarali bo'lolmaydi. Polimorfizm – OMY paradigmasida markaziy tushunchadir. Polimorfizmni egallamay turib, OMY dan samarali foydalanish mumkin emas.

Polimorfizm shunday holatki. bunda qandaydir bitta narsa ko'p shakllarga ega bo'ladi. Dasturlash tilida «ko'p shakllar» deyilganda, bitta nom avtomatik mexanizm tomonidan tanlab olingan turli kodlarning nomidan ish ko'rishi tushuniladi. Shunday qilib, polimorfizm yordamida bitta nom turli xulq-atvorni bildirishi mumkin.

Vorislik polimorfizmning ayrim turlaridan foydalanish uchun zarurdir. Aynan o'rindoshlik imkoniyati mavjud bo'lgani uchun, polimorfizmdan foydalanish mumkin bo'ladi. Polimorfizm yordamida tizimga to'g'ri kelgan paytda qo'shimcha funksiyalarni qo'shish mumkin. Dasturni yozish paytida hatto taxmin qilinmagan funkcionallik bilan yangi sinflarni qo'shish mumkin, buning ustiga bularning hammasini dastlabki dasturni o'zgartirmay turib ham amalga oshirish mumkin. Yangi talablarga osongina moslasha oladigan dasturiy vosita deganda, shularni keltirish mumkin.

Polimorfizmning uchta asosiy turi mavjud:

- qo'shilish polimorfizmi;

- parametrik polimorfizm;
- qo'shimcha yuklanish.

Qo'shilish polimorfizmini ba'zida sof polimorfizm deb ham ataydilar. Qo'shilish polimorfizmi shunisi bilan qiziqarliki, u tufayli tarmoq sinf nusxalari o'zini turlicha tutishi mumkin. Qo'shilish polimorfizmidan foydalanib, yangi tarmoq sinflarni kiritgan holda, tizimning xulq-atvorini o'zgartirish mumkin. Uning bosh afzalligi shundaki, dastlabki dasturni o'zgartirmay turib, yangi xulq-atvorni yaratish mumkin.

Aynan polimorfizm tufayli joriy qilishdan takroran ifodalanishni vorislik bilan aynanlashtirish kerak emas. Buning o'rniga vorislikdan avvalambor o'zaro almashinish munosabatlari yordamida polimorf xulq-atvorga erishish uchun foydalanish lozim. Agar o'zaro almashinish munosabatlari to'g'ri belgilansa, buning ortidan albatta takroran qo'llash chiqib keladi. Qo'shilish polimorfizmidan foydalanib, bazaviy sinfdan, har qanday avloddan, shuningdek, bazaviy sinf qo'llaydigan usullardan takroran foydalanish mumkin.

Parametrik polimorfizmdan foydalanib, turdosh usullar va turdosh (universal) turlar yaratish mumkin. Turdosh usullar va turlar dalillarining ko'plab turlari bilan ishlay oladigan dasturni yozish imkonini beradi. Agar qo'shilish polimorfizmidan foydalanish obyektini idrok etishga ta'sir ko'rsatsa, parametrik polimorfizmdan foydalanish qo'llanilayotgan usullarga ta'sir ko'rsatadi. Parametrik polimorfizm yordamida, parametr turini bajarilish vaqtigacha e'lon qilmay turib, turdosh usullar yaratish mumkin. Usullarning parametrik parametrlari bo'lganidek, turlarning o'zi ham parametrik bo'lishi mumkin. Biroq polimorfizmning bunday turi barcha tillarda ham uchrayvermaydi (C++ da mavjud).

Qo'shimcha yuklanish yordamida bitta nom turlicha usullarni bildirishi mumkin. Bunda usullar faqat miqdorlari va parametr turlari bilan farqlanadi. Usul o'z dalillari (argumentlari)ga bog'liq bo'lmaganda, ortiqcha yuklanish foydalidir. Usul o'ziga xos parametrlar turlari bilan cheklanmaydi, balki har xil turdagi parametrlarga nisbatan ham qo'llanadi. Masalan, max usulini ko'rib chiqaylik. Maksimal – turdosh tushuncha bo'lib, u ikkita muayyan parametrlarni qabul qilib, ularning qaysi biri kattaroq ekanini ma'lum qiladi. Ta'rif butun sonlar yoki suzuvchi nuqtali sonlar qiyoslani-shiga qarab o'zgaraydi.

Polimorfizmdan samarali foydalanish sari qo'yilgan birinchi qadam bu inkapsulatsiyalash va vorislikdan samarali foydalanishdir. Inkapsulatsiyalashsiz dastur osongina sinflarning joriy qilinishiga bog'liq bo'lib qolishi

mumkin. Agar dastur sinflarning joriy qilinish aspektlaridan biriga bog'liq bo'lib qolsa, tarmoq sinfda bu joriyni to'g'rilash mumkin bo'lmaydi.

Vorislik – qo'shilish polimorfizmining muhim tarkibiy qismi. Hamma vaqt bazaviy sinfga imkon darajada yaqinlashtirilgan darajada dasturlashga uringan holda, o'rinbosarlik munosabatlarini o'rnatishga harakat qilish kerak. Bunday usul dasturda ishlov berilayotgan obyektlar turlari miqdorini oshiradi.

Puxta o'ylab ishlab chiqilgan tabaqalanish o'rinbosarlik munosabatlarini o'rnatishga yordam beradi. Umumiy qismlarni abstrakt sinflarga olib chiqish kerak hamda obyektlarni shunday dasturlash kerakki, bunda obyektlarning ixtisoslashtirilgan nusxalari emas, balki ularning o'zlari dasturlashtirilsin. Bu keyinchalik har qanday voris sinfni dasturda qo'llash imkonini beradi.

Agar til vositalari bilan interfeys va joriy qilinishni to'liq ajratish mumkin bo'lsa, u holda, odatda, mana shu vositalardan foydalanish kerak. vorislikdan emas. Interfes va joriy qilinishni aniq ajratib, o'rinbosarlik imkoniyatlarini oshirish va shuning bilan polimorfizmdan foydalanishning yangi imkoniyatlarini ochib berish mumkin.

Biroq ko'p o'rinlarda tajribasiz loyihachilar polimorfizmni kuchaytirish maqsadida xulq-atvorni juda baland tabaqaviy darajaga olib chiqishga urinadilar. Bu holda har qanday avlod ham bu xulq-atvorni ushlab tura oladi. Shuni esdan chiqarmaslik kerakki, avlodlar o'z ajdodlarining funksiyalarini chiqarib tashlay olmaydilar. Dasturni yanada polimorf qilish maqsadida puxta rejalashtirilgan vorislik tabaqalarini buzish yaramaydi.

Akseleratorning bosilishida Star modeliga nisbatan yangi yaratilgan Quasar modelida boshqacharoq amallar bajarilishi mumkin. Quasar modelida dvigatelga yoqilg'ini sepuvchi injektor sistemasi va Star modelidagi korbyurator o'rniga turbokompressor o'rnatilgan bo'lishi mumkin. Lekin foydalanuvchi bu farqlarni bilishi shart emas. U rulga o'tirgach oddiygina akselatorni bosadi va avtomobilning mos reaksiyasini kutadi.

12-bob. TIL ASOSLARI

12.1. O'zgaruvchilar va konstantalar

O'zgaruvchilar. O'zgaruvchi nomi ostiga chizish belgisi yoki lotin harfidan boshlanuvchi lotin harflari, arab raqamlari va ostiga chizish belgilari ketma-ketligi ya'ni identifikatordir.

O'zgaruvchilarning quyidagi turlari mavjud: **char** (simvol), **bool** (mantiqiy), **short** (qisqa butun), **int** (butun), **long** (uzun butun), **float** (haqiqiy), **double** (ikkilangan haqiqiy).

Butun sonlar ta'riflanganda qurilgan turlar oldiga **unsigned** (ishorasiz) ta'rifi qo'shilishi mumkin. Ishorali, ya'ni **signed** turidagi sonlarning eng katta razryadi son ishorasini ko'rsatish uchun ishlatilsa, **unsigned** (ishorasiz) turdagi sonlarda bu razryadli sonni tasvirlash uchun ishlatiladi

O'zgaruvchilar ta'rifining sodda shakli:

<tur> <o'zgaruvchilar_nomlari_ro'yxati >;

o'zgaruvchilarni ta'riflashda boshlang'ich qiymatlarini ko'rsatish mumkin.

<tur> <o'zgaruvchilar_nomlari_ro'yxati >=<initsializator>;

Bu usul initsializatsiya deyiladi.

Misollar:

float pi=3.14, cc=1.3456;

unsigned int year=1999;

Konstantalar. Konstanta – bu o'zgartirish mumkin bo'lmagan qiymatdir. Konstantalarning butun, simvolli, haqiqiy va mantiqiy turlari mavjud.

Butun sonlar o'nlik, sakkizlik yoki o'n oltilik sanoq sistemalarida berilishi mumkin:

– o'nlik konstantalar o'nlik raqamlar ketma-ketligidan iborat bo'lib, birinchi raqami 0 bo'lishi kerak emas (masalan: 8, 0, 192345);

– sakkizlik konstantalar 0 bilan boshlanuvchi sakkizlik raqamlardan iborat ketma-ketlikdir (masalan: 016 – o'nlik qiymati 14, 01);

– oʻn oltilik konstantalar – 0x yoki 0X bilan boshlanuvchi oʻn oltilik raqamlar ketma-ketligidir (masalan: 0xA, 0X00F).

Simvulli konstanta – apostrofga olingan bitta (masalan: 'g', 'r', '6') yoki bir nechta (masalan: – '\n', '\0xF5') simvol. Slesh '\ simvolidan boshlangan simvollar eskeyp yoki boshqaruvchi simvollar deyiladi.

Haqiqiy konstanta ikki koʻrinishda boʻlishi mumkin: fiksirlangan nuqtali (masalan: 5.7, .0001, 41.) va suzuvchi nuqtali (masalan: 0.5e5, .11e-5).

Mantiqiy konstantalar **true**(rost) va **false**(yolgʻon) qiymatlardan iborat. Ichki koʻrinishi **false** – 0. Ixtiyoriy boshqa qiymat **true** deb qaraladi.

Nomlangan konstantalar. Nomlangan konstantalar quyidagi shaklda kiritiladi:

const tur konstanta_nomi=konstanta_qiymati.

Koʻzda tutilgani boʻyicha **int** turidan foydalaniladi.

Misol uchun:

```
const double EULER=2.718282;
```

```
const long M=99999999;
```

```
const R=765;
```

Yangi tur. Taʼriflovchi typedef yangi turlarni kiritishga imkon beradi.

Misol uchun yangi **COD** turini kiritish:

```
Typedef unsigned char COD;
```

```
COD simbol;
```

Sanovchi tur. Agar har xil qiymatlarga ega bir nechta nomlangan konstanta kiritish kerak boʻlsa, sanovchi turdan foydalanish mumkin:

```
enum <tur_nomi > {<konstantalar roʻyxati >};
```

Konstantalar butun boʻlishi kerak va initsializatsiya qilinishi mumkin, agar initsializator mavjud boʻlmasa, birinchi konstanta nol qiymat oladi, qolganlari esa oldingisidan birga ortiq boʻladi.

Misol uchun:

```
enum{one=1, two=2, three=3};
```

Agar son qiymatlari koʻrsatilmagan boʻlsa, eng chapki soʻzga 0 qiymati berilib, qolganlariga tartib boʻyicha oʻsuvchi sonlar mos qoʻyiladi:

```
enum{zero, one, two};
```

Bu misolda avtomatik ravishda konstantalar quyidagi qiymatlarni qabul qiladi:

```
zero=0, one=1, two=2;
```

Konstantalar aralash koʻrinishda kiritilishi ham mumkin:

```
enum(zero, one, for=4, five, seeks).
```


Bu misolda avtomatik ravishda konstantalar quyidagi qiymatlarni qabul qiladi:

```
zero=0, one=1, for=4, five=5, seeks=6;
```

Nomlangan sanovchi tur kiritib, shu turdagi o'zgaruvchilar. ko'rsatkichlar va ilovalardan foydalanish mumkin. Masalan:

```
enum color (black, green, yellow, blue, red, white);
```

```
color col=red;
```

```
color* cp=&col;
```

```
if (*cp == green) cout<<"yashil";
```

12.2. Amallar

Arifmetik amallar. Arifmetik amallar binar va unar amallarga ajratiladi. Binar amallarga +qo'shish, - ayirish, * ko'paytirish, / bo'lish va % modul olish amallari kiradi.

Masalan, $20/3=6$; $(-20)/3=-6$; $5\%2=1$;

Unar amallarga unar minus - va unar +; inkrement ++ va dekrement - amallari kiradi. Inkrement va dekrement amallari prefiks, ya'ni ++i, postfix. ya'ni i++ ko'rinishda ishlatilishi mumkin. Masalan, agar $i=2$, $k=2$ bo'lsa, u holda $3+(++i)=6$. $3+k++=5$ ga teng bo'ladi. Ikkala holda ham $i=3$, $k=3$ ga teng bo'ladi.

Nisbat amallari. Nisbat amallari qiymati mantiqiy bo'lib, katta >; kichik <; katta yoki teng >=; kichik yoki teng <=; teng =; teng emas != amallaridan iborat.

Mantiqiy amallar. Mantiqiy amallar || (dizyunksiya); && (konyunksiya); !(inkor) amallaridan iborat.

Razryadli amallar. Razryadli amallar | (razryadli dizyunksiya); & (razryadli konyunksiya); ^ (razryadli XOR); !(razryadli inkor); chapga surish <<; o'ngga surish >> amallaridan iborat.

Masalan. 5 kodi 101 ga teng va 6 kodi 110 ga teng:

```
6&5=4=100; 6|5=7=111; 6^5=3=011.
```

```
5<<2=20 yoki 101<<2=10100; 5>>2=1 yoki 101>>2=001=1.
```

Qiymat berish amali. Oddiy qiymat berish amali binar amal bo'lib, chap operandi, odatda, o'zgaruvchi, o'ng operandi, odatda, ifodaga teng bo'ladi:

```
O'zgaruvchi_nomi=ifoda;
```

```
Masalan: z=4.7+3.34; c=y=f=4.2+2.8.
```

Murakkab qiymat berish amali unar amal bo'lib, quyidagi ko'rinishga ega:

O'zgaruvchi_nomi **amal**=ifoda;

Masalan: $x += 4$ ifoda $x = x + 4$ ifodaga ekvivalent;

$x >> 4$ ifoda $x = x >> 4$ ifodaga ekvivalent.

Shartli amal. Shartli amal ternar amal deyiladi va uchta operanddan iborat bo'ladi: $<1\text{-ifoda}> ? <2\text{-ifoda}> : <3\text{-ifoda}>$. Masalan: $y = a < b ? a : b$.

12.3. Dastur strukturasi

C++ tilidagi dastur quyidagi strukturaga ega:

#<preprotessor direktivasi>

<funksiyalar>

void main () <operatorlar>

preprotessor direktivasi – dasturdagi almashtirishlarni uning kompilyatsiyasigacha boshqaradi.

1) **#define** – matndagi almashtirishlar qonun qoidasini aniqlaydi.

Misol:

#define ZERO 0.0

Bu dastur kodidagi har bir zero so'zi 0.0 bilan almashtirilishini bildiradi.

2) **#include <sarlavha fayl nomi>** – standart kutubxonalar bilan birga yetkaziladigan sarlavha faylidagi funksiyalarni ishlatishga mo'ljallangan.

Masalan, Hello so'zini chop etish:

#include <iostream.h>

void main() {

cout << "Hello";

}

Hozirgi davrda bunday yozuv eskirgan. Zamonaviy variant:

#include <iostream >

using namespace std;

int main() {

cout << «Hello»;

return 0;

}

12.4. Operatorlar

Ifoda operatori. Har bir ifoda agar u nuqta vergul belgisi bilan tugasa, operator hisoblanadi. Masalan: **int i = 7 + k;**

Izoh (kommentariya) operatori. Izoh operatori bajarilmaydigan operator bo'lib, ko'p satrli (masalan `/*bu izoh */`) yoki bir satrli (masalan, `//bu izoh`) bo'lishi mumkin. Izohlar `/*` va `*/` belgilar bilan ajratilgan bo'lsa, ichki joylashgan bo'la olmaydi. Agar kod fragmentini `/*` va `*/` belgilar bilan ishlaymaydigan qilib bo'lmaydi, chunki uning o'zi `*/` va `*/` simvollarni o'z ichiga olishi mumkin.

Blok. Figurali qavsga olingan operatorlar va ta'riflar ketma-ketligi blok deyiladi. Masalan: `{int i, s; i=0; s=0;};`

Kiritish chiqarish operatorlari. Ma'lumotni kiritish uchun `cin`, chiqarish uchun `cout` operatoridan foydalaniladi. Kursorni keyingi qatorga o'rnatish uchun `endl` (qator oxiri) simvoli yoki yangi qator simvoli (`\n`)dan foydalanish mumkin.

Masalan: `cin >> i >> k;` yoki `cin >> i; cin >> k;`
`cout << g << h;` yoki `cout << g; cout << h;`

Tanlash operatorlari.

Shartli operator. Shartli tanlash operatorida avval shart tekshiriladi. Agar shart rost bo'lsa, birinchi, aks holda ikkinchi operator (agar u bo'lsa) bajariladi.

if (ifoda) 1-operator else 2-operator yoki if (ifoda) 1-operator

Misol. Simvol ikkilik ekanligini tekshiruvchi dastur:

```
#include <iostream>
using namespace std;
int main() {
    char ch = '1';
    if (ch == '1' || ch == '0') cout << "Simvol binary";
    else cout << "Simvol no binary";
    return 0;
}
```

Kalit bo'yicha tanlash operatori. Kalit bo'yicha tanlash operatori quyidagi shaklga ega:

```
switch(<ifoda>) {
    case <l-qiymat>: <l-operator>
    ...
    default: <operator>
    ...}
```

Kalit bo'yicha tanlash operatorida berilgan ifoda qiymati biror case qiymatiga mos kelsa, shundan keyingi hamma operatorlar bajariladi, aks holda **default** (agar u bo'lsa) so'zidan keyingi operator bajariladi.

Misol. Simvol ikkilik ekanligini tekshiruvchi dastur:

```
#include<iostream>
using namespace std;
int main() {
char ch='5';
switch (ch) {
case '0':
case '1': cout<<"Simvol binary"; break;
default: cout<<"Simvol no binary";
}
return 0;
}
```

Sikl operatorlari. *Oldingi shartli sikl* quyidagi ko'rinishga ega:

```
while (<shart>) <sikl tanasi>;
```

Oldingi shartli siklda oldin shart tekshiriladi keyin to shart yolg'on bo'lguncha sikl tanasi bajariladi.

Misol. Sikl yordamida o'ngacha sonlar yig'indisini hisoblash:

```
#include<iostream>
using namespace std;
int main() {
int i=1, s=0;
while(i<=10) s+=i++;
cout<<s;
return 0;
}
```

Keyingi shartli sikl quyidagi ko'rinishga ega:

```
do
<sikl tanasi>;
while (<shart>);
```

Oldin sikl tanasi bajarilib, keyin shart tekshiriladi. Sikl to shart yolg'on bo'lmaguncha davom etadi.

Misol. Sikl yordamida o'ngacha sonlar yig'indisini hisoblash:

```

#include <iostream>
using namespace std;
int main() {
int i=1, s=0;
do s+=i++; while(i <= 10);
cout << s;
return 0;
}

```

Parametrli sikl quyidagi ko'rinishga ega:

```

for(1-ifoda; shart; 2-ifoda)
sikl tanasi;

```

Avval 1-ifoda bajariladi va to shart yolg'on bo'lmaguncha sikl tanasi va 2-ifoda bajariladi. Ixtiyoriy ifoda bo'sh bo'lishi mumkin, lekin ularni ajratuvchi qavs «:» bo'lishi shart.

Misol. Sikl yordamida o'ngacha sonlar yig'indisini hisoblash:

```

#include <iostream>
using namespace std;
int main() {
int s=0;
for(int i=1; i <= 10; i++) s+=i;
cout << s;
return 0;
}

```

Siklda bir necha parametrning qo'llanishi:

```

#include <iostream>
using namespace std;
int main()
{
for (int i=0, j=0; i < 3; i++, j++)
cout << "i:" << i << "j:" << j << endl;
return 0;
}

```

Sikl tanasi bo'sh bo'lgan hol:

```

#include <iostream>

```

```

using namespace std;
int main()
{
for (int i=0; i<5; cout<<"i" <<i++<<endl);
return 0;
}

```

O'tish operatorlari. O'tish operatori boshqarishni shartsiz uzatishni amalga oshiradi.

Agar siklni davom ettirish shartini sikl o'rtasida tekshirish zarur bo'lsa, **break** operatoridan foydalanish qulay.

Masalan, cheksiz sikldan **break** operatori yordamida chiqish:

```

#include<iostream>
using namespace std;
int main() {
int i=1, s=0, n=3;
while(1) {if(i>n) break; s+=i++;};
cout<<s;
return 0;
}

```

Shu dastur for operatori yordamida:

```

#include<iostream>
using namespace std;
int main() {
int i=1, s=0, n=3;
for(;;) {if(i>n) break; s+=i++;};
cout<<s;
return 0;
}

```

Siklda keyingi iteratsiyasiga o'tish uchun **continue** operatoridan foydalaniladi.

Masalan, uchga va beshga karrali bo'lmagan sonlar yig'indisini hisoblash:

```

#include<iostream>
using namespace std;

```

```

int main() {
int s=0, n=7;
for(int i=1; i<=n; i++){
if ((i%3 == 0)|| (i%5 == 0)) continue;
s+=i;
}
cout<<s;
return 0;
}

```

12.5. Foydalanuvchi funksiyalari

Funksiya ta'rifi. Funksiyani C++ tilida quyidagi ikki ko'rinishda qarash mumkin:

- hosila turlardan biri;
- dastur bajariluvchi minimal moduli.

Funksiya ta'rifining umumiy ko'rinishi quyidagicha:

<tur> <funksiya nomi>(<formal_parametrlar_ta'rifi>)

Formal parametrlarga ta'rif berilganda ularga boshlang'ich qiymatlari ham ko'rsatilishi mumkin.

Funksiya qaytaruvchi ifoda qiymati funksiya tanasida **return** <ifoda>; operatori orqali ko'rsatiladi.

Funksiyaga murojaat qilish quyidagicha amalga oshiriladi:

<Funksiya nomi> (<haqiqiy parametrlar ro'yxati>)

Masalan:

```

#include <iostream>
using namespace std;
float min(float a, float b)
{
if (a<b) return a; else return b;
}
int main()
{
float y=6.0, z;
z=min(3.3, y);
cout<<z;
return 0;
}

```

Funksiya ta'rifida formal parametrlar initsializatsiya qilinishi, ya'ni boshlang'ich qiymatlar ko'rsatilishi mumkin. Bu parametrlar initsializatsiya qilinmagan parametrlardan keyin kelishi shart.

Misol uchun:

```
#include <iostream >
using namespace std;
float min(float a, float b=0.0)
{
    if (a <b) return a; else return b;
}
int main()
{
    float y=6.0, z;
    z=min(y);
    cout <<z;
    return 0;
}
```

Agar funksiya hech qanday qiymat qaytarmasa, uning turi **void** deb ko'rsatiladi.

Misol uchun:

```
#include <iostream >
using namespace std;
void Print(int n)
{
    for(int i=0; i<n; i++)
        cout <<"Salom" <<endl;
}
int main()
{
    Print(3);
    return 0;
}
```

Bu dastur bajarilishi ekranga uch marta Salom! yozilishiga olib keladi.

Prototip. Agar dasturda funksiya ta'rifi murojaatdan keyin berilsa, yoki funksiya boshqa faylda joylashgan bo'lsa, murojaatdan oldin shu

funksiyaning prototipi joylashgan bo'lishi kerak. Prototip funksiya nomi va formal parametrlar turlaridan iborat bo'ladi. Formal parametrlar nomlarini berish shart emas.

Misol uchun:

```
#include <iostream >
using namespace std;
int main()
{
float min(float, float);
float y=6.0, z;
z = min(3.3, y);
cout << z;
return 0;
};
float min(float a, float b)
{
if (a < b) return a;
return b;
}
```

Proseduralar. Funksiyaga parametrlar qiymat bo'yicha uzatiladi. Funksiyaga parametrlar qiymatlari uzatilishi haqiqiy parametrlar qiymatlarini funksiya tanasida o'zgartirish imkonini bermaydi. Bu muammoni hal qilish uchun ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin.

Masalan:

```
#include <iostream >
using namespace std;
void change (int &a, int &b)
{
int r;
r=a; a=b; b=r;
}

int main()
{
int a=1, b=2;
change(a, b);
```

```

cout << "a=" << a << " b=" << b;
return 0;
};

```

Inlayn funksiyalar. Dasturda funksiya ta'riflanganda kompilator funksiya kodini bir marta mashina kodiga o'tkazadi va dasturga ma'lumotlarni stekka joylovchi instruksiyalar qo'shadi. Argumentlarni stekka qo'shish, funksiyaga o'tish va qaytish mashina vaqtini oladi.

C++ kompilatori inline, so'zini uchratsa, bajariluvchi faylga har bir funksiyaga murojaat o'rniga funksiya operatorlarini qo'yadi. Shunday qilib, dastur effektivligini oshirish mumkin.

Masalan:

```

#include <iostream>
#include <math>
using namespace std;
inline float Line(float x1, float y1, float x2=0, float y2=0)
{
return sqrt(pow(x1-x2, 2)+pow(y1-y2, 2));
}

int main()
{
float a=1.0, b=2.0;
float z=Line(a, b);
cout << "z=" << z;
return 0;
};

```

Bu dasturda inlayn funksiya ikki nuqta orasidagi masofani qaytaradi.

Funksiyalarni qo'shimcha yuklash. Funksiyalarni qo'shimcha yuklashdan maqsad bir xil nomli funksiyaga har xil turli o'zgaruvchilar bilan murojaat qilib, qiymat olishdir. Kompilator haqiqiy parametrlar ro'yxati va funksiya chaqirig'i asosida qaysi funksiyani chaqirish kerakligini o'zi aniqlaydi.

Misol uchun har xil o'zgaruvchilarni ko'paytirish uchun quyidagi funksiyalar kiritilgan bo'lsin:

```

#include <iostream>

```

```

#include <math>
using namespace std;
float min(float a, float b) {
if (a < b) return a; else return b;
}
int min(int a, int b) {
if (a < b) return a; else return b;
}
int main()
{
int a = 1;
float x = 4.5;
int m = min(6, a);
float c = min(5.0, x);
cout << "m = " << m << " c = " << c;
return 0;
};

```

Funksiyalarni qo'shimcha yuklash qoidalari

1. Funksiyalar bitta ko'rinish sohasiga tegishli bo'lishi lozim.
2. Funksiyalar parametrlari ko'zda tutilgan qiymatlarga ega bo'lishi mumkin, lekin har xil funksiyalardagi bir xil parametrlar bir xil qiymatga ega bo'lishi kerak.
3. Agar funksiyalar parametrlari ta'rifi faqat const modifikatori yoki ilova mavjudligi bilan farq qilsa, bu funksiyalarni qo'shimcha yuklash mumkin emas.

Masalan, kompilator `int&f1(int&, const int&){...}` va `int f1(int, int){...}` – funksiyalarni ajrata olmaydi.

Rekursiv funksiyalar. Rekursiv funksiya deb o'ziga o'zi murojaat qiluvchi funksiyaga aytiladi.

Misol uchun faktorialni hisoblash funksiyasini keltiramiz:

```

#include <iostream>
using namespace std;
int factorial(int n)
{
if (n != 1) return n * factorial(n-1);

```

```

else return 1;
}
int main()
{
cout<<factorial(3);
return 0;
}

```

12.6. Massivlar va satrlar

Massivlarni ta'riflash. Massiv indeksli o'zgaruvchidir.

Massivning sodda ta'rifi:

```
<tur> <o'zgaruvchi_nomi>> [<konstanta_ifoda>]=<initsializator>;
```

Massivning indekslar qiymati har doim 0 dan boshlanadi.

Ko'p o'lchovli massiv initsializatsiya qilinganda massivning birinchi indeksi chegarasi ko'rsatilishi shart emas, lekin qolgan indekslar chegaralari ko'rsatilishi shart.

Misol uchun:

```

int a[6]; float b[8], c[100];
double d[]={1, 2, 3, 4, 5};
int A [20][10];
int A [30][20][10];
int A [3][3]={0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11};
int A [|3]={0, 1, 100}, {200, 210, 300}, {1000, 2000, 2100}};

```

Satrlar. Satrli konstanta ikkilik qavslarga olingan simvollar ketma-ketligidir. Satrli konstanta oxiriga avtomatik ravishda satr ko'chirish '\n' simvoli qo'shiladi.

Satr qiymati simvolli konstanta bo'lgan simvolli massiv sifatida ta'riflanadi.

Misol uchun:

```

char capital[]="TASHKENT";
char capital[]={ 'T', 'A', 'S', 'H', 'K', 'E', 'N', 'T', '\n'};
char A [|9]={"Tashkent", "Samarqand", "Xiva"};

```

Massivlar va satrlar funksiya parametrlari sifatida. Massivlar ilova bo'yicha uzatiladi, ya'ni ularning qiymati funksiyada o'zgarishi mumkin.

Misol:

```
//massiv elementlari summasini hisoblash
```

```
int sum (int n, int a[])  
{int i, int s=0;  
for(i=0; i<n; i++) s += a[i];  
return s;  
}
```

Satrlar parametrlar sifatida char[] turidagi bir o'lchovli massivlar sifatida uzatilishi mumkin. Bu holda satr uzunligini aniq ko'rsatish shart emas. Misol:

```
//simvollar sonini hisoblash
```

```
int strlen (char a[])  
{int i=0; while(a[i++]);  
return i;  
}
```

Funksiyalarda massivlar argument sifatida ishlatilganda ularning birinchi indeksi chegarasini ko'rsatish shart emas, qolganlarining chegarasini ko'rsatish shart.

Misol:

```
#include <iostream >  
using namespace std;  
int count_family (int n, char a[][100], char c[]) {  
int s=0;  
for(i=0; i<n; i++) if (strcmp(a[i], c) C++; return s;}  
int main() {  
char c[]="TASHKENT";  
char a[ ][9]={"TASHKENT", "SAMARQAND", "XIVA"};  
cout << count_family (3, a, c);  
return 0;  
}
```

Satrlı funksiyalar. Satrlı funksiyalardan foydalanish uchun dasturga <string.h> sarlavhali faylni ulash lozim.

Satrdan simvollar sonini hisoblash uchun strlen funksiyasidan foydalaniladi. strlen satrdagi simvollar sonini qaytaradi. Satr oxirini bildiruvchi noll simvol hisobga kirmaydi.

Satrdan nusxa olish uchun strcpy funksiyasidan foydalaniladi.

Funksiya strepy satr simvollarini dest satrga nusxa oladi va dest satr qaytaradi.

Satrlarni ulash uchun streac funksiyasidan foydalaniladi.

Birinchi dest satr oxiriga src satr simvollarini ulaydi.

Natija uzunligi $\text{strlen}(\text{dest}) + \text{strlen}(\text{src})$.

Satrlarni solishtirish uchun stremp funksiyasidan foydalaniladi.

funksiya s1 va s2 satrlarni leksikografik solishtiradi.

Qaytaradigan qiymati:

natija < 0, agar $s1 < s2$

natija == 0, agar $s1 == s2$

natija > 0, agar $s1 > s2$

12.7. Turlar bilan ishlash

Turlarni keltirish. Turlarni keltirish (type casting) ma'lum turdagi o'zgaruvchi boshqa turdagi qiymat qabul qilganda foydalaniladi. Ba'zi turlar uchun keltirish avtomatik ravishda bajariladi. Avtomatik turlarni keltirish o'zgaruvchi turi hajmi qiymatni saqlashga yetarli bo'lganda bajariladi. Bu jarayon kengaytirish (*widening*) yoki yuksaltirish (*promotion*) deb ataladi. Chunki kichik razryadli tur katta razryadli turga kengaytiriladi. Bu holda turlarni avtomatik keltirish xavfsiz deb ataladi. Masalan, int turi char turidagi qiymatni saqlashga yetarli, shuning uchun turlarni keltirish talab qilinmaydi. Teskari jarayon toraytirish (*narrowing*) deb ataladi, chunki qiymatni o'zgartirish talab etiladi. Bu holda turlarni avtomatik keltirish xavfli deb ataladi. Masalan, haqiqiy turni butun turga keltirilganda kasr qism tashlab yuboriladi.

Amallarda turlarni avtomatik keltirish. Binar arifmetik amallar bajarilganda turlarni keltirish quyidagi qoidalar asosida amalga oshiriladi:

- doim short va char turlari int turiga keltiriladi;
- agar operandlardan biri long turiga tegishli bo'lsa, ikkinchi operand ham long turiga keltiriladi va natija ham long turiga tegishli bo'ladi;
- agar operandlardan biri float turiga tegishli bo'lsa, ikkinchi operand ham float turiga keltiriladi va natija ham float turiga tegishli bo'ladi;
- agar operandlardan biri double turiga tegishli bo'lsa, ikkinchi operand ham double turiga keltiriladi va natija ham double turiga tegishli bo'ladi;
- agar operandlardan biri long double turiga tegishli bo'lsa, ikkinchi operand ham long double turiga keltiriladi va natija ham long double turiga tegishli bo'ladi.

Ifodalarda turlarni avtomatik keltirish. Agar ifodada short va int turidagi o'zgaruvchilar ishlatilsa, butun ifoda turi int ga ko'tariladi. Agar ifodada biror o'zgaruvchi turi long bo'lsa, butun ifoda turi long turga ko'tariladi. Ko'zda tutilgan bo'yicha hamma butun konstantalar int turiga ega deb qaraladi. Hamma butun konstantalar oxirida L yoki l simvoli turgan bo'lsa, long turiga ega.

Agar ifoda float turidagi operandga ega bo'lsa, butun ifoda float turiga ko'tariladi. Agar biror operand double turiga ega bo'lsa, butun ifoda double turiga ko'tariladi.

Turlar bilan ishlovchi amallar. Turlarni o'zgartirish amali quyidagi ko'rinishga ega:

(tur_nomi) operand;

Bu amal operandlar qiymatini ko'rsatilgan turga keltirish uchun ishlatiladi. Operand sifatida konstanta, o'zgaruvchi yoki qavslarga olingan ifoda kelishi mumkin. Misol uchun (long)6 amali konstanta qiymatini o'zgartirmagan holda operativ xotirada egallagan baytlar sonini oshiradi. Bu misolda konstanta turi o'zgarmagan bo'lsa, (double)6 yoki (float)6 amali konstanta ichki ko'rinishini ham o'zgartiradi. Katta butun sonlar haqiqiy turga keltirilganda, sonning aniqligi yo'qolishi mumkin.

Masalan:

int x=1.7+1.8;

int y=(int)1.7+(int)1.8;

Bu amallar bajarilishi natijasida x o'zgaruvchi qiymati 3 ga, y o'zgaruvchi qiymati ikkiga teng bo'ladi.

Turlarni o'zgartirish amalining zamonaviy shakli quyidagi ko'rinishga ega:

Funksional: tur_nomi (operand); masalan: **z=double(1);**

Lekin bu variantni faqat bir so'zli turlarga qo'llash mumkin. Masalan. long double turiga qo'llab bo'lmaydi.

Xotiradagi hajmni hisoblash **sizeof** amalining ikki ko'rinishi mavjud:

sizeof ifoda masalan: **sizeof(3.14)=8**

sizeof(tur) masalan: **sizeof(char)=1**

Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, sizeof funksiyasi preprotessor qayta ishlash jarayonida bajariladi, shuning uchun dastur bajarilish jarayonida vaqt talab etmaydi.

Misol uchun:

sizeof 3.14=8

```
sizeof(3.14f)=4
sizeof 3.14L=10
sizeof(char)=1
sizeof(double)=8.
```

Lokal va global o'zgaruvchilar. C++ tilida o'zgaruvchi ta'rif albatta blok boshida joylashishi shart emas.

O'zgaruvchi mavjudlik sohasi deb, shu o'zgaruvchiga ajratilgan xotira mavjud bo'lgan dastur qismiga aytiladi. O'zgaruvchi ko'rinish sohasi deb, o'zgaruvchi qiymatini olish mumkin bo'lgan dastur qismiga aytiladi. Biror blokda ta'riflangan o'zgaruvchi lokal o'zgaruvchi deyiladi. Har qanday blokdan tashqarida ta'riflangan o'zgaruvchi global o'zgaruvchi deyiladi.

Lokal o'zgaruvchi mavjudlik va ko'rinish sohasi ta'rifdan, to shu ta'rif joylashgan blok oxirigacha bajariladi.

Tashqi blokda o'zgaruvchi nomi shu blokda joylashgan yoki shu blokda ichki blokda o'zgaruvchi nomi bilan bir xil bo'lmasligi kerak.

Global o'zgaruvchi mavjudlik sohasi ta'rifdan, to dastur oxirigacha bo'ladi. Agar ichki blokda o'zgaruvchi nomi global o'zgaruvchi nomi bilan bir xil bo'lsa, lokal o'zgaruvchi ko'rinish sohasida global o'zgaruvchiga kvalifikatsiya operatori yordamida murojaat qilish mumkin.

Misol:

```
#include <iostream>
using namespace std;
int i=5;
int main()
{
int i=9;
cout << i << endl;
cout << ::i;
return 0;
}
```

Natija:

```
9
5
```

Nomlar fazosi. C++ tilida nomlar fazosi (namespace) mexanizmi ilovani bir necha sohalarga ajratish imkonini beradi. Nomlar fazosini e'lon qilish uchun namespace kalit so'zidan foydalaniladi:

namespace <identifikator> {{ <e'lon qilish > }}

Eng yuqori ko'rinish sohasi global nomlar fazosi deb ataladi. Global nomlar fazosiga murojaat qilish sintaksisi.

::globalNom;

Standart nomlar fazosi std deb nomlanadi va C++ standart kutubxonalariga kirgan hamma nomlarni o'z ichiga oladi.

Masalan:

```
#include <iostream>
#include <string>
using namespace std;
int main(void)
{
    string name;
    cout << "What is your name my lord?" << endl;
    cin >> name;
    cout << "\nHello Sir" << name.c_str() << endl;
    return 0;
}
```

Global nomlar fazosidan foydalanib, bu dasturni yozish uchun global ruxsat berish operatoridan foydalanish lozim bo'ladi:

```
#include <iostream>
#include <string>
int main(void)
{
    std::string name;
    std::cout << "What is your name my lord?" << std::endl;
    std::cin >> name;
    std::cout << "\nHello Sir" << name.c_str() << std::endl;
    return 0;
}
```

Shunday qilib standart nomlar fazosidan foydalanish dasturlashni yengillashtiradi.

12-bob bo'yicha savollar

1. O'zgaruvchilar qanday ta'riflanadi?
2. Asosiy turlarni ko'rsating.

3. Qanday konstantalar mavjud?
4. Amallarni ko'rsating.
5. Satr simvolli massivdan qanday farq qiladi?
6. Massivlarni initsializatsiya qilish usullarini ko'rsating.
7. Satrlarni initsializatsiya qilish usullarini ko'rsating.
8. Qanday qilib massivlar formal parametrlar sifatida ishlatilishi mumkin?
9. Turlarni keltirish qoidalarni ko'rsating.
10. Nomlar fazosi nima uchun ishlatiladi?

12-bob bo'yicha topshiriqlar

1. Berilgan eps aniqlikda umumiy hadi $1/n!$ bo'lgan ketma-ketlik yig'indisini hisoblovchi dastur tuzing.
2. Umumiy hadi $x/n!$ bo'lgan ketma-ketlik n ta hadi yig'indisini hisoblovchi dastur tuzing.
3. Kiritilgan n ta son qat'iy o'suvchi ekanligini tekshiruvchi dastur yarating.
4. Kiritilgan n simvoldan nechitasi unli harf ekanligini switch operatori yordamida hisoblovchi dastur tuzing.
5. Rekursiya yordamida Paskal uchburchagini hisoblovchi funksiya tuzing. Bu funksiya yordamida uchburchakni ekranga chiqaruvchi funksiya tuzib, dasturda foydalaning.

13-bob. SINFLAR VA OBYEKTLAR

13.1. Strukturalar

Struktura – bu ma'lumotlarni bir butun nomlangan elementlar to'plamiga birlashtirish. Struktura elementlari (maydonlar) har xil turda bo'lishi mumkin va ular har xil nomlarga ega bo'lishi kerak.

Strukturali tur quyidagicha aniqlanadi:

```
struct {<ta'riflar ro'yxati >}
```

Strukturada, albatta, bitta komponenta bo'lishi kerak. Struktura turidagi o'zgaruvchi quyidagicha ta'riflanadi:

```
<struktura_nomi > <o'zgaruvchi>;
```

Struktura turidagi o'zgaruvchi ta'riflanganda initsializatsiya qilinishi mumkin:

```
<struktura_nomi > <o'zgaruvchi>=<initsializator>;
```

Strukturani initsializatsiyalash uchun uning elementlari qiymatlari figurali qavslarda tavsiflanadi.

Misollar:

1. **struct Student**

```
{  
char name[20];  
int kurs;  
float rating;  
};  
Student s={"Qurbonov", 1, 3.5};
```

2. **struct**

```
{  
char name[20];  
char title[30];  
float rate;  
}employee={"Ashurov", "direktor", 10000};
```

Strukturalarni o'zlashtirish. Bitta tuzilma turdagi o'zgaruvchilar uchun o'zlashtirish operatsiyasi aniqlangan. Bunda har bir elementdan nusxa olinadi. Masalan:

Student ss=s;

Struktura elementlariga murojaat. Struktura elementlariga murojaat aniqlangan ismlar yordamida bajariladi:

<Struktura_nomi>.<element_nomi>

Masalan:

employee.name – "Ashurov" qiymatga ega bo'lgan o'zgaruvchi;

employee.rate – 10000 qiymatga ega bo'lgan butun turdagi o'zgaruvchi

Quyidagi misolda fazoda berilgan nuqtaviy jismni tasvirlovchi komponentalari jism massasi va koordinatalaridan iborat struktura kiritilgan bo'lib, nuqtaning koordinatalar markazigacha bo'lgan masofasi hisoblangan.

```
#include <iostream>
using namespace std;
#include <math.h>
struct
{
double mass;
float coord[3];
} point={12.3, {1.0, 2.0, -3.0}};
int main()
{
int i;
float s=0.0;
for (i=0; i<3; i++)
s += point.coord[i]*point.coord[i];
cout << "\n masofa = " << sqrt(s); return 0;
}
```

Strukturalar va funksiyalar. Strukturalar funksiyalar argumentlari sifatida yoki funksiya qaytaruvchi qiymat sifatida kelishi mumkin. Bundan tashqari, funksiya argumenti sifatida struktura turidagi massiv kelishi mumkin.

Misol uchun kompleks son modulini hisoblash dasturini keltiramiz:

```
double modul(complex a)
{return sqrt(a.real*a.real+ a.imag*a.imag)}
```

Ikki kompleks son yig'indisini hisoblash funksiyasi:

```
complex add(complex a, complex b)
{complex c;
c.real = a.real + b.real;
c.imag = a.imag + b.imag;
return c;
}
```

Misol:

```
#include <iostream>
using namespace std;
struct person
{
char name[20];
int year;
};

person old_person(person a[], int n)
{
int i;
person s = a[0];
for(i = 1; i < n; i++)
if(a[i].year > s.year) s = a[i];
return s;
}

void print_person(person s)
{
cout << "name = " << s.name;
cout << "year = " << s.year << endl;
}

int main()
{
person a[] = {"smit", 34}, {"bobbi", 45}, {"pit", 56};
person s = old_person(a, 3);
print_person(s);
return 0;
}
```

Funksiyada bitta struktura turidagi o'zgaruvchi qiymatini o'zgartirish mumkin emas, lekin massiv elementlari qiymatini o'zgartirish mumkin:

```
#include <iostream>
using namespace std;
struct goods {
    char name[20];
    long price;
    float percent;
};
void change_percent(goods a[], int n, float percent)
{
    int i;
    for(i=1; i<n; i++) a[i].percent=percent;
}
void print_goods(goods s)
{
    cout << s.name << " " << s.price << " " << s.percent << endl;
}
void all_print(goods a[], int n)
{
    int i;
    for(i=0; i<n; i++) print_goods(a[i]);
};

int main()
{
    goods a[] = {"smit", 34, 0.5}, {"bobbi", 45, 0.7}, {"pit", 56, 0.8};
    all_print(a, 3);
    change_percent(a, 3, 0.5);
    all_print(a, 3);
    int ii; cin >> ii;
    return 0;
}
```

13.2. Sinf ta'rifi

Sinf struktura tushunchasi kengaytmasi sifatida. Sinflarni eng sodda holda quyidagicha tasvirlash mumkin:

Sinf-kaliti Sinf-soni {komponentalar ro'yxati}

Sinf komponentalari sodda holda turlangan ma'lumotlar va funksiyalardan iborat bo'ladi. Figurali qavslarga olingan komponentalar ro'yxati sinf tanasi deb ataladi. Sinfga tegishli funksiyalar komponenta-funksiyalar yoki sinf funksiyalari deb ataladi.

Sinf kaliti sifatida struct xizmatchi so'zi ishlatilishi mumkin. Masalan, quyidagi konstruktsiya kompleks son sinfini kiritadi.

```
struct complex
{
    double real;
    double imag;
    void define (double re=0.0, double im =0.0)
    {
        real=re; imag=im;
    }
    void display (void)
    {
        cout <="real=" <<real;
        cout <="imag=" <<imag;
    }
};
```

Strukturadan bu sinfning farqi shuki, komponenta ma'lumotlardan (real, imag) tashqari ikkita komponenta funksiya (define() va display()) kiritilgan.

Bu kiritilgan sinf o'zgaruvchilar turi deb qaralishi mumkin. Bu turlar yordamida konkret obyektlarni quyidagicha tasvirlash mumkin:

Misol uchun:

```
complex x, y;  
complex dim[8];
```

Sinfga tegishli obyektlar quyidagicha tasvirlanadi;

Sinf-nomi.obyekt-nomi

Dasturda obyekt komponentasiga quyidagicha murojaat qilish mumkin:

Sinf-nomi.obyekt-nomi:: komponenta-nomi yoki soddaroq holda
Obyekt-nomi. Element-nomi

Misol uchun:

```
x.real=1.24;
```

x.imag=0.0;

dim[3].Real=0.25;

dim[3].Imag=0.0;

Sinfga tegishli funksiyalarga quyidagicha murojaat qilinadi:

obyekt-nomi.funksiya-nomi

Misol uchun:

x.define(0.9) (Bu holda real=0.9 va imag=0.0)

x.define(4.3,20.0) (Bu holda kompleks son $4.3+i*20.0$)

display funksiyasi ekranda kompleks son qiymatlarini tasvirlaydi.

Komponenta o'zgaruvchilar va funksiyalar. Sinf komponenta o'zgaruvchilari sifatida o'zgaruvchilar, massivlar, ko'rsatkichlar ishlatilishi mumkin. Elementlar ta'riflanganda initsializatsiya qilish mumkin emas. Buning sababi shuki, sinf uchun xotiradan joy ajratilmaydi. Komponenta elementlariga komponenta funksiyalar orqali murojaat qilganda, faqat nomlari ishlatiladi. Sinfdan tashqarida sinf elementlariga emas obyekt elementlariga murojaat qilish mumkin. Bu murojaat ikki xil bo'lishi mumkin.

Obyekt-nomi.Element-nomi.

Sinf elementlari sinfga tegishli funksiyalarida ishlatilishidan oldin ta'riflangan bo'lishi shart emas. Xuddi shunday bir funksiyadan hali ta'rif berilmagan ikkinchi funksiyaga murojaat qilish mumkin.

Komponentalarga murojaat huquqlari. Komponentalarga murojaat huquqi murojaat spetsifikatorlari yordamida boshqariladi. Bu spetsifikatorlar:

protected – himoyalangan;

private – xususiy;

public – umumiy.

Himoyalangan komponentalardan sinflar ierarxiyasi qurilganda foydalaniladi. Oddiy holda protected spetsifikatori private spetsifikatoriga ekvivalentdir. Umumiy, ya'ni public turidagi komponentalarga dasturning ixtiyoriy joyida murojaat qilinishi mumkin.

Xususiy, ya'ni private turidagi komponentalarga sinf tashqarisidan murojaat qilish mumkin emas. Agar sinflar struct xizmatchi so'zi bilan kiritilgan bo'lsa, uning hamma komponentalari umumiy public bo'ladi, lekin bu huquqni murojaat spetsifikatorlari yordamida o'zgartirish mumkin.

Agar sinf class xizmatchi so'zi orqali ta'riflangan bo'lsa, uning hamma komponentalari xususiy bo'ladi. Lekin bu huquqni murojaat spetsifikatorlari yordamida o'zgartirish mumkin.

Bu spetsifikator yordamida sinflar umumiy holda quyidagicha ta'riflanadi:

```
class class_name
{
int data_member; // Ma'lumot-element
void show_member(int); // Funksiya-element
};
```

Sinf ta'riflangandan so'ng, shu sinf turidagi o'zgaruvchilarni (obyektlarni) quyidagicha ta'riflash mumkin:

```
class_name object_one, object_two, object_three;
Quyidagi misolda employee, sinfi kiritilgan:
```

```
class employee
{
public:
long employee_id;
float salary;
void show_employee(void)
{
cout << "Nomer:" << employee_id << endl;
cout << "Maosh:" << salary << endl;
};
};
```

Bu sinf ikki o'zgaruvchi va bitta funksiya-elementga ega.

Quyidagi dastur ikki employee obyektini yaratadi. Nuqta operator-dan foydalanib, ma'lumot elementlarga qiymat beriladi, so'ngra **show_employee** elementidan foydalanib, xizmatchi haqidagi ma'lumot ekranga chiqariladi:

```
#include <iostream>
using namespace std;
class employee
{
public:
long employee_id;
float salary;
void show_employee(void)
```

```

{
cout << "Nomer:" << employee_id << endl;
cout << "Maosh:" << salary << endl;
};
};
int main()
{
employee worker, boss;
worker.employee_id = 12345;
worker.salary = 25000;
boss.employee_id = 101;
boss.salary = 101101.00;
cout << "\n" << "ishchi" << endl;
worker.show_employee();
cout << "\n" << "boss" << endl;
boss.show_employee();
return 0;
}

```

13.3. Sinf komponenta funksiyalari

Komponenta funksiya ta'rifi. Komponenta funksiya, albatta, sinf tanasida ta'riflangan bo'lishi lozim. Global funksiyalardan farqli komponenta funksiya sinfnig hamma komponentalariga murojaat qilishi mumkin. Funksiyaning faqat prototipi emas, to'la ta'rifi sinf tanasida joylashgan bo'lsa, bu funksiya joylashtiruvchi (inline) funksiya hisoblanadi. Ma'lumki, inline funksiyalarda sikllar, kalit bo'yicha o'tish operatori ishlatilishi mumkin emas. Bundan tashqari bunday funksiyalar rekursiv funksiya bo'la olmaydi. Bu chegaralarni yengish uchun sinf tanasiga faqat funksiya prototipi joylashtirilib, funksiyaning to'la ta'rifi sinf tashqarisida dasturga kiruvchi boshqa funksiyalar bilan birga beriladi. Komponenta funksiya sinf tashqarisida ta'riflanganda, qaysi sinfga tegishli ekanligini quyidagi shaklda ko'rsatiladi:

Sinf-nomi:: Komponenta funksiya-nomi

Sinf tanasiga komponenta funksiya prototipi quyidagi shaklda joylashtiriladi:

Tur funksiya-nomi (formal-parametrlar-ta'rifi)

Sinf tashqarisida funksiya quyidagi shaklda ta'riflanadi:

Tur sinf-nomi:: funksiya-nomi (formal-parametrlar-spetsifikatsiyasi)
{funksiya tanasi};

Oldingi misoldagi **employee** sinfida funksiya sinf ichida ta'riflangan.
Bunday funksiya joylanuvchi (**inline**) **funksiya** deb qaraladi.

Funksiyani sinf tashqarisida ta'riflab, sinf ichiga funksiya prototipini joylashtirish mumkin. Sinf ta'rif bu holda quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

```
class employee
{
public:
long employee_id;
float salary;
void show_employee(void);
};
```

Har xil funksiyalar bir xil nomli funksiyalardan foydalanishi mumkin bo'lgani uchun funksiya nomi, sinf nomi va global ruxsat operatori belgisi (::) qo'yilishi lozim.

```
void employee::show_employee(void)
{
cout << "Nomer:" << employee_id << endl;
cout << "Maosh:" << salary << endl;
};
```

Funksiya sinf tashqarisida ta'riflangan bo'lsa, ularni inline funksiya sifatida qarash uchun funksiya ta'rifida inline so'zi aniq ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

Quyidagi dastur **show_employee** funksiyasi ta'rifini sinf tashqarisiga joylashtiradi va inline so'zi aniq ko'rsatiladi:

```
#include <iostream>
using namespace std;
class employee
{
public:
long employee_id;
float salary;
void show_employee(void);
};
```

```

inline void employee::show_employee(void)
{
cout << "Nomer:" << employee_id << endl;
cout << "Maosh:" << salary << endl;
};

int main()
{
employee worker, boss;
worker.employee_id = 12345;
worker.salary = 25000;
boss.employee_id = 101;
boss.salary = 101101.00;
cout << "\n" << "ishchi" << endl;
worker.show_employee();
cout << "\n" << "boss" << endl;
boss.show_employee();
return 0;
}

```

13.4. Konstruktor va destruktorkor

Konstruktorlar. Konstruktorlar bu sinf komponenta funksiyalari bo'lib, obyektlnrni avtomatik initsializatsiya qilish uchun ishlatiladi.

Konstruktorlarning ko'rinishi quyidagicha bo'lishi mumkin:

Sinf nomi (formal parametrlar ro'yxati)

{konstruktor tanasi}

Bu komponenta funksiya nomi sinf nomi bilan bir xil bo'lishi lozim.

Misol uchun complex sinfi uchun konstruktorni quyidagicha kiritish mumkin:

complex (double re=0.0; double im=0.0)

{real=re; imag=im;}

Konstruktorlar uchun qaytariluvchi turlar, hatto void turi ham ko'rsatilmaydi. Dasturchi tomonidan ko'rsatilmagan holda ham obyekt yaratilganda konstruktor avtomatik ravishda chaqiriladi.

Masalan, obyekt `complex cc`; shaklida aniqlangan bo'lsa, konstruktor avtomatik chaqirilib, `real` va `imag` parametrlari avtomatik ravishda `0.0` qiymatlariga ega bo'ladi.

Ko'zda tutilgan holda parametrsiz konstruktor va quyidagi turdagi nusxa olish konstruktorlari yaratiladi: `T:: T (const T&)`

Misol uchun

```
class F
{...
public: F(const T&)
...
}
```

Sinfda bir nechta konstruktorlar bo'lishi mumkin, lekin ularning faqat bittasida parametrlar qiymatlari oldindan ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

Konstruktor adresini hisoblash mumkin emas. Konstruktor parametri sifatida o'z sinfining nomini ishlatish mumkin emas, lekin bu nomga ko'rsatkichdan foydalanish mumkin.

Konstruktorni oddiy komponenta funksiya sifatida chaqirib bo'lmaydi. Konstruktorni ikki xil shaklda chaqirish mumkin:

`Sinf_nomi .Obyekt_nomi (konstruktor_haqiqiy_parametrlari)`

`Sinf_nomi (konstruktor_haqiqiy_parametrlari)`

Birinchi shakl ishlatilganda haqiqiy parametrlar ro'yxati bo'sh bo'lmashligi lozim. Bu shakldan yangi obyekt ta'riflanganda foydalaniladi:

```
complex SS(10.3; 0.22)
```

```
// real=10.3; SS.imag=0.22;
```

```
complex EE (2.3)
```

```
// EE . real=2.3;
```

```
EE.imag=0.0;
```

```
complex D() // xato
```

Konstruktorni ikkinchi shaklda chaqirish nomsiz obyekt yaratilishiga olib keladi. Bu nomsiz obyektidan ifodalarda foydalanish mumkin.

Misol uchun:

```
complex ZZ=complex (4.0;5.0);
```

Bu ta'rif orqali `ZZ` obyekt yaratilib, unga nomsiz obyekt qiymatlari (`real=4.0; imag=5.0`) beriladi;

Konstruktor nomi sinf nomi bilan bir xil bo'lishi lozim. Misol uchun siz `employee` sinfdan foydalansangiz, konstruktor ham `employee` nomga

ega bo'ladi. Agar dasturda konstruktor ta'rifi berilgan bo'lsa, obyekt yaratilganda avtomatik chaqiriladi. Quyidagi dasturda employee nomli sinf kiritilgan:

```
class employee
{
public:
employee(long, float);
void show_employee(void);
private:
long employee_id;
float salary;
};
```

Konstruktor ta'rifi:

```
employee::employee(long empl_id, float sal)
{
employee_id=empl_id;
if (salary < 50000.0)
salary=sal;
else
salary=0.0;
}
```

Shu sinfdan foydalanilgan dastur:

```
#include <iostream>
using namespace std;
class employee
{
public:
employee(long, float);
void show_employee(void);
private:
long employee_id;
float salary;
};
employee::employee(long empl_id, float sal)
```

```

{
employee_id=empl_id;
if (salary<50000.0)
salary=sal;
else
salary=0.0;
}
void employee::show_employee(void)
{
cout << "Nomer:" << employee_id << endl;
cout << "Maosh:" << salary << endl;
}
int main()
{
employee worker(101, 10101.0);
cout << "ishchi" << endl;
worker.show_employee();
return 0;
}

```

Konstruktordan foydalanib, obyekt ta'riflanganda parametr uzatish mumkin: `employee worker(101, 10101.0);`

Agar dasturda `employee` turidagi obyektlar mavjud bo'lsa, har birini quyidagicha initsializatsiya qilish mumkin

```

employee worker(101, 10101.0);
employee secretary(57, 20000.0);
employee manager(1022, 30000.0);

```

Satrlı maydonga misol. Keyingi misolda satrlı maydon o'zgaruvchi sifatida beriladi.

```

#include <iostream>
#include <string.h>
using namespace std;
class employee
{
char name[20];
long employee_id;
float salary;

```

```

public:
employee(char name[20], long employee_id, float salary)
{
strcpy(employee::name, name);
employee::employee_id = employee_id;
employee::salary = salary;
}
void show_employee(void)
{
cout << "Ism:" << name << endl;
cout << "Nomer:" << employee_id << endl;
cout << "Maosh:" << salary << endl;
}
};

int main()
{
employee worker ("Happy Jamsa", 101, 10101.0);
worker.show_employee();
return 0;
}

```

Natija:

Ism: Happy Jamsa

Nomer: 101

Maosh: 10101

Konstruktorlar va ko'zda tutilgan qiymatlar. Konstruktorlarda ko'zda tutilgan qiymatlardan ham foydalanish mumkin. Misol uchun quyidagi konstruktor employee maoshi qiymatini dasturda ko'rsatilmagan bo'lsa, 10000.0 ga teng qilib oladi:

```

employee::employee(long empl_id, float sal=100.00)
{
employee_id = empl_id;
if (salary < 50000.0)
salary = sal;
else
salary = 0.0;
}

```


Konstruktorlarni qo'shimcha yuklash. C++ tilida konstruktorlarni ham qo'shimcha yuklash mumkin. Quyidagi dasturda konstruktor employee qo'shimcha yuklangan. Birinchi konstruktor, dastur xizmatchi, nomer va oyligi ko'rsatilishini talab qiladi. Ikkinchi konstruktor oylikning kiritilishini so'raydi. Sinf ta'rifi ichida ikkala konstruktor prototipi ko'rsatilishi lozim:

```
#include <iostream>
using namespace std;
class employee
{
public:
employee(long, float);
employee(long);
void show_employee(void);
private:
long employee_id;
float salary;
};
employee::employee(long employee_id, float salary)
{
employee::employee_id=employee_id;
if (salary < 50000.0) employee::salary=salary;
else
employee::salary=0.0;
}
employee::employee(long employee_id)
{
employee::employee_id=employee_id;
do
{
cout << "$50000 dan kichik: Maosh kiriting";
cin >> employee::salary;
}
while (salary >= 50000.0);
}
void employee::show_employee(void)
{
cout << "Nomer:" << employee_id << endl;
```

```

cout << "Maosh:" << salary << endl;
}
int main()
{
cout << "ishchi" << endl;
employee worker(101, 10101.0);
worker.show_employee();
cout << "manager" << endl;
employee manager(102);
manager.show_employee();
return 0;
}

```

Obyektlar massivlari. Obyektlar massivi ta'riflash uchun sinf ko'zda tutilgan (parametrsiz) konstruktorga ega bo'lishi kerak.

Obyektlar massivi ko'zda tutilgan konstruktor tomonidan yoki har bir element uchun konstruktor chaqirish yo'li bilan initsializatsiya qilinishi mumkin.

```
class complex a[20]; //ko'zda tutilgan parametrsiz konstruktorni
chaqirish
```

```
class complex b[2] = {complex(10),complex (100)}; //oshkor chaqirish
```

Quyidagi misolda **player** sinfi kiritiladi. Dasturda sinf funksiyasi **show_player** va konstruktor tashqarisida ta'riflanadi. So'ngra **player** turidagi ikki massiv yaratilib, har biri haqidagi ma'lumot ekranga chiqariladi

```

#include <iostream>
#include <string>
using namespace std;
class player
{
public:
player();
player (string name, int weight, int age);
void show_player (void);
private:
string name;
int weight;
int age;

```

```

};
player::player()
{
name=" ";
weight=0;
age=0;
};
player::player(string name, int weight, int age)
{
player::name=name;
player::weight=weight;
player::age=age;
};
void player::show_player (void)
{
cout<<"Ism:" << name << endl;
cout<<"Vazn:" << weight << endl;
cout<<"Yosh:" << age << endl;
}
class array_player
{public:
void show_array(player a[], int n)
{for(int i=0; i<n; i++)
{a[i].show_player();cout<<endl;}}
void input_array(player a[], int n)
{string name; int weight, age;
for(int i=0; i<n; i++)
{cin >> name >> weight >> age;
a[i]=player(name, weight, age);
}
}
};
int main()
{array_player arr;
Player happy[]={player("Olimov", 58, 24),
player("Alimov", 72, 35)};
arr.show_array(happy, 2);

```

```

player matt[2];
arr.input_array(matt, 2);
arr.show_array(matt, 2);
return 0;
}

```

Initsializatorlar ro'yxati. Konstruktor yordamida obyekt ma'lumotlarni initsiyalizatsiyalashning ikkita usuli mavjud.

Birinchi usulda parametrlar qiymatlari konstruktor tanasiga uzatiladi. Ikkinchi usulda esa ushbu sinfdagi initsializatorlar ro'yxatidan foydalanish nazarda tutilgan. Bu ro'yxat parametrlar ro'yxati va konstruktor tanasi orasiga joylashadi. Ro'yxatdagi har bir initsializator aniq komponentaga bog'liq va quyidagi ko'rinishga ega:

<nom> (<ifoda>)

Misol:

```

#include <iostream>
using namespace std;
class A
{
int i;
char c;
public:
A(int ii, char t):i(ii){c=t};
void show()
{
cout << "i=" << i << "\nc=" << c;
}
};
int main()
{
A ss(5,'a');
ss.show();
return 0;
}

```

Destruktorlar. Sinfning biror obyektini uchun ajratilgan xotira obyekt yo'qotilgandan so'ng bo'shatilishi lozim.

Sinflarning maxsus komponentalari destruktorga, bu vazifani avtomatik bajarish imkonini yaratadi.

Destruktorni standart shakli quyidagicha:

```
~sinf_nomi () {destruktorga tanasi}
```

Destruktorga parametr yoki qaytariluvchi qiymatga ega bo'lishi mumkin emas (hatto void turidagi).

Agar sinfda oshkor destruktorga mavjud bo'lmasa, ko'zda tutilgan destruktorga chaqiriladi.

Dastur obyektini o'chirganda, destruktorga avtomatik chaqiriladi.

Misol:

```
#include <iostream>
using namespace std;
class Person
{
public:
Person ()
{
cout << "Yaratildi" << endl;
}
~Person ()
{
cout << "O'chirildi" << endl;
}
};
int main()
{
{
Person work;
}
int kk; cin >> kk;
return 0;
}
```

Natija

Yaratildi

O'chirildi

13-bob bo'yicha savollar

1. Ochiq (public) va yopiq (private) o'zgaruvchi – a'zolar orasida qanday farq bor?
2. Sinfning funktsiya a'zolari qachon yopiq bo'lishi lozim?
3. Sinfning funktsiya a'zolari qachon ochiq bo'lishi lozim?
4. Agar sinf class so'zi yordamida ta'riflangan bo'lsa, ko'zda tutilgan bo'yicha komponentalari qanday murojaat huquqiga ega bo'ladi?
5. Qaysi holda sinf usullari joylashtiriluvchi funktsiya hisoblanadi?
6. Agarda sinfning ikkita obyektini e'lon qilsak, ularning o'zgaruvchi a'zolari qiymati turlicha bo'lishi mumkinmi?
7. Konstruktorlar xossalarini ko'rsating.
8. Sinf obyektini hosil qilishda qanday funktsiya chaqiriladi?
9. Sinf obyektini uchun ajratilgan xotira maydonini tozalashda qanday funktsiya chaqiriladi?
10. Statik maydonlar xususiy bo'lishi mumkinmi?

13-bob bo'yicha topshiriqlar

1. Talaba sinfini yarating. Sinfda parametrsiz va parametrli konstruktor, kiritish va chiqarish usullari yaratilsin.
2. Uchta tomoni bilan berilgan Uchburchak sinfini yarating va dasturda qo'llang. Sinfda yuza va perimetrni hisoblash usullari bo'lsin. Konstruktorida berilgan uch tomon haqiqatan uchburchak tashkil qilishi tekshirilsin.
3. Kriptografik sinf yarating. Sinfda Sezar usuli asosida shifrlash va de-shifrlash usullari mavjud bo'lsin. Kalit konstruktorida kiritilsin.
4. Talaba sinfini dasturda qo'llang. Sinfda parametrsiz va parametrli konstruktor, kiritish va chiqarish usullari yaratilsin.
5. Futbolchi (ism, yosh, amplua, gollar soni) sinfini yarating. Sinfda konstruktor va destruktur yarating.

14-bob. SINFLAR ORASIDA MUNOSABATLAR

14.1. Statik elementlar va funksiyalar

Ma'lumotlar elementidan birgalikda foydalanish. Odatda, ma'lum sinf obyektlari yaratilayotganda, har bir obyekt o'z-o'zining ma'lumotlar elementlari to'plamini oladi. Biroq shunday hollar ham yuzaga keladiki, unda bir xil sinflar obyektlariga bir yoki bir nechta ma'lumotlar elementlaridan (statik ma'lumotlar elementlaridan) birgalikda foydalanish kerak bo'lib qoladi. Bunday hollarda ma'lumotlar elementlari umumiy yoki juz'iy deb e'lon qilinadi, keyin esa tur oldidan, quyida ko'rsatilganidek, statik kalit-so'z keladi:

```
private;  
static int shared_value;
```

Sinf e'lon qilingach, elementni sinfdan tashqaridagi global o'zgaruvchi sifatida e'lon qilish kerak. Bu quyida ko'rsatilgan:

```
int class_name::shared_value;
```

Navbatdagi dastur `book_series` sinfini aniqlaydi. Bu sinf (seriya)ning barcha obyektlari (kitoblari) uchun bir xilda bo'lgan `page_count` elementidan birgalikda foydalanadi. Agar dastur ushbu element qiymatini o'zgartirsa, bu o'zgarish shu ondayoq barcha sinf obyektlarida o'z aksini topadi:

```
#include <iostream >  
using namespace std;  
class book_series  
{  
public:  
book_series(float);  
void show_book(void);  
void set_pages(int);  
private:
```

```

static int page_count;
float price;
};
int book_series::page_count;
void book_series::set_pages(int pages)
{
page_count=pages;
}
book_series::book_series(float price)
{
book_series::price=price;
}
void book_series:: show_book (void)
{
cout << "Narx:" << price << endl;
cout << "Betlar:" << page_count << endl;
}
int main()
{
book_series programming(213.95);
book_series word(19.95);
word.set_pages(256);
programming.show_book ();
word.show_book();
cout << endl << <<page_count ning o'zgarishi "<< endl;
programming.set_pages(512);
programming.show_book();
word.show_book();
return 0;
}

```

Ko'rinib turganidek, sinf **page_count** ni **static int** sifatida e'lon qiladi. Sinfni aniqlagandan so'ng, dastur shu vaqtning o'zida **page_count** elementini global o'zgaruvchi sifatida e'lon qiladi. Dastur **page_count** elementini o'zgartirganda, o'zgarish shu vaqtning o'zidayoq **book_series** sinfining barcha obyektlarida namoyon bo'ladi.

Agar obyektlar mavjud bo'lmasa, **public static** atributli elementlardan foydalanish. Sinf elementini statik kabi e'lon qilishda bu element ushbu sinfning barcha obyektlari tomonidan birgalikda qo'llanadi. Biroq shunday vaziyatlar yuz berishi mumkinki, dastur hali obyektни yaratgani-cha yo'q, ammo u elementdan foydalanishi kerak. Elementdan foydalanish uchun dastur uni **public** va **static** sifatida e'lon qilishi kerak. Masalan, quyidagi dasturda, hatto **book_series** sinfidagi obyektlar mavjud bo'lmasa ham, bu sinfning **page_count** elementidan foydalaniladi:

```
#include <iostream >
using namespace std;
class book_series
{
public:
static int page_count;
private:
float price;
};
int book_series::page_count;
int main()
{
book_series::page_count=256;
cout << "page_count ning joriy qiymati " << book_series::page_
count << "ga teng" << endl;
return 0;
}
```

Bu o'rinda, sinf **page_count** elementini **public** sifatida e'lon qilgani uchun, hatto agar **book_series** sinfidagi obyektlar mavjud bo'lmasa ham dastur sinfning ushbu elementiga murojaat qilishi mumkin.

Statik funksiya-elementlardan foydalanish. Avvalgi dastur ma'lumotlar **statik** elementlarining qo'llanishini ko'rsatib bergan edi. C++ xuddi shunday usul bilan **statik** funksiya-elementlar (usullar)ni aniqlash imkonini beradi. Agar **statik** usul yaratilayotgan bo'lsa, dastur bunday usulni, hatto uning obyektlari yaratilmagan holda ham chaqirib olishi mumkin. Masalan, agar sinf sinfdan tashqari ma'lumotlar uchun qo'llanishi mumkin bo'lgan usulga ega bo'lsa, siz bu usulni statik qila olishingiz mumkin bo'lardi. Funksiyadan foydalanish uchun dastur uni **public** va **static** sifatida

e⁴lon qilishi kerak. Masalan, quyidagi dasturda, hatto `book_series` sinfidagi obyektlar mavjud bo'lmasa ham, bu sinfning `show_count()` usulidan foydalaniladi:

```
#include <iostream>
using namespace std;
class book_series
{
public:
static int show_count() {return page_count;};
private:
float price;
static int page_count;
};
int book_series::page_count=256;
int main()
{
cout << "page_count ning joriy qiymati" << book_series::show_
count() <<"ga teng" << endl;

return 0;
}
```

14.2. Satr sinf sifatida

String turi. Satrlar bilan ishlash uchun standart kutubxonaga kiruvchi `string` sinfidan foydalanish qulay.

Bu turdan foydalanish uchun quyidagi sarlavhali faylni ulash lozim:

```
#include <string.n>
```

Satrlarni ta'riflashga misollar:

```
string st("BAHO \n"); //simvollar satri bilan initsiallas
```

```
string st2; // bo'sh satr
```

```
string st3(st); shu turdagi o'zgaruvchi bilan initsiallas
```

Satrlar ustida amallar. Satrlar ustida quyidagi amallar aniqlangan:

- qiymat berish (=);
- ikki amal ekvivalentligini tekshirish uchun (=) va (!=);
- konkatenatsiya yoki satrlarni ulash (+);
- qiymat berib qo'shish amali (+=);

- indeks olish ([]).

Usullar. Satr uzunligini aniqlash uchun `size()` funksiyasidan foydalaniladi (uzunlik tugallovchi simvolni hisobga olmaydi).

```
cout << "uzunlik" << st << ":" << st.size();
```

Maxsus `empty()` usuli agar satr bo'sh bo'lsa true qaytaradi. aks holda false qaytaradi:

```
if (st.empty()) // to'g'ri: bo'sh
```

Misol:

```
#include <iostream >
using namespace std;
int main() {
string str("fa.disney.com");
int size = str.size();
for (int ix = 0; ix < size; ++ix) if (str[ ix ] == '.') str[ ix ] = '_';
return 0;
}
```

Misol. Struktura ta'rifi va initsializatsiyasida `string` turidan foydalanish.

```
#include <iostream >
using namespace std;
struct Student
{
string name;
int kurs;
float rating;
};
void Student_show(Student a)
{
cout << name << endl;
cout << kurs << endl;
cout << rating << endl;
}
int main() {
Student s = {"Mahmudov", 1, 3.5};
Student_show(s);
return 0;
```

```
}
```

Satrlı maydonga misol. Keyingi misolda satrlı maydon string turidagi o'zgaruvchi sifatida beriladi.

```
#include <iostream>
```

```
#include <string>
```

```
using namespace std;
```

```
class employee
```

```
{
```

```
public:
```

```
employee(string, long, float);
```

```
void show_employee(void);
```

```
int change_salary(float);
```

```
long get_id(void);
```

```
private:
```

```
string name;
```

```
long employee_id;
```

```
float salary;
```

```
};
```

```
employee::employee(string name, long employee_id, float salary)
```

```
{
```

```
employee::name = name;
```

```
employee::employee_id = employee_id;
```

```
if (salary < 50000.0)
```

```
employee::salary = salary;
```

```
else
```

```
employee::salary = 0.0;
```

```
}
```

```
void employee::show_employee(void)
```

```
{
```

```
cout << "Ism:" << name << endl;
```

```
cout << "Nomer:" << employee_id << endl;
```

```
cout << "Maosh:" << salary << endl;
```

```
}
```

```
int main()
```

```
{
```

```
employee worker("Happy Jamsa", 101, 10101.0);  
worker.show_employee();  
return 0;  
}
```

Natija:
Ism: Happy Jamsa
Nomer: 101
Maosh: 10101

14.3. Sinflar do'stlari

Bir sinf ikkinchi sinfning umumiy usullaridan foydalanishi mumkin. Masalan, bir sinf obyektlari massivlari bilan ishlovchi funksiyalarni ikkinchi sinf oshkor statik usullari sifatida ta'riflash mumkin.

```
#include <iostream>  
using namespace std;  
class goods  
{  
    string name;  
    long price;  
    float percent;  
public:  
    goods(){};  
    goods(string name, long price, float percent)  
    {  
        goods::name = name;  
        goods::price = price;  
        goods::percent = percent;  
    }  
    void print()  
    {  
        cout << name << endl;  
        cout << price;  
        cout << percent;  
    };  
};
```

```

class array_goods
{
public:
static void all_input(struct goods a[], int n)
{
string name;
long price;
float percent;
for(int i=0; i<n; i++) {
cin >> name >> price >> percent;
a[i]=goods(name, price, percent);
}
};
static void all_print(struct goods a[], int n)
{
for(int i=0; i<n; i++) a[i].print();
};
};

int main()
{
goods a[]={goods("smit", 34, 0.5), goods("bobbi", 45, 0.7),
goods("pit", 56, 0.8)};
array_goods::all_print(a, 3);
array_goods::all_input(a, 3);
array_goods::all_print(a, 3);
return 0;
}

```

Sinf do'stlari ta'rif. Sinfning komponentalariga murojaat qilishning yana bir usuli dostona funksiyalardan foydalanishdir. Sinfning dostona funksiyasi deb shu sinfga tegishli bo'lmagan, lekin shu sinfning himoyalangan komponentlariga murojaat qilish huquqiga ega bo'lgan funksiyalarga aytiladi. Funksiya dostona bo'lishi uchun sinf tanasida friend spetsifikatori bilan ta'riflanishi lozim.

Do'stona funksiyani ta'riflash:

friend <funksiya prototipi >

Do'stona funksiyalardan foydalanish xususiyatlari quyidagilar:

Do'stona funksiya murojaat qilinganda this ko'rsatkichiga ega bo'lmaydi.

Sinf obyektleri dostona funksiyaga parametrlari orqali uzatilishi lozim.

Do'stona funksiya sinf komponentasi bo'lmagani uchun unga tanlov amalini qo'llab bo'lmaydi:

Sinf obyekt.funksiya nomi va Obyektga_ko'rsatkich-funksiya nomi.

Do'stona funksiyaga murojaat spetsifikatorlari (public, protected, private) qo'llanmaydi.

Do'stona funksiya prototipining sinf usulida joylashtirilishining farqi yo'q.

Do'stona funksiyalar mexanizmi sinflar orasidagi aloqani soddalashtirishga imkon beradi. Sinflardan berkitilgan komponentalariga murojaat qilish uchungina kiritilgan funksiyalarni olib tashlash mumkin.

Misol tariqasida «sohadagi nuqta» va «sohadagi chiziq» sinflari uchun dostona funksiyani qarab chiqamiz. Sohadagi nuqta sinfiga, (x, y) koordinatlarini aniqlovchi komponentalar kiradi. Sohadagi chiziq sinfining komponentalari chiziqning umumiy tenglamasi $A*x + B*y + C = 0$ koeffitsiyentlari A, B, C.

Quyidagi dasturda ikkala sinf uchun dostona bo'lgan nuqtadan chiziqqa cha masofani hisoblashga imkon beradigan funksiya kiritilgan.

```
#include <iostream.h>
class line;
class point
{
float x, y;
public:
point(float xn=0, float yn=0)
{
x=xn; y=yn;
}
friend float masofa(point, line);
};
class line
{
float A, B, C;
```

```

public:
line(float a, float b, float c)
{
A=a; B=b; C=c;
}
friend float masofa(point, line);
};
float masofa(point P, line L)
{
return L.A*P.x+L.B*P.y+L.C;
};

int main()
{
point P(16.0, 12.3);
line L(10.0, -42.3, 24.0);
cout << "\n P nuqtasi L chiziqdan cheklanishi:";
cout << masofa(P, L);
return 0;
}

```

Dastur bajarilishi natijasi

P nuqtasi L chiziqdan cheklanishi: -336.29009

Bir sinf ikkinchi sinfga dostona bo'lishi mumkin. Bu holda sinfning hamma komponenta funksiyalari boshqa sinfga dostona bo'ladi. Do'stona sinf o'zga sinf tanasidan tashqari ta'riflangan bo'lishi lozim.

Do'stona sinflarni ta'riflash:

```
friend <sinf nomi>
```

Quyidagi misolda book sinfi librarian sinfini o'ziga dostona sinf deb belgilagan:

```

class book
{
public:
book(string, string, string);
void show_book(void);
friend librarian;
private:

```



```
string title;  
string author;  
string catalog;  
};
```

Shuning uchun librarian sinf obyektleri book sinfning xususiy elementlariga. nuqta operatoridan foydalangan holda, to'g'ridan to'g'ri murojaat etishi mumkin:

```
#include <iostream>  
#include <string>  
using namespace std;  
class librarian;  
class book  
{  
public:  
book(string, string, string);  
void show_book(void);  
friend librarian;  
private:  
string title;  
string author;  
string catalog;  
};  
  
book::book(string title, string author, string catalog)  
{  
book::title = title;  
book::author = author;  
book::catalog = catalog;  
}  
void book::show_book(void)  
{  
cout << "Nomi:" << title << endl;  
cout << "Muallif:" << author << endl;  
cout << "Katalog:" << catalog << endl;  
}  
class librarian
```

```

{
public:
void change_catalog(book &, string);
string get_catalog(book);
};
void librarian::change_catalog(book& this_book, string new_
catalog)
{
this_book.catalog=new_catalog;
}
string librarian::get_catalog(book this_book)
{
string temp_catalog;
temp_catalog=this_book.catalog;
return(temp_catalog);
}
int main()
{
book programming ("C++ tilida dasturlashni o'rganamiz",
"Jamsa", "P101");
librarian library;
programming.show_book();
library.change_catalog(programming, "Engil C++ 101");
programming.show_book();

return 0;
}

```

Ko'rib turganimizdek, dastur librarian sinfining change_catalog funksiyasiga book obyektini adres orqali bermoqda. Bu funksiya sinfning book elementini o'zgartirgani uchun, dastur parametrni adres orqali uzatishi va undan so'ng ushbu sinf elementiga murojaat uchun ko'rsatkich ishlatmog'i lozim. Misolda book sinfi aniqlanishidan friend operatori o'chirib yuborilsa, C++ kompilyatori har gal book sinfi xususiy ma'lumotlariga murojaatda sintaksik xato haqida xabar chiqaradi

Do'stlar sonini chegaralash. Agarda bir nechta sinf funksiyalariga boshqa sinfning xususiy ma'lumotlariga murojaat qilish kerak bo'lsa, u

holda C++ dostona sinfning faqatgina belgilangan funksiyalari xususiy elementlarga murojaat etishiga imkoniyat beradi. Masalan, faqatgina `change_catalog` va `get_catalog` funksiyalarga `book` sinfning xususiy elementlariga murojaat kerak. Quyida ko'rsatilganidek, `book` sinfning ichida faqatgina shu funksiyalarda xususiy funksiyalarga murojaat chegarasini qo'yishi lozim:

```
class book
{
public:
    book(string, string, string);
    void show_book (void);
    friend string librarian::get_catalog(book);
    friend void librarian::change_catalog(book&, string);
private:
    string title;
    string author;
    string catalog;
};
```

Ko'rib turganimizdek, `friend` operatorlari xususiy elementlarga murojaat qiluvchi hamma do'st funksiyalarining to'liq prototiplarini o'z ichiga oladi.

Agar dastur bir sinfdan boshqasiga murojaat qilsa va sinflar aniqlanish tartibi noto'g'ri bo'lsa, sintaksis xatoga duch kelish mumkin. Bizning holda `book` sinfi `librarian` sinfida e'lon qilingan funksiyalar prototiplariga murojaat qilmoqda. Shuning uchun `librarian` sinfi aniqlanishi `book` sinfi aniqlanishidan oldin kelishi kerak, biroq `librarian` sinfi `book` sinfiga murojaat qilmoqda:

```
class librarian
{
public:
    void change_catalog(book&, string);
    string get_catalog(book);
};
```

Misolda `book` sinfi aniqlanishini `librarian` sinfi aniqlanishidan oldin qo'yib bo'lmagani uchun C++ `book` sinfini e'lon qilish imkonini beradi va

shu bilan u kompilatorga bunday sinf borligi haqida xabar beradi va keyinroq o'zi ham aniqlanadi. Quyida buni qanday amalga oshirish keltirilgan:

```
class book; // sinf elon kilinishi
```

Quyidagi dasturda librarian sinfining ayrim usullariga book sinfining xususiy elementlariga murojaat qilish imkoniyati berilgan. Sinflar tartibiga ahamiyat bering:

```
#include <iostream>  
#include <string>  
  
using namespace std;  
class book;  
class librarian  
{  
public:  
void change_catalog(book&, string);  
string get_catalog(book);  
};  
class book  
{  
public:  
book(string, string, string);  
void show_book (void);  
friend string librarian::get_catalog(book);  
friend void librarian::change_catalog(book&, string);  
private:  
string title;  
string author;  
string catalog;  
};  
book::book(string title, string author, string catalog)  
{  
book::title = title;  
book::author = author;  
book::catalog = catalog;  
}  
void book::show_book(void)
```

```

{
cout << "Nomi:" << title << endl;
cout << "Muallif:" << author << endl;
cout << "Katalog:" << catalog << endl;
}
void librarian::change_catalog(book& this_book, string new_
catalog)
{
this_book.catalog=new_catalog;
}
string librarian::get_catalog(book this_book)
{
string temp_catalog;
temp_catalog=this_book.catalog;
return(temp_catalog);
}
int main()
{
book programming("C++ tilida dasturlashni o'rganamiz", "Jam-
sa", "P101");
librarian library;
programming.show_book();
library.change_catalog(programming, "Engil C++ 101");
programming.show_book();
return 0;
}

```

14.4. Sinflarning boshqa sinflardan tashkil topishi

Obyekt maydon sifatida. Murakkab sinflarni hosil qilishda oldin uni tashkil etuvchi oddiyroq sinflarni e'lon qilib, keyin esa ularni birlashtirish orqali sinfni hosil qilish maqsadga muvofiq. Masalan, g'ildirak sinfi, motor sinfi, uzatish korobkasi sinfi va boshqa sinflarni hosil qilib, keyin esa ularni birlashtirish orqali avtomobil sinfini qurish oldimizga turgan masalani yechishni ancha osonlashtiradi.

Ikkinchi misolni ko'rib chiqamiz. To'g'ri to'rtburchak chiziqlardan tashkil topgan. Chiziq esa ikki nuqta orqali aniqlanadi. Har bir nuqta x va

y koordinatalar yordamida aniqlanadi. Quyidagi dasturda to'rtburchak sinfi ko'rsatilgan. To'g'ri to'rtburchak diagonal bo'yicha ikki nuqta va ikki tomon yordamida aniqlanadi. Shuning uchun oldin har bir nuqtaning x va y koordinatalarini saqlash uchun nuqta sinfi e'lon qilingan.

Nuqta va to'g'ri to'rtburchakning e'lon qilinishi

```
#include <iostream>
using namespace std;
class Point
{
public:
Point(int x1=0, int y1=0)
{
x=x1; y=y1;
}
int GetX() const {return x;}
int GetY() const {return y;}
private:
int x;
int y;
};

class Rectangle
{
public:
Rectangle(int x1, int y1, int x2, int y2):
p1(x1, y1), p2(x2, y2)
{
a=x2-x1;
b=y2-y1;
};
Rectangle(Point a1, Point a2):p1(a1), p2(a2)
{
a=a2.GetX() - a1.GetX();
b=a2.GetY() - a1.GetY();
};
int Per() {return 2*(a + b);}
};
```

```

int Sq() {return a*b;}
private:
Point p1, p2;
int a, b;
};

int main()
{
Rectangle X(10, 20, 50, 80);
cout << "Perimetr=" <<X.Per() <<endl;
cout << "Yuza=" <<X.Sq()<<endl;
cout <<endl;
Point a(2,4); Point b(5,6);
Rectangle Y(a, b);
cout << "Perimetr=" <<Y.Per()<<endl;
cout <<"Yuza=" <<Y.Sq();
return 0;
}

```

Natija:

Perimetr= 200

Yuza=2400

Perimetr= 10

Yuza=6

Lokal sinflar. Sinf blok ichida, masalan, funksiya tomonida ta'riflanishi mumkin. Bunday sinf lokal sinf deb ataladi. Lokal sinf komponentlariga shu sinf tariflangan blok yoki funksiya tashqarisida murojaat qilish mumkin emas. Lokal sinf statik komponentlarga ega bo'lishi mumkin emas. Lokal sinf ichida shu sinf aniqlangan soniga tegishli nomlari; statik (static) o'zgaruvchilar; tashqi (extern) o'zgaruvchilar va tashqi funksiyalardan foydalanish mumkin. Avtomatik xotira turiga tegishli o'zgaruvchilardan foydalanish mumkin emas. Lokal sinflar komponent funksiyalari faqat joylashinuvchi (inline) funksiya bo'lishi mumkin.

Quyidagi misolda moddiy nuqta sinfi yaratilib, uning ichida nuqta sinfiga ta'rif berilgan va nuqta sinfi obykti maydon sifatida kelgan:

```
#include <iostream>
```

```

using namespace std;
class FPoint
{
public:
//Nuqta sinfi
class Point
{
public:
Point(int x1=0, int y1=0)
{
x=x1; y=y1;
}
int GetX() const {return x;}
int GetY() const {return y;}
private:
int x;
int y;
};
//

FPoint(int x1, int y1, double w1):p(x1, y1), w(w1){};
void show()
{
cout<<"koordinata x=" <<p.GetX() <<endl;
cout<<"koordinata y=" <<p.GetY() <<endl;
cout<<"massa w=" <<w;
}
private:
Point p;
double w;
};

int main()
{
cout<<"fizik nuqta" <<endl;
FPoint X(1, 2, 5.5);
X.show();
}

```



```

cout<<"\n\noddiy nuqta" <<endl;
FPoint::Point Y(2,3);
cout<<"koordinata x=" <<Y.GetX() <<endl;
cout<<"koordinata y=" <<Y.GetY() <<endl;
return 0;
}

```

Natija:

```

fizik nuqta
koordinata x=1
koordinata y=2
massa w=5.5

```

```

oddiy nuqta
koordinata x=2
koordinata y=3

```

Oddiy nuqta sinfi moddiy nuqta sinfining umumiy seksiyasiga joylashtirilgan.

Dasturda moddiy nuqta sinfi obyektidan tashqari nuqta sinfi obyektini ham yaratilgan. Lekin bu sinf nomi oldida moddiy nuqta nomi va kvalifikatsiya operatori joylashtirilgan.

Keyingi misolimizda nuqta sinfi ta'rifini moddiy nuqta sinfining xususiy elementlari seksiyasiga joylashtirilgan:

```

#include <iostream>
using namespace std;
class FPoint
{
public:

FPoint(int x1, int y1, double w1):p(x1, y1), w(w1){};
void show()
{
cout<<"koordinata x=" <<p.x<<endl;
cout<<"koordinata y=" <<p.y<<endl;
cout<<"massa w=" <<w;
}
private:

```

```

//Nuqta sinfi
class Point
{
public:
Point(int x1=0, int y1=0)
{
x=x1; y=y1;
}
int x;
int y;
};
//
Point p;
double w;
};
int main()
{
cout<<"fizik nuqta"<<endl;
FPoint X(1, 2, 5.5);
X.show();
int kk; cin>>kk;
return 0;
}

```

Natija:

fizik nuqta

koordinata x = 1

koordinata y = 2

massa w = 5.5

Bu misolda nuqta sinfining hamma elementlari umumiy, lekin dasturda bu sinfdan foydalanib bo'lmaydi.

14-bob bo'yicha savollar

1. Do'stona funksiyaning aniqlanish shaklini ko'rsating.
2. Do'stona sinflarning aniqlanish shaklini ko'rsating.

3. Sinf do'stlaridan nima uchun foydalaniladi?
4. Do'stona sinfni e'lon qilish sinfning qaysi seksiyasida ekanligi ahamiyatga egami?
5. Sinflar qanday qilib boshqa sinflardan tashkil topishi mumkin?
6. Agar bir sinf obyektini boshqa sinf maydoni bo'lsa, birinchi sinf maydonlariga qanday murojaat qilinadi?
7. Agar bir sinf obyektini boshqa sinf maydoni bo'lsa, birinchi sinf konstruktori qanday chaqiriladi?
8. Lokal sinf deb qanday sinfga aytiladi?
9. Lokal sinflar obyektlari qanday aniqlanadi?
10. Lokal sinf komponentalariga shu sinf ta'riflangan blok yoki funktsiya tashqarisida murojaat qilish mumkinmi?

14-bob bo'yicha topshiriqlar

1. REKORD sinfini yarating. Bu sinfga dostona sinf yarating. Do'stona sinf usullari ma'lum shartga mos obyektlarni chiqarsin. Dasturda statik obyektlar massivi yarating. Do'stona sinf obyektini yordamida shartga mos massiv elementlarini chiqaring.
2. AVTOBUS sinfini yarating. Bu sinfga dostona sinf yarating. Do'stona sinf usullari ma'lum shartga mos obyektlarni chiqarsin. Dasturda statik obyektlar massivi yarating. Do'stona sinf obyektini yordamida shartga mos massiv elementlarini chiqaring.
3. SANA sinfini yarating. Bu sinf obyektidan maydon sifatida foydalanib, MASHG'ULOT sinfini yarating.
4. Nuqta sinfini yarating. Bu sinf asosida uchburchak sinfini yarating va dasturda qo'llang. Bu sinfda perimetr, yuzani hisoblash va uchburchakni chizish usullari mavjud bo'lsin.
5. Yuqorida ko'rsatilgan misolda nuqta sinfini uchburchak sinfi ichida lokal sinf sifatida joylashtiring.

15-bob. VORISLIK

15.1. Sodda vorislik

Hosila sinflarni e'lon qilish. C++ tili ozining barcha ajdodlarining xususiyatlari, ma'lumotlari, usullari va voqealarini meros qilib oladigan hosila sinfni e'lon qilish imkoniyatini beradi. Hosila sinfda, shuningdek, yangi tavsiflarni e'lon qilish hamda meros sifatida olinayotgan ayrim funksiyalarni qo'shimcha yuklash mumkin.

Vorislik asos sinf kodidan hosila sinf nusxalarida takroran foydalanish imkonini beradi. Takroran qo'llash konsepsiyasi jonli tabiatda o'z paralleliga ega: DNK ni asos material sifatida olib qarash mumkinki. u har bir yaratilgan mavjudotdan o'zining shaxsiy turini qayta ishlab chiqish uchun takroran foydalanadi.

Hosila sinfni e'lon qilishning umumlashgan sintaksisini ko'rib chiqamiz. Seksiyalarni sanab o'tish tartibi himoya imtiyozlarini eng cheklanganlaridan, to eng ommaviylariga qarab kengayib borishiga mos keladi:

class className: [<kirish huquqini beruvchi spetsifikator>] parent
Class {

<Do'stona sinflarni e'lon qilish>

private:

<xususiy ma'lumotlar a'zolari>

<xususiy konstruktorlar>

<xususiy usullar>

protected:

<himoyalangan ma'lumotlar a'zolari>

<himoyalangan konstruktorlar>

<himoyalangan usullar>

public:

<ommaviy xususiyatlar>

<ommaviy ma'lumotlar a'zolari>

<ommaviy konstruktorlar>

<ommaviy destruktork>

<ommaviy usullar>

Himoyalangan (**protected**) komponentalar sinf ichida va hosila sinflarda murojaat huquqiga ega.

Sinf o'zining bazaviy sinfidan yuzaga kelayotganida, uning barcha nomlari hosila sinfda avtomatik tarzda yashirin private bo'lib qoladi. Ammo uni. bazaviy sinfning quyidagi kirish spetsifikatorlarini ko'rsatgan holda, osongina o'zgartirish mumkin:

private. Bazaviy sinfning meros bo'lib o'tayotgan (ya'ni himoyalangan va ommaviy) nomlari hosila sinf nusxalarida kirib bo'lmaydigan bo'lib qoladi.

protected. Meros bo'lib o'tayotgan (ya'ni himoyalangan va umumiy) elementlar **protected**, ya'ni himoyalangan murojaat huquqiga ega bo'ladi.

public. Bazaviy sinf va uning ajdodlarining nomlari hosila sinf nusxalarida kirib bo'ladigan bo'ladi, barcha himoyalangan nomlar esa himoyalangan bo'lib qolaveradi.

Bazaviy sinf imkoniyatlarini *kengaytiradigan* sinflarni yuzaga keltirish mumkin: bu yo'l siz uchun g'oyat qulay, ammo ozgina ishlashni talab qilgan funksiyaga ega. Hosila sinfda kerakli funksiyani yangidan yaratish vaqtini bekorga sarflash bilan barobar. Buning o'rniga bazaviy sinfda koddan takroran foydalanish kerak: bunda u talab qilingan darajada kengaytirilishi mumkin. Hosila sinfda sizni qoniqtirmaydigan bazaviy sinf funksiyasini qayta aniqlang xolos.

Xuddi shunday yo'l bilan bazaviy sinf imkoniyatlarini cheklaydigan sinflarni yuzaga keltirish mumkin: Bu yo'l siz uchun g'oyat qulay, ammo nimanidir ortiqcha qiladi.

Quyidagi misolda tavsiflarni kengaytirish va cheklash usullarining qo'llanishini ko'rib chiqamiz:

```
#include <iostream.h>
class Base
{
public:
void display(){cout << "Salom Dunyo. \n";}
};
class Derived: public Base
{
```

```

public:
void display()
{
// asos sinf display() funksiyasini bajaradi
Base::display();
cout << "Xayr Dunyo. \n";
}
};
int main()
{
Derived d;
d.display(); // hosila sinf display() funksiyasini bajaradi
return 0;
}

```

Natija:

Salom Dunyo.

Xayr Dunyo.

Bu misolning Base:: display() qatorida asos sinf display() usuliga oshkor murojaat qilinadi. Lekin bu yo'l bilan xususiy elementlarga murojaat qilib bo'lmaydi.

Agar asos sinf parametrli konstruktorga ega bo'lsa, hosila sinf ham albatta parametrli konstruktorga ega bo'lishi shart va bu konstruktor initsializatorlar ro'yxatida yoki tanasida asos sinf konstruktorini chaqirishi lozim.

Masalan:

```

class Base
{
int a;
public:
Base(int a1): a(a1){}
};
class Derived: public Base
{
int b;
public:
Derived(int a1, int b1): Base(a1), b(b1){}
};

```

Bu misolda hosila sinf konstruktorida asos sinf konstruktori chaqiriladi so'ngra hosila sinf parametrlari initsializatsiya qilinadi.

Parametrlar konstruktor tanasida initsializatsiya qilinishi mumkin.

Masalan:

```
class Base
{
int a;
public:
Base(int a1) {a = a1;};
};
class Derived: public Base
{
int b;
public:
Derived(int a, int b) {Base(a1); b = b1;}
};
```

Obyektlar yaratilganda avval asos sinf konstruktori chaqiriladi, so'ngra hosila sinf konstruktori. Destruktorlar teskari tartibda chaqiriladi.

Masalan:

```
#include <iostream.h>
class Base
{
public:
Base() {cout << "Base sinfi konstruktori \n";}
~Base() {cout << "Base sinfi destruktori \n";}
};
class Derived: public Base
{
public:
Derived() {cout << "Derived sinfi konstruktori \n";}
~Derived() {cout << "Derived sinfi destruktori \n";}
};
int main ()
{
Derived d;
return 0;
}
```

```
}
```

Natija:

Base sinfi konstruktori

Derived sinfi konstruktori

Derived sinfi destruktori

Base sinfi destruktori

Quyida keltirilgan dasturda ikkita oddiy geometrik obyekt – doira va silindrning sinflar tabaqalanishi eʼlon qilingan.

Dastur shunday tuzilganki, bunda doiraning r – radiusi va silindrning h – balandligi oʻzgaruvchilarining ichki qiymatlari yaratilayotgan obyektlar parametrlarini aniqlashi kerak. Circle bazaviy sinfi doirani modellashtiradi. Cylinder hosila sinfi esa silindrni modellashtiradi.

```
#include <iostream.h>
#include <math.h>
const double pi=4 * atan(1);
class Circle {
protected:
double r;
public:
Circle (double rVal=0): r(rVal) {}
void setRadius(double rVal) {r=rVal};
double getRadius() {return r};
double Area() {return pi*r*r};
void showData();
};
class Cylinder: public Circle {
protected:
double h;
public:
Cylinder(double hVal=0, double rVal=0)
: h(hVal), Circle(rVal) {};
void setHeight(double hVal) {h=hVal};
double getHeight() {return h};
double Area() {return 2*Circle::Area()+2*pi*r*h};
void showData();
};
```



```

void Circle::showData()
{
cout << "Doira radiusi=" << getRadius() << endl;
cout << "Aylana maydoni=" << Area() << endl;
};
void Cylinder::showData()
{
cout << "Asos radiusi=" << getRadius() << endl;
cout << "TSilindr balandligi=" << getHeight() << endl;
cout << "YUza maydoni=" << Area () << endl;
};
int main()
{
Circle circle(2);
Cylinder cylinder(10, 1);
circle.showData ();
cylinder.showData();
return 0;
}

```

Misolda Circle sinfining e'loni r ma'lumotlarining yagona a'zosi, konstruktor va qator usullardan iborat. Obyektni yaratishda konstruktor r ma'lumotlar a'zosini doira radiusining boshlang'ich qiymati bilan nomlaydi (initsiallashtiradi). Konstruktorning yangi sintaksisini ko'rsatib o'tamiz: chaqirishda u bazaviy konstruktor sinfiga, shuningdek, ikki nuqtadan keyin ko'rsatilgan har qanday ma'lumotlar a'zosiga murojaat qilishi mumkin. Bizning misolimizda r ma'lumotlari a'zosi unga rVal parametri bilan murojaat qilish orqali «yaratiladi» va nolli qiymat bilan nomlanadi (initsiallashtiriladi).

Misolda setRadius usuli r ma'lumotlar a'zosi qiymatini belgilaydi, getRadius usuli esa uni qaytaradi. Area usuli doira maydonini qaytaradi. showData usuli aylana radiusi va doira maydonining qiymatlarini chiqarib beradi.

Misolda Circle sinfining hosilasi deb e'lon qilingan Cylinder sinfi h – yagona ma'lumotlar a'zosi, konstruktor va qator usullardan iborat. Bu sinf r ma'lumotlar a'zosini silindr asosi radiusini saqlash uchun hamda setRadius va getRadius usullarini meros qilib oladi. Obyektni yaratishda konstruk-

tor r va h ma'lumotlar a'zolarini boshlang'ich qiymatlar bilan nomlaydi. Konstruktorning yangi sintaksisini ko'rsatib o'tamiz: bizning holatda h ma'lumotlar a'zosi hVal argumentining qiymati bilan nomlanadi (initsiallashtiriladi), r ma'lumotlar a'zosi esa rVal argumentiga ega bo'lgan bazaviy sinf konstruktorini chaqirish bilan nomlanadi.

Misolda setHeight funksiyasi h ma'lumotlar a'zosi qiymatini belgilaydi, getHeight esa qaytaradi. Circle::Area funksiyasi bazaviy sinfdan meros olingan funksiyani, silindr yuzasi maydonini qaytarish uchun ortiqcha yuklaydi. showData funksiyasi esa silindr asosining radiusi, balandligi va yuzining maydoni qiymatlarini chiqarib beradi.

Misolda main funksiyasi Circle sinfiga mansub 2 radiusli Circle aylanasini hamda balandligi 10, asosining radiusi 1 bo'lgan Cylinder sinfiga mansub Cylinder silindrni yaratadi, keyin yaratilgan obyektarning parametrlarini chiqarish uchun showData ga murojaat qiladi.

Aylana radiusi = 2 Doira maydoni = 12.566

Asos radiusi = 1 silindr balandligi = 10 Yuzasining maydoni = 69.115

15.2. Ko'plikdagi vorislik

Ko'plik vorislik ta'rifi. Ko'plik vorislik deb sinf ta'rifida bir necha sinf asos sinf sifatida ko'rsatish imkoniga aytiladi.

Masalan:

```
class Basis1
```

```
{int a, b;
```

```
public:
```

```
Basis1(int x, int y){a=x; b=y;}
```

```
};
```

```
class Basis2
```

```
{int c;
```

```
char*s;
```

```
public:
```

```
Basis2(int x, char*y){c=x; b=new char[strlen(y)+1];}
```

```
~Basis2(){delete[]s;}
```

```
};
```

```
class Inherit:public Basis1, public Basis2
```

```
{int sum;
```

```
public:
```

```
Inherit(int x, int y, int z, char*d, int k):Basis1(x, y), Basis2(z, d)
{sum = k;}
};
```

Quyidagi dasturda computer sinfini yaratish uchun, computer_screen va mother_board asos sinflardan foydalaniladi:

```
#include <iostream>
#include <string>

using namespace std;
class computer_screen
{
public:
computer_screen(string, long, int, int);
void show_screen(void);
private:
string type;
long colors;
int x_resolution;
int y_resolution;
};
computer_screen::computer_screen(string type, long colors, int x_
res, int y_res)
{
computer_screen::type = type;
computer_screen::colors = colors;
computer_screen::x_resolution = x_res;
computer_screen::y_resolution = y_res;
}
void computer_screen::show_screen(void)
{
cout << "Ekran turi:" << type << endl;
cout << "Rang:" << colors << endl;
cout << "Kattaligi:" << x_resolution << "ga" << y_resolution <<
endl;
}
class mother_board
{
```

```

public:
mother_board(int, int, int);
void show_mother_board(void);
private:
int processor;
int speed;
int RAM;
};
mother_board::mother_board(int processor, int speed, int RAM)
{
mother_board::processor = processor;
mother_board::speed = speed;
mother_board::RAM = RAM;
}
void mother_board::show_mother_board(void)
{
cout << "Processor:" << processor << endl;
cout << "CHastota:" << speed << "MGC" << endl;
cout << "OZU:" << RAM << "MBayt" << endl;
}
class computer: public computer_screen, public mother_board
{
public:
computer(string, int, float, string, long, int, int, int, int, int);
void show_computer(void);
private:
string name;
int hard_disk;
float floppy;
};
computer::computer(string name, int hard_disk, float floppy,
string screen, long colors, int x_res, int y_res, int processor, int speed,
int RAM): computer_screen(screen, colors, x_res, y_res), mother_
board(processor, speed, RAM)
{
computer::name = name;
computer::hard_disk = hard_disk;

```

```

computer::floppy=floppy;
}
void computer::show_computer(void)
{
cout << "Tur:" << name << endl;
cout << "Qattiq disk:" << hard_disk << "MBayt" << endl;
cout << "Yumshoq disk:" << floppy << "MBayt" << endl;
show_mother_board();
show_screen();
}
int main()
{
computer my_pc("Compaq", 212, 1.44, "SVGA",
16000000, 640, 480, 486, 66, 8);
my_pc.show_computer();
return 0;
}

```

Bu misolda computer sinfi konstruktori mother_board i computer_screen konstruktorlarini chaqiriladi:

```

computer::computer(string name, int hard_disk, float floppy,
string screen, long colors, int x_res, int y_res, int processor, int speed,
int RAM): computer_screen(screen, colors, x_res, y_res), mother_
board(processor, speed, RAM)

```

15.3. Polimorf usullar

Sinflarda polimorfizm. Polimorfizm yuqorida aytilganidek, yunoncha soʻz boʻlib, ikkita oʻzakdan – poli (koʻp) va morfos (shakl)dan iborat hamda koʻp shakllilikni bildiradi. Polimorfizm – bu turdosh obyektlar (yaʼni bitta ajdod hosilasi boʻlgan sinflarga mansub obyektlar)ning dastur bajarilish vaqtida vaziyatga qarab, oʻzlarini turlicha tuta olish xususiyati. OMY doirasida dasturchi obyekt xulq-atvoriga faqat bilvosita taʼsir koʻrsatishi, yaʼni dasturga kiritilayotgan usullarni oʻzgartirishi hamda avlodlarga oʻz ajdodlarida yoʻq boʻlgan oʻziga xos xususiyatlarni qoʻshishi mumkin.

Usulni oʻzgartirish uchun uni avlodda qoʻshimcha yuklash kerak, yaʼni avlodda bitta nomdagi usulni eʼlon qilish va unda kerakli xatti-harakatlarni ishga solish kerak. Natijada ajdod-obyekt va avlod-obyektda bitta nomdagi

ikkita usul amal qiladi. Bunda ushbu usullarning kodlari turlicha ishga tushiriladi va, demakki, obyektlar turlicha xatti-harakat ko'rsatadi. Masalan, geometrik shakllar turdosh sinflarining tabaqalanishida (nuqta, to'g'ri chiziq, kvadrat, to'g'ri to'rtburchak, doira, ellips va boshqalar) har bir sinf Draw usuliga ega bo'lib, u ushbu shaklni chizib berish talabi qo'yilgan voqea-hodisaga tegishli javob berilishi uchun mas'uldir.

Polimorfizm tufayli, avlodlar bitta voqeaga o'ziga xos tarzda munosabat bildirish uchun, o'z ajdodlarining umumiy usullarini qo'shimcha yuklashlari mumkin.

Virtual funksiyalar. OMD da polimorfizmga faqat yuqorida tavsifi berilgan vorislik va ajdod usulini qo'shimcha yuklatish mexanizmi vositasida emas, balki *virtuallashtirish* vositasida ham erishiladiki, u ajdod funksiyalarga o'z avlodlari funksiyalariga murojaat qilish imkonini beradi. Polimorfizm sinf arxitekturasi orqali ishga tushiriladi, biroq faqat a'zo-funksiyalar polimorf bo'lishlari mumkin.

C++da polimorf funksiya bitta nomdagi ehtimoliy funksiyalardan biriga faqat bajarilish paytida, ya'ni unga sinfning konkret obyektini uzatilayotgan paytda bog'lab qo'yiladi. Boshqacha qilib aytganda, dastlabki dastur matnida funksiyaning chaqirilishi faqat taxminan belgilanadi, aynan qanday funksiya chaqirilayotgani aniq ko'rsatilmaydi. Bu jarayon kechikkan bog'lanish deb nom olgan. Navbatdagi misol oddiy a'zo-funksiyalarning polimorf bo'lmaganligi nimaga olib kelishi mumkinligini ko'rsatadi.

```
#include <iostream>
#include <string>
using namespace std;
class Parent
{
public:
void F1() {cout << "I am Parent" << endl;};
void F2(int n) {
for(int i=0; i<n; i++) F1();
};
};
class Child: public Parent
{
```

```

public:
void F1() {cout <<"I am Parent" <<endl;}
};
int main() {
Child child;
child.F2(3);

int kk;cin >>kk;
return 0;
}

```

Natija:

```

I am Parent
I am Parent
I am Parent

```

Parent sinfi F1 va F2 a'zo-funksiyalarga ega, bunda F2 ni F1 chaqiradi. Parent sinfining hosilasi bo'lgan Child sinfiga F2 funksiyasi vorislikka o'tadi, biroq FI funksiyasi qayta ta'riflanadi. Kompilator vorislikka o'tgan F2 funksiyani Parent::F1 funksiyasi bilan bog'lab, translatsiya qilib yuboradi.

C++ kechikkan bog'lanishni funksiya bajarilish paytida aniqlaydi hamda funksiyalarni virtuallash vositasida ularda polimorflikni ta'minlaydi. Ajdod va avlod sinflarda virtual funksiyalarni e'lon qilish sintaksisini umumlashtiradigan misolni ko'rib chiqamiz:

```

class className1 {
//Boshqa a'zo-funksiyalar
virtual return Type functionName(<parametrlar ro'yxati>);
}
class className2: public className1 {
//Boshqa a'zo-funksiyalar
virtual return Type functionName(<>);
}

```

Parent va Child sinflari obyektlarida F1 funksiyasi polimorfliğini ta'minlash uchun, uni virtual deb e'lon qilish zarur. Quyida dasturning modifikatsiyalangan matni keltiriladi:

```

#include<iostream.h>
class Parent
{
public:
virtual void F1() {cout<<"I am Parent" <<endl;};
void F2(int n) {
for(int i=0; i<n; i++) F1();
};
};
class Child: public Parent
{
public:
void F1() {cout<<"I am Parent" <<endl;};
};
int main() {
Child child;
child.F2(3);
return 0;
}

```

Natija:

I am Child

I am Child

I am Child

Mana endi dastur kutilayotgan natijani chiqarib beradi. Kompilator Child.F2(3) ifodasini meros qilib olingan Parent::F2 funksiyasi murojaatiga translatsiya qilib yuboradi, bu funksiya esa, o'z navbatida, Child::F1 avlodining qayta aniqlangan virtual funksiyasini chaqirib oladi.

Agar funksiya bazaviy sinfda virtual deb e'lon qilingan bo'lsa, uni faqat hosila sinflarda qayta aniqlash mumkin, bunda parametrlar ro'yxati avvalgidek qolishi zarur. Agar hosila sinfning virtual funksiyasi parametrlar ro'yxatini o'zgartirgan bo'lsa, bu holda uning bazaviy sinfdagi (hamda uning barcha ajdodlaridagi) versiyasi kirib bo'lmas bo'lib qoladi. Boshida bunday vaziyat boshi berk ko'chaga kirib qolgandek ko'rinishi mumkin. Amalda ortiqcha yuklanish mexanizmini qo'llab-quvvatlamaydigan OMD tillarida shunday bo'ladi ham. C++ bu muammoni virtual funksiyalardan emas, balki xuddi shu nomli,

faqat boshqa parametr ro'yxatiga ega bo'lgan, ortiqcha yuklangan funksiyalardan foydalangan holda hal qiladi.

Virtual deb e'lon qilingan funksiya, hosila sinflarda **virtual** kalit-so'z bilan e'lon qilangani yoki qilinmaganidan qat'iy nazar, barcha hosila sinflarda virtual hisoblanadi.

Virtual funksiyalardan berilgan sinf obyektlarining o'ziga xos xulq-atvorini ishga solish uchun foydalaning. Barcha usullaringizni virtual deb e'lon qilmang, bu ularni chaqirishda qo'shimcha hisoblash sarflariga olib keladi. Hamma vaqt destruktorga virtual deb e'lon qiling. Bu sinflar tabaqalanishida obyektlarni yo'q qilishda polimorf xulq-atvorni ta'minlaydi.

Polimorf obyekt-telefonning yaratilishi. Aytaylik, sizning boshliqlaringiz sizga obyekt-telefoningiz diskli, tugmachali yoki to'lovli telefonlardan birini tanlab olib, emulatsiya qila olishi kerak dedi. Boshqacha qilib aytganda, obyekt-telefon bitta qo'ng'iroq uchun tugmachali apparat sifatida, boshqa qo'ng'iroq uchun to'lovli telefon sifatida va h.k. ishlashi mumkin edi. Ya'ni bir qo'ng'iroqdan ikkinchisiga sizning obyekt-telefoningiz o'z shaklini o'zgartirishi lozim bo'ladi.

Turli sinflarga mansub bu telefonlarda faqat bitta farqlanuvchi funksiya mavjud – bu dial usuli. Polimorf obyektini yaratish uchun, siz avval bazaviy sinf funksiyalarini, ularning prototiplari oldidan virtual kalit-so'zni qo'yan holda, aniqlaysiz. Bu bazaviy sinf funksiyalari hosila sinflar funksiyalaridan shu bilan farqlanadiki, ular virtualdir.

Keyin dasturda parametrli bazaviy sinf obyektiga ilova global funksiya tuziladi. Funksiya tanasida dial usuliga murojaat qilinadi:

```
void dial_phone(phone& this_phone, string this_number)
{this_phone.dial(this_number);};
```

Obyekt shaklini o'zgartirish uchun, siz, quyida ko'rsatilganidek, ushbu funksiyaga hosila sinf obyektini parametr sifatida uzatasiz:

```
dial_phone(home_phone, "303-555-1212");
```

Funksiyada kelgan (phone&) belgisi turlarga keltirishga imkon berib, bir turdagi o'zgaruvchi (touch_tone) adresini boshqa turdagi o'zgaruvchi (phone)ga berish zarurligini ma'lum qiladi. Dastur dial_phone funksiyasiga turli obyektlar adresini taqdim qilishi mumkin ekan, demakki, funk-

siya polimorf bo'lishi mumkin. Navbatdagi dasturda bu usuldan obyekt-telefon yaratish uchun foydalanadi. Dastur ishga tushirilgach, poly_phone obyekti o'z shaklini diskli telefondan tugmachalisiga, keyin esa to'lovligiga o'zgartiradi:

```
#include <iostream>
#include <string>
using namespace std;
class phone
{
public:
virtual void dial(string number) {cout << "Raqam to'plami" <<
number << endl;}
void answer(void) {cout << "Javobni kutish" << endl;}
void hangup(void) {cout << "Qo'ng'iroq bajarildi-trubkani qo'yish"
<< endl;}
void ring(void) {cout << "Qo'ng'iroq, qo'ng'iroq, qo'ng'iroq" <<
endl;}
phone(string number) {phone::number = number;};
protected:
string number;
};
class touch_tone: public phone
{
public:
void dial(string number) {cout << "Pik Pik Raqam to'plami" <<
number << endl;}
touch_tone(string number): phone(number) {}
};
class pay_phone: public phone
{
public:
void dial(string number) {cout << "Iltimos to'lang" << amount <<
"sent" << endl;
cout << "Raqam to'plami" << number << endl;}
pay_phone(string number, int amount): phone(number) {pay_
phone::amount = amount;}
private:
```

```

int amount;
};

void dial_phone(phone& this_phone, string this_number)
{this_phone.dial(this_number);};

int main()
{
pay_phone city_phone("702-555-1212", 25);
touch_tone home_phone("555-1212");
phone rotary("201-555-1212");
// Obyekt diskli telefonga aylantirilsin
dial_phone(rotary, "818-555-1212");
// Obyekt shakli tugmachali telefonga o'zgartirilsin
dial_phone(home_phone, "303-555-1212");
// Obyekt shakli to'lovli telefonga o'zgartirilsin
dial_phone(city_phone, "212-555-1212");
return 0;
}

```

Agar ushbu dastur kompilatsiya qilinib ishga tushirilsa, displey ekranida quyidagi yozuv paydo bo'ladi:

```

S:\> POLYMORP <ENTER>
Raqam to'plami 818-555-1212
Pik Pik Raqam to'plami 303-555-1212
Iltimos to'lang 25 sent
Raqam to'plami 212-555-1212

```

poly_phone obyekti dastur bajarilishi davomida o'z shaklini o'zgartirib turar ekan, u polimorf bo'ladi.

15.4. Abstrakt sinflar

Abstrakt sinf ta'rifi. Hech bo'lmaganda bitta sof (bo'sh) virtual funksiyaga ega bo'lgan sinf abstrakt sinf deyiladi.

Quyidagi e'longa ega bo'lgan komponentali funksiya sof virtual funksiya deyiladi:

```

virtual <tur> <funksiya_nomi>

```

(<formal_parametrlar_ro'yxati>)=0;

Bu yozuvda "=0" konstruktsiya "sof spetsifikator" deyiladi. Sof virtual funktsiya ta'rifiga misol:

```
virtual void fpure (void)=0;
```

Sof virtual funktsiya hech narsa qilmaydi va uni chaqirib bo'lmaydi. Uning qo'llanilishi – hosila sinflarda uning o'rnini egallovchi funktsiyalar uchun asos bo'lish. Abstrakt sinf esa hosila sinf uchun asosiy (bazaviy) sinf sifatida ishlatilishi mumkin. Agar sof virtual funktsiya hosila sinfda to'liq ta'riflanmasa, u hosila sinfda ham sof virtual bo'lib qoladi, natijada hosila sinf ham abstrakt sinf bo'ladi.

Abstrakt sinfni faqat boshqa sinf ajdodi sifatida ishlatish mumkin:

Ba'zi sinflar abstrakt tushunchalarni ifodalaydi va ular uchun obyekt yaratib bo'lmaydi. Bunday sinflar biror hosila sinfda ma'noga ega bo'ladi.

Masalan,

```
class Abstract
{
public:
virtual void draw()=0;
};
class Derived: public Abstract
{
public:
void draw() {cout <<"Salom.";}
};
int main(void)
{
Derived d;
Abstract a;
return 0;
}
```

Agar sof virtual funktsiya hosila sinfda to'liq ta'riflanmasa, u hosila sinfda ham sof virtual bo'lib qoladi, natijada hosila sinf ham abstrakt sinf bo'ladi.

```
class Abstract
{
virtual int f()=0;
```

```

virtual float g(float)=0;
};
class Derived: class Abstract
{
int f();
};
int main (void)
{
Abstract a; //xato
Derived d; // xato
}

```

Abstrakt sinflar realizatsiya detallarini aniqlashtirmasdan faqat interfeysni ko'rsatish uchun ishlatiladi. Masalan, operatsion tizimda qurilma drayveri abstrakt sinf sifatida berilishi mumkin:

```

class character_device {
public:
virtual int open()=0;
virtual int close(const char*)=0;
virtual int read(const char*, int)=0;
virtual int write(const char*, int)=0;
virtual int ioctl(int ...)=0;
// ...
};

```

Drayverlar character_device sinfining ajdodlari sifatida kiritilishi mumkin.

Abstrakt sinf turidagi o'zgaruvchi yaratib bo'lmaydi, lekin abstrakt sinf turidagi ko'rsatkich yaratish mumkin. Bu ko'rsatkichga abstrakt sinf abstrakt bo'lmagan turli avlodlari adresini qiymat sifatida berib, abstrakt usulga mos turli usullarni chaqirish mumkin.

Masalan, yuqoridagi polimorf telefon quyidagicha ta'riflanishi mumkin:

```

#include <iostream>
#include <string>
using namespace std;
class abstract_phone

```

```

    {
    public:
    virtual void dial(string number)=0;
    void answer(void) {cout << "Javobni kutish" << endl;}
    void hangup(void) {cout << "Qo'ng'iroq bajarildi-trubkani qo'yish"
<< endl;
    }
    void ring(void) {cout << "Qo'ng'iroq, qo'ng'iroq, qo'ng'iroq" <<
endl;}
    abstract_phone(string number) {abstract_phone::number=number;};
    protected:
    string number;
    };
    class phone:public abstract_phone
    {
    public:
    virtual void dial(string number) {cout << "Raqam to'plami" <<
number << endl;}
    phone(string number): abstract_phone(number) {};
    };
    class touch_tone: public abstract_phone
    {
    public:
    void dial(string number) {cout << "Pik Pik Raqam to'plami" <<
number << endl;}
    touch_tone(string number): abstract_phone(number) {}
    };
    class pay_phone: public abstract_phone
    {
    public:
    void dial(string number) {cout << "Iltimos to'lang" << amount <<
"sent" << endl;
    cout << "Raqam to'plami" << number << endl;}
    pay_phone(string number, int amount): abstract_phone(number)
{pay_phone::amount=amount;}

```

```

private:
int amount;
};
void dial_phone(abstract_phone& this_phone, string this_
number)
{this_phone.dial(this_number);}
int main()
{
pay_phone city_phone("702-555-1212", 25);
touch_tone home_phone("555-1212");
phone rotary("201-555-1212");
// Obyekt diskli telefonga aylantirilsin
dial_phone(rotary, "818-555-1212");
// Obyekt shakli tugmachali telefonga o'zgartirilsin
dial_phone(home_phone, "303-555-1212");
// Obyekt shakli to'lovli telefonga o'zgartirilsin
dial_phone(city_phone, "212-555-1212");
return 0;
}

```

15-bob bo'yicha savollar

1. Vorislik nima uchun kerak?
2. Himoyalangan protected va xususiy private huquqlari orasida qanday farq bor?
3. Nima uchun avval ajdod sinf konstruktorlari chaqirilib, so'ngra avlod sinf konstruktori chaqiriladi?
4. Nima uchun destruktorlar konstruktorlarga nisbatan teskari tartibda chaqiriladi?
5. Vorislikda ajdod sinf spetsifikatori sifatida protected ko'rsatilishi mumkinmi?
6. Sinflar kutubxonasini qurishda vorislikdan qanday foydalaniladi?
7. Xususiy deb e'lon qilingan komponentalarga boshqa sinf usullari orqali murojaat qilish mumkinmi?
8. Polimorfizm deb nimaga aytiladi?
9. Usulni virtual deb e'lon qilish qanday imkon yaratadi?
10. Abstrakt sinf deb qanday sinfga aytiladi?

15-bob bo'yicha topshiriqlar

1. Vorislikdan foydalanib Artist va Sirk artisti sinfini yarating.
2. Vorislikdan foydalanib Nuqta. To'rtburchak va to'g'ri to'rtburchak sinflarini yarating.
3. Vorislik va abstrakt sinfdan foydalanib detal, radiodetal va kondensator sinfini yarating.
4. Vorislikdan va abstrakt sinfdan foydalanib sinov, imtihon va bitiruv imtihoni sinflarini yarating.
5. Vorislikdan va abstrakt sinfdan foydalanib nashr, kitob va o'quv qo'llanma sinflarini yarating.

16-bob. SINFLARDA POLIMORFIZM

16.1. Standart amallarni qo'shimcha yuklash

C++ tilining ajoyib xususiyatlaridan biri standart amallarni yangi ma'lumotlar turlariga qo'llash imkoniyatidir. Masalan, satrlarni ulashni $S1 + S2$ ko'rinishda belgilash ancha qulay. Bu amalni simvolli massivlarga yoki satrli konstantalarga qo'llashning iloji yo'q. Lekin $S1$ va $S2$ ni biror sinf obyektlari sifatida tavsiflansa, ular uchun '+' amalini kiritish mumkin bo'ladi. Amalni ma'lumotlarning yangi turiga qo'llash uchun dasturchi "operatsiya-funksiya" deb ataluvchi maxsus funksiyani kiritishi lozim. Operatsiya-funksiya ta'rif quyidagicha:

```
Qaytariluvchi_ma'lumot_turi operator operatsiya_belgisi  
(operatsiya_funksiya_parametrlari_spetsifikatsiyasi)  
{operatsiya_funksiya_tanasi_operatorlari}
```

Kerak bo'lganda bu funksiya operator prototipini kiritish mumkin.

```
Qaytariluvchi_ma'lumot_turi operator operatsiya_belgisi  
{operatsiya_funksiya_parametrlari_spetsifikatsiyasi}
```

Misol uchun * amalni biror T sinfga tegishli obyektlarga qo'llash uchun quyidagicha funksiya e'lon qilishi mumkin:

```
T operator * (Tx,Ty)
```

Bu usulda ta'riflangan operatsiya qo'shimcha yuklangan (inglizchasi-ga—overload) deb ataladi. Agar T sinf uchun yuqorida keltirilgan turdagi funksiya e'lon qilingan bo'lsa, $A*B$ ifoda operator (A, B) sifatida qaraladi.

Sinf obyektlariga funksiya-operatorni qo'llash uchun operatsiya-funksiya yoki sinf komponenta funksiyasi yoki dostona funksiya bo'lishi, yoki parametrlardan birortasi sinf turiga ega bo'lishi kerak.

Amallar kengaytirilganda ular uchun har xil turlar kombinatsiyasini oldindan nazarda tutish lozim. Lekin operatsiya-funksiyalarga murojaat qilinganda standart turlar almashinuvchi qoidalari ishlatiladi, shuning uchun turlarning hamma kombinatsiyalarini hisobga olish zarurati yo'q. Ko'pgina hollarda binar amallar uchun quyidagi hollarni hisobga olish yetarli.

```
# standart tur, sinf
```

```
# sinf, standart tur
```

```
# sinf, sinf
```

Masalan: Complex sinfi uchun quyidagi dostona operatsiya-funksiyalarni kiritish mumkin:

```
complex operator + (Complex x, Complex y)
```

```
{  
return (Complex(x.real + y.real, x.imag + y.imag()));  
}
```

```
Complex operator + (double x, Complex y)
```

```
{  
return (Complex(x + y.real, y.imag()));  
}
```

```
Complex operator + (Complex x, double y)
```

```
{  
return (Complex (x.real + y, x.imag ());  
}
```

Quyidagi dasturda ifodalar qo'llanilgan:

```
#include <iostream>
```

```
using namespace std;
```

```
class Complex
```

```
{  
double re, im;
```

```
public:
```

```
Complex(){};
```

```
Complex(double re1, double im1)
```

```
{  
re = re1; im = im1;
```

```
};  
void show()
```

```
{  
cout << "re = " << re << "im = " << im << endl;
```

```
};  
friend Complex operator + (Complex a, Complex b);
```

```

friend Complex operator + (double x, Complex b);
friend Complex operator + (Complex a, double y);
};
Complex operator + (Complex a, Complex b)
{
return (Complex(a.re + b.re, a.im + b.im));
};
Complex operator + (double x, Complex b)
{
return (Complex(x + b.re, b.im));
}
Complex operator + (Complex a, double y)
{
return (Complex (a.re + y, a.im));
};

```

```

int main ()
{
Complex CC (1.0, 2.0);
Complex EE(3.0,4.0);
Complex DD = CC + EE;
DD.show();
EE = EE + 2.0;
EE.show();
return 0;
}

```

Natija:

re=4 im=6

re=5 im=4

Standart turlarni sinf obyektiga keltirish vazifasini konstruktorga topshirish mumkin. Masalan, Complex sinfiga quyidagi konstruktorni qo'yish hamma yordamchi funksiyalardan xalos bo'lish imkonini beradi:

```

Complex (double x)
{
real = x; imag = 0.0;
}

```

Bu holda quyidagi prototipga ega bo'lgan dostona operatsiya-funksiyadan foydalanish yetarli.

```
friend Complex operator+ (Complex, Complex);
```

Sinfga konstruktor qo'shish o'rniga yagona konstruktorga ikkinchi parametr qiymatini kiritish yetarli:

```
Complex (double re, double im = 0.0)
{
    real = re; imag = im;
}
```

Ikkinchi imkoniyat sinf komponenta funksiyalardan foydalanishdir. Har qanday biror amal sinfga tegishli statik komponenta operatsiya-funksiya yordamida qayta yuklanishi mumkin. Bu holda bitta parametrga ega bo'lib, sarlavhasi quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

```
T operator & (T X)
```

Bu yerda T – sinf, & – operatsiya.

Operatsiya funksiyani oddiy sinf komponenta funksiyasi sifatida chaqirish mumkin.

Masalan:

```
#include <iostream>
using namespace std;
class Complex
{
    double re, im;
public:
    Complex(){};
    Complex(double re1, double im1 = 0)
    {
        re = re1; im = im1;
    }
    void show()
    {
        cout << "re = " << re << "im = " << im << endl;
    };
    Complex operator + (Complex a);
    Complex operator + = (Complex b);
};
```

```

Complex Complex:: operator + (Complex a)
{
return (Complex(a.re + re, a.im + im));
};
Complex Complex:: operator += (Complex b)
{
re += b.re; im += b.im;
return (Complex(re, im));
}

```

```

int main ()
{
Complex CC (1.0, 2.0);
Complex EE(3.0, 4.0);
Complex DD = CC + EE;
DD.show();
EE += 2.0;
EE.show();
return 0;
}

```

Natija:

```

re=4 im=6
re=5 im=4

```

Biz sinf amalini global operatsiya-funksiya va komponenta operatsiya-funksiya yordamida qayta yuklashni ko'rib chikdik. Endi amalni sinf do'stona funksiyasi yordamida qayta yuklashni ko'rib chiqamiz.

«N o'lchovli fazo radius-vektori «sinfni kiritamiz va bu sinf uchun '++' unar operatsiya-funksiyani kiritamiz. Bu operatsiya vektor yo'nalishini teskarisiga o'zgartiradi.

```

#include <iostream>
using namespace std;
const int MAX = 100;
class vector
{
int N;
double x[MAX];

```

```
friend vector& operator – (vector &);
```

```
public:
```

```
vector (int n, double xn[]);
```

```
void display ();
```

```
};
```

```
vector::vector (int n, double xn[])
```

```
{
```

```
  N=n;
```

```
  for (int i=0; i<N; i++) x[i]=xn[i];
```

```
}
```

```
void vector:: display ()
```

```
{
```

```
  cout<<"\n Vector koordinatalari:";
```

```
  for (int i=0; i<N; i++)
```

```
  cout<<"\t" <<x[i];
```

```
};
```

```
vector& operator – (vector& v)
```

```
{
```

```
  for (int i=0; i<v.N; i++)
```

```
  v.x[i]= -v.x[i];
```

```
  return v;
```

```
};
```

```
int main ()
```

```
{
```

```
  double A[]={1.0, 2.0, 3.0, 4.0};
```

```
  vector V(4, A);
```

```
  V.display();
```

```
  V=-V;
```

```
  V.display();
```

```
  return 0;
```

```
}
```

Natija:

Vektor koordinatalari: 1 2 3 4

Vektor koordinatalari: -1 -2 -3 -4

Quyidagi komponentalarni qayta yuklash mumkin emas:

. – strukturalangan obyekt komponentasini to'g'ridan to'g'ri tanlash;

* – komponentaga ko'rsatkich orqali murojaat qilish;

? : – shartli operatsiya;

:: – ko'rinish doirasini aniqlash;

sizeof – xotira hajmini aniqlash;

– preprotessor direktivasi;

– protessorli amal;

Quyida yuklash mexanizmi yana quyidagi xususiyatlarga ega:

- Standart amallarni qo'shimcha yuklanganda prioritetlarini o'zgartirish mumkin emas.

- Qo'shimcha yuklangan amallar uchun ifodalar sintaksisini o'zgartirish mumkin emas. Unar=yoki binar ++ amallarni kiritish mumkin emas.

- Amallar uchun yangi simvollar kiritish mumkin emas, masalan, ko'paytirish uchun ** belgisi.

- Har qanday binar amal ikki usul bilan aniqlanadi, yoki bir parametrli komponenta funksiya sifatida, yoki global. yoki dostona global ikki parametrli funksiya.

Birinchi holda $x*y$ ifoda x . operator* (y) murojaatni, ikkinchi holda esa operator* (x, y) murojaatni bildiradi.

Binar '=', '[ ]', '->' amallar semantikasiga ko'ra operator=. operator [ ], operator-> global funksiya bo'la olmaydi. Balkim nostatik komponenta funksiyasi bo'lishi lozim.

Har qanday unar amal sinf obyektlari uchun ikki usulda aniqlanadi, yoki parametrsiz komponenta funksiya, yoki bir parametrli (balki do'stona) global funksiya.

Prefiks amal uchun ++z ifoda, komponenta funksiya z.operator++() yoki global funksiya operator ++(z) chaqirilishini bildiradi.

C++ tilida ba'zi amallar boshqa amallarning kombinatsiyasi sifatida aniqlanadi. Misol uchun. long m=0 butun son ++m uchun m+=1 ni, bu amal esa m=m+1 ni bildiradi. Bunday avtomatik almashtirishlar qo'shimcha yuklangan amallar uchun bajarilmaydi. Misol uchun. umumiy holda operator*=( ) ta'rifni operator*( ) ta'rif va operator=( ) ta'rifdan keltirib chiqarib bo'lmaydi.

Agar ifodada foydalanuvchi kiritgan sinf obyekti qatnashmasa, uning ma'nosini o'zgartirib bo'lmaydi. Misol uchun, faqat ko'rsatkichlarga ta'sir qiluvchi amallarni kiritish mumkin emas.

Agar operatsiya-funksiyaning birinchi parametri standart tur bo'lishi kerak bo'lsa, bunday operatsiya-funksiya komponenta-funksiya

bo'la olmaydi. Misol uchun AA – biror sinf obykti va uning uchun '+' amali qo'llangan bo'lsin. AA+2 ifoda uchun yoki AA.operator(2) yoki operator+(AA, 2) ifoda chaqirilishi mumkin. 2++AA ifoda uchun operator +(AA, 2) chaqirilishi mumkin, lekin z.operator+(AA) xatoga olib keladi.

C ++ tilining zamonaviy versiyalarida prefiks ++ va -- operatsiyalarni qo'shimcha yuklash boshqa operatsiyalarni yuklashdan farq qilmaydi. Postfiks shakldagi ++ va -- amallarini qayta yuklaganda yana bir int turidagi parametr kiritilishi kerak. Agar qo'shimcha yuklash uchun global funksiya ishlatilsa, uning birinchi parametri sinf turiga, ikkinchi parametri int turiga ega bo'lishi kerak.

Dasturda postfiks ifoda ishlatilganda butun parametr ham qiymatga ega bo'ladi.

Quyidagi dasturda prefiks ++ va -- hamda postfiks ++ va -- operatsiyalarini qo'shimcha yuklash ko'rsatilgan:

```
#include <iostream>
using namespace std;
class Pair
{
int N;
double x;
friend Pair& operator ++(Pair&);
friend Pair& operator ++(Pair&, int);
public:
Pair (int n, double xn)
{
N=n; x=xn;
}
void display ()
{
cout<<"\n Koordinatalar: N=" <<N<<"\tx=" <<x;
}
Pair& operator --()
{
N/=10; x/=10;
return Pair(N, x);
};
```



```

Pair& operator --(int k)
{
N/=2;
x/=2.0;
return Pair (N, x);
}
};
Pair& operator ++ (Pair& P)
{
P.N*=10; P.x*=10;
return P;
}
Pair& operator ++ (Pair& P, int k)
{
P.N=P.N*2+k;
P.x=P.x*2+k;
return P;
}
int main ()
{
Pair Z(10, 20.0);
Z.display();
++Z;
Z.display();
--Z;
Z.display();
Z++;
Z.display();
Z--;
Z.display();
return 0;
}

```

Dastur bajarilishi natijalari:

Koordinatalar: N=10 X=20

Koordinatadar: N=100 X=200

Koordinatalar: N=10 X=20

Koordinatalar: N=20 X=40

Koordinatalar: N=10 X=20

Bu misolda prefiks ++ qiymatni 10 marta oshirishni, postfiks ++ esa 2 marta oshirishni bildiradi. Prefiks -- qiymatni 10 marta kamaytirish, postfiks -- esa qiymatni 20 marta kamaytirishni bildiradi.

Turlarni o'zgartirish operatori. Yuqorida konstruktor yordamida standart turdagi, o'zgaruvchi haqiqiy o'zgaruvchi sinf turidagi, ya'ni kompleks turidagi o'zgaruvchiga keltirishni ko'rdik. Teskarisini amalga oshirish uchun turni o'zgartirish operatoridan foydalanish mumkin. Quyidagi misolda kasr son sinfi kiritilib, kasr sonni haqiqiy songa keltirish operatori kiritilgan:

```
#include <iostream>
using namespace std;
class Fraction
{
    int s,m;
public:
    Fraction(int s1, int m1=1){s=s1; m=m1;};
    void show(){cout<<s<<'/'<<m<<endl;};
    operator double()
    {
        return (double)s/m;
    }
};
int main ()
{
    Fraction D(1,2);
    D.show();
    double c=D;
    cout<<c<<endl;
    D=1;
    D.show();
    return 0;
}
Natija:
1/2
0.5
1/1
```

16.2. Shablonlar

Funksiya shabloni. Shablonlar (parametrlangan turlar) bog'langan funksiyalar yoki sinflar oilasini tuzish imkonini beradi. Shablonni aniqlashning umumiy sintaksisi quyidagi ko'rinishga ega:

template <shablonli turlar ro'yxati> {e'lon qilish};

Funksiyalar shablonlari va sinflar shablonlari farqlanadi.

Funksiya shabloni qo'shimcha yuklanayotgan funksiyalarni aniqlash namunasini beradi. Solishtirishga yo'l qo'yadigan har qanday turdagi ikkita argumentdan kattarog'ini qaytaradigan max (x, y) funksiyasi shablonini ko'rib chiqamiz:

template <class T> T max(Tx, Ty){return(x>y)? x:y};

bunda <class T> shablonining argumenti tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlar turi har qanday bo'lishi mumkin. Undan dasturda foydalanishda kompilator max funksiyasi kodini bu funksiyaga uzatilayotgan parametrlarning faktik turiga muvofiq generatsiya qiladi.

Misol:

```
#include <iostream>
using namespace std;
template <class T>
T maximum(T x, T y)
{
    if (x>y) return x; else return y;
};
int main()
{
    int i=3;
    float a=3.0, b=7.5;
    i=maximum(i, 0);//argumentlar turi int
    cout <<i <<endl;
    float m=maximum(a, b);// argumentlar turi float
    cout << m <<endl;
    return 0;
}
```

Natija:

3

7.5

Faktik turlar kompilatsiya paytida ma'lum bo'lishlari kerak. Shablonlarsiz max funksiyasini ko'p martalab qo'shimcha yuklashga to'g'ri kelar edi, ya'ni, garchi barcha funksiya versiyalarining kodlari bir xil bo'lsa ham, har bir qo'llanilayotgan tur uchun alohida ortiqcha yuklash kerak bo'lar edi. C++ standarti bu maqsad uchun **#define max(x, y) ((x>y)? x:y)** makrosidan foydalanishni qat'iy tavsia etmaydi, chunki C++ tiliga oddiy C tili ustidan shunday afzalliklarni beradigan turlarni tekshirish mexanizmi blokirovka qilingan bo'lishi mumkin. Shu narsa ayonki, max(x, u) funksiyasining vazifasi – bir-biriga mos turlarni qiyoslash. Afsuski, makrosni qo'llash bir-biriga mos kelmaydigan turlarning (masalan, int va struct) qiyoslanishiga yo'l qo'yadi.

```
//ikkita o'zgaruvchining o'rnini o'zgartiradigan funksiya shabloni:
template<class T> //T – parametrlanayotgan tur nomi
void change(T&x, T&y)
{
    T z=x;
    x=y;
    y=z;
}
```

Bu funksiya quyidagicha chaqirilishi mumkin:

```
long k=10, i=5;
change(k, i);
```

Kompilator:

```
void change(long& x, long& y){long z=x; x=y; y=z;} ta'rifini ifodalab beradi.
```

Funksiyalar shablonlari parametrlarining asosiy xususiyatlari:

1. Parametrlar nomlari shablonning butun ta'rifi bo'ylab unikal bo'lmog'i lozim.

2. Shablon parametrlarining ro'yxati bo'sh bo'la olmaydi.

3. Shablon parametrlari ro'yxatida har biri class so'zidan boshlanadigan bir nechta parametr bo'lishi mumkin.

Funksiya shablonini qo'shimcha yuklash. Funksiya shablonini qo'shimcha yuklash mumkin. Masalan, ikki butun son qo'shilganda, albat, haqiqiy son hosil bo'lishi kerak bo'lsin:

```
template<class T> T add (T a, T b)
```

```

{
return a + b;
}
float add (int a, int b)
{
return (float) a + b;
}

```

Endi add funksiyasini ikki butun son uchun chaqirilsa ikkinchi funksiyaga murojaat qilinadi, qolgan hollarda funksiya shabloniga murojaat qilinadi.

Yuqoridagi funksiya shablonlarida bitta umumiy turdan foydalanilgan. Ko'p hollarda funksiya shablonida bir nechta tur ko'rsatish talab etiladi. Quyidagi misolda show_array funksiya shablonidan foydalanilgan bo'lib, massiv elementlarini chiqarish uchun mo'ljallangan. T tur massiv turini aniqlash. T1 tur count parametri turini ko'rsatish uchun ishlatiladi. Dasturda int va float turidagi massivlar chiqariladi.

```

#include <iostream>
using namespace std;
template<class T,class T1>
void show_array(T array[],T1 count)
{
T1 index;
for (index=0; index < count; index++) cout << array[index] << " ";
cout << endl;
}
int main()
{
int pages[]={100, 200, 300, 400, 500};
float prices[]={10.05, 20.10, 30.15};
show_array(pages, 5);
show_array(prices, 3);
return 0;
}

```

Natija:

100, 200, 300, 400, 500

10.05, 20.10, 30.15

Sinflar shablони. Sinflar shablони sinflar oilasini aniqlash namunasini beradi. Quyida bir o'Ichamli ma'lumotlar massivi sinflarining generatori bo'lgan massiv shabloniga misol keltirilgan:

```
template <class T>class array
```

Ushbu sinfning turlashtirilgan elementlari ustida, elementlarning konkret turidan qat'iy nazar, bir xil bazaviy operatsiyalar (kiritilsin, o'chirilsin, indekslansin va h.k.) bajariladi. Agar turga parametrdok muomala qilinsa, bu holda kompilator berilgan tur elementlariga ega bo'lgan vektorlar sinflarini generatsiya qiladi.

Navbatdagi dastur ikkita sinfni yaratishda array sinf shablonidan foydalanadi. Bu sinflarning biri int turining qiymatlari bilan. ikkinchisi float turining qiymatlari bilan ish ko'radi.

```
#include <iostream>
#include <fstream>
using namespace std;
const int MAX=1000;
template<class T, class T1>
class Array
{
public:
Array(int max_size);
int add_value(T);
T sum();
T1 average_value();
void show_array();
private:
T data[MAX];
int max_size;
int index;
};
template<class T, class T1>
Array<T, T1>::Array(int size)
{
```

```

if (size >= MAX)
{
cerr << "Xotira yetarli emas - dastur tugayapti" << endl;
exit(1);
}
Array::max_size = size;
Array::index = 0;
};

```

```

template <class T, class T1>
int Array <T, T1>::add_value(T value)
{
if (index == max_size)
return(-1); // Massiv to'la
else
{
data[index] = value;
index++;
return(0); // Omadli
}
}

```

```

template <class T, class T1>
T Array <T, T1>::sum()
{
T sum = 0;
for (int i = 0; i < index; i++) sum += data[i];
return(sum);
}

```

```

template <class T, class T1>
T1 Array <T, T1>::average_value()
{
T1 sum = 0;
for (int i = 0; i < index; i++) sum += data[i];
return (sum / index);
}

```

```

template <class T, class T1>
void Array <T, T1>::show_array()

```

```

{
for (int i=0; i<index; i++) cout << data[i] << ' ';
cout << endl;
}
int main()
{
// 100 ta elementdan iborat massiv
Array<int, float> numbers(100);
// 200 ta elementdan iborat massiv
Array<float, float> values(200);
int i;
for (i=0; i<5; i++) numbers.add_value(i);
numbers.show_array();
cout << "Sonlar yig'indisi teng" << numbers.sum () << endl;
cout << "O'rtacha qiymat teng" << numbers.average_value() <<
endl;
for (i=0; i<5; i++) values.add_value((float)i * 100);
values.show_array();
cout << "Sonlar yig'indisi teng" << values.sum() << endl;
cout << "O'rtacha qiymat teng" << values.average_value() <<
endl;
return 0;
}

```

Natija:

0 1 2 3 4

Sonlar yig'indisi teng 10

O'rtacha qiymat teng 2

0100200300 400

Sonlar yig'indisi teng 1000

O'rtacha qiymat teng 200

Navbatdagi dasturda array sinf shabloni global funksiya argumenti bo'lib xizmat qiladi.

```

#include <iostream>
using namespace std;

```



```

const int MAX=1000;
template<class T>
class array
{
public:
array(int max_size);
int add_value(T);
int size(){return index;};
T& operator[](int i)
{
return data[i];
}
private:
T data[MAX];
int max_size;
int index;
};
template<class T>
array<T>::array(int size)
{
if (size>=MAX)
{
cerr << "Xotira yetarli emas – dastur tugayapti" << endl;
exit(1);
}
array::max_size=size;
array::index=0;
};
template<class T>
int array<T>::add_value(T value)
{
if (index==max_size)
return(-1); // Massiv to'la
else
{
data[index]=value;
}
}

```

```

index++;
return(0); // Omadli
}
}
template<class T>
T sum(array<T> data)
{
int index=data.size();
T sum=0;
for (int i=0; i<index; i++) sum +=data[i];
return(sum);
}
template<class T, class T1>
T average_value(array<T1> data)
{
int index=data.size();
T1 sum=0;
for (int i=0; i<index; i++) sum +=data[i];
return (sum / index);
}
template<class T>
void show_array(array<T> data)
{
int index=data.size();
for (int i=0; i<index; i++) cout << data[i] << ' ';
cout << endl;
}
int main()
{
// 100 ta elementdan iborat massiv
array<int> numbers(100);
// 200 ta elementdan iborat massiv
array<float> values(200);
int i;
for (i=0; i<5; i++) numbers.add_value(i);
show_array(numbers);

```

```

cout << "Sonlar yig'indisi teng" << sum (numbers) << endl;
cout << "O'rtacha qiymat teng" << average_value<float, int>(num-
bers) << endl;
for (i=0; i<5; i++) values.add_value((float)i * 100);
show_array(values);
cout << "Sonlar yig'indisi teng" << sum(values) << endl;
cout << "O'rtacha qiymat teng" << average_value<float, float>(va-
lues) << endl;
return 0;
}

```

Natija:

0 1 2 3 4

Sonlar yig'indisi teng 10

O'rtacha qiymat teng 2

0100200300 400

Sonlar yig'indisi teng 1000

O'rtacha qiymat teng 200

Sinflar shablони xossalari. Sinflar shablони quyidagi qo'shimcha xossalarga ega:

shablon uchun typedef operatori yordamida yangi tur kiritish mumkin:

```
typedef Array <int, int> IntArray;
```

Bu yangi tur yordamida o'zgaruvchilar ta'rif berilishi mumkin:

```
IntArray numbers(100);
```

shablon parametri ko'zda tutilgan qiymatga ega bo'lishi mumkin:

```
template <class T, class T1 = int>
```

Bu holda quyidagicha ta'rif kiritish mumkin:

```
Array <int> numbers(100);
```

shablon parametri standart turdagi o'zgaruvchi bo'lishi mumkin:

```
template <class T, class int ki = 100, T1 = float>
```

Bu o'zgaruvchi konstruktorda massiv o'lchamini berish uchun ishlatilishi mumkin.

Bu holda quyidagicha ta'rif kiritish mumkin:

```
Array <int, 100> numbers;
```

Array <float> values;

Bu uchchala holat quyidagi misolda berilgan:

```
#include <iostream>
using namespace std;
template <class T, class T1 = int, int c = 0>
class Trio
{
public:
Trio(T a1, T1 b1){a=a1; b=b1;};
void show(){cout <<"a =" <<a <<" b =" <<b <<" c =« <<c <<endl;};
private:
T a;
T1 b;
};
```

```
int main()
{
Trio<int, float, 2> a(1, 2.5);
a.show();
Trio<int> b(1, 2);
b.show();
typedef Trio<int> IntTrio;
IntTrio c(1, 1);
c.show();
return 0;
}
```

Natija:

a=1   b=2.5   c=2

a=1   b=2   c=0

a=1   b=1   c=0

16-bob bo'yicha savollar

1. Destruktorlarni qo'shimcha yuklash mumkinmi?
2. Statik usullarni qo'shimcha yuklash mumkinmi?

3. Postfiks va prefiks funksiyalarni qo'shimcha yuklash xususiyatlarini ko'rsating.
4. Qanday amallarni faqat sinf a'zosi sifatida qo'shimcha yuklash mumkin?
5. Shablonlardan nima maqsadda foydalaniladi?
6. Funksiya shabloni asosiy xossalarini ko'rsating.
7. Parametrlashtirilgan sinflar xossalarini ko'rsating.
8. Shablon parametrlari ro'yxati bo'sh bo'lishi mumkinmi?
9. Parametrlashtirilgan funksiya qanday chaqiriladi?
10. Sinf shabloni tashqarisida komponenta funksiyalar qanday aniqlanadi?

16-bob bo'yicha topshiriqlar

1. Massiv o'suvchi ekanligini tekshiruvchi funksiya shablonini yarating.
2. Massiv kamayuvchi ekanligini tekshiruvchi funksiya shablonini yarating.
3. Massiv hamma elementlarining o'zaro tengligini tekshiruvchi funksiya shablonini yarating.
4. Stek sinfi shablonini yarating.
5. Navbat sinfi shablonini yarating.

17-bob. OQIMLI SINFLAR

17.1. Oqimli sinflar va obyektlar

Oldindan belgilangan obyektlar va oqimlar. C++ da kiritish-chiqarish oqimlarining sinflari mavjud bo'lib, ular kiritish-chiqarish standart kutubxonasi (stdio.h)ning obyektga mo'ljallangan ekvivalenti (stream.h) dir. Ular quyidagicha:

ios	bazaviy oqimli sinf
streambuf	oqimlarning buferlanishi
istream	kiritish oqimlari
ostream	chiqarish oqimlari
iostream	ikkiga yo'naltirilgan oqimlar
iostream_withassign	noaniq o'zlashtirish operatsiyali oqim
istrstream	satrli kiritish oqimlari
ostrstream	satrli chiqarish oqimlari
strstream	ikkiga yo'naltirilgan satrli oqimlar
ifstream	faylli kiritish oqimlari
ofstream	faylli chiqarish oqimlari
fstream	ikkiga yo'naltirilgan faylli oqimlar

Standart oqimlar (istream, ostream, iostream) terminal bilan ishlash uchun xizmat qiladi.

Satrli oqimlar (istrstream, ostrstream, strstream) xotirada joylashtirilgan satrli buferlardan kiritish-chiqarish uchun xizmat qiladi.

Faylli oqimlar (ifstream, ofstream,fstream) fayllar bilan ishlash uchun xizmat qiladi.

Quyidagi obyekt-oqimlar dasturda main funksiyasini chaqirish oldidan avvaldan aniqlangan va ochilgan bo'ladi:

```
extern istream cin; //Klaviaturadan kiritish standart oqimi
extern ostream cout; //Ekranga chiqarish standart oqimi
extern ostream cerr; //Xatolar haqidagi xabarlarni chiqarish standart
oqimi (ekran)
```

```
extern ostream cerr; //Xatolar haqidagi xabarlarni chiqarishning
buferlashtirilgan standart oqimi.
```

Bu obyektlar joylashgan faylda kiritish-chiqarish operatsiyalar ta'riflari ham berilgan. Birinchi operatsiya >> "o'ngga" surish amali orqali belgilanib, oqimdan o'qish deb ataladi.

Ikkinchi operatsiya << "chapga" surish amali orqali belgilanib, oqimga chiqarish yoki yozish amali deb ataladi. Oqimga o'qish va yozish amallari << va >> amallarini qo'shimcha yuklash orqali hosil qilingan bo'lib, chap operatsiya istream va ostream sinfi obyekt bo'lsa, o'ng o'zgaruvchi yoki ifodadir. Bu o'zgaruvchi, konstanta yoki ifoda turi char, unsigned short, signed short, signed int, unsigned int, signed long, unsigned long, ne float, double, long double, char, void bo'lishi mumkin. Shuni aytish kerakki, char turidan tashqari hamma ko'rsatkichlar void turiga keltiriladi.

Oqim bilan almashish funksiyalari. Oqimga qo'shish << va oqimdan o'qish >> amallaridan tashqari, kirish-chiqish kutubxonalarida qo'shishga foydali funksiyalar mavjud. Ma'lumotlarni chiqarishda ostream sinfi ishlatiladi. Bu sinfdagi quyidagi chiqarish funksiyalari mavjud.

```
ostream & put (char cc);
ostream & write (const signed char *array, int u);
ostream & write (const nn signed char *array, int u);
put() funksiya chiquvchi oqimga bitta simvol joylaydi;
cout .put ('Z');
write() – funksiyasi ikki parametrga ega;
array –xotira qismiga ko'rsatkich va n- simvollar soni.
```

Chiqarish uchun put funksiyasidan foydalanishga misol:

```
#include <iostream>
using namespace std;
int main()
{
cout.put('a').put('b').put('c').put('\n');
return 0;
}
```

Natija
abc

Satr chiqarish uchun write funksiyasidan foydalanishga misol:

```
#include <iostream>  
using namespace std;  
int main()  
char ss []="merci";  
cout.write (ss, sizeof (ss)-1);  
return 0;  
}
```

Natija
merci

Formatsiz o'qish funksiyalari istream oqimiga tegishli.

Bular 6 ta qo'shimcha yuklangan get () funksiyasi;

Bulardan asosiy prototiplar quyidagicha:

istream get (char& S);

int get();

istream & get (signed char * array, int max _len, char='\\n');

istream & get (unsigned char *array, int max _len, char='\\n');

Oxirgi ikki funksiya kiruvchi oqimdan ketma-ket baytlarini ajratib simvolli massivga yozadi. Ikkinchi parametr baytlar maksimal sonini ko'rsatadi.

istream& getline(char* buffer, int size, char delimiter='\\n');

Ajratuvchi oqimdan chiqariladi, lekin buferga kiritilmaydi. Bu esa satrlarni oqimdan chiqaruvchi asosiy funksiya. O'qib chiqilgan simvollar 0 simvoli bilan tamomlanadi.

istream& read(char* buffer, int size);

Ajratuvchilar qo'llanmaydi va buferga o'qilgan simvollar 0 simvoli bilan tugamaydi.

Paramsiz get funksiyasidan foydalanishga misol:

```
#include <iostream>  
using namespace std;  
int main()  
{
```



```

char ch;
while((ch = cin.get()) != EOF){
cout << "ch:" << ch << endl;
}
cout << "\n tugadi";
return 0;
}

```

Bu misolda sikl EOF kiritilishi, DOS tizimida <Ctrl+Z> klavishlari kombinatsiyasi, UNIX tizimida <Ctrl+D> klavishlari kombinatsiyasini bosish bilan tugaydi.

Parametrsiz get funksiyasidan foydalanishga misol:

```

#include <iostream>
using namespace std;
int main()
{
char a, b, c;
cin.get(a).get(b).get(c);
cout << "a=" << a << " b=" << b << "c=" << c << endl;
return 0;
}

```

Bu misolda uchta simvulli o'zgaruvchi kiritilgan. Kiritish operatorida uch marta get usuli ketma-ket chaqirilgan bo'lib, keyingi qatorda ekranga chiqarilgan.

Keyingi misolda simvulli massiv shklida berilgan satrli o'zgaruvchi-ga qiymat kiritish uchun ikki parametrlı get funksiyasidan foydalanilgan:

```

#include <iostream>
using namespace std;
int main()
{
char a[25];
cin.get(a, 256);
cout << "a=" << a << endl;
cin >> a;
cout << "a=" << a << endl;
return 0;
}

```

Keyingi misolda simvolli massiv shaklida berilgan satrli o'zgaruvchiga qiymat kiritish uchun ikki parametrlı getline funksiyasidan foydalanilgan:

```
#include <iostream>
using namespace std;
int main()
{
    char a[25];
    cin.getline(a, 256);
    cout << "a = " << a << endl;
    cin >> a;
    cout << "a = " << a << endl;
    return 0;
}
```

Foydalanuvchi tomonidan kiritilgan turlar uchun kiritish va chiqarish. Almashish operatsiyalari << va >> ixtiyoriy turlarga qo'llanilishi uchun yangi operatsiya funksiyalar kiritilishi lozim. Operatsiyalarni qo'llashga yuklash funksiya-operatsiyasi ko'rinishi quyidagicha:

```
ofstream & operator << (ofstream & out, yangi-tur - nomi)
{
    -----
    out << -----;
    return out;
}
```

Misol uchun:

```
#include <iostream>
using namespace std;
struct point
{
    float x;
    float y;
    float z;
};
ostream & operator << (ostream & t, point d)
{
    return t << "\n x = " << d.x << "y = " << d.y << "z = " << d.z;
}
//return t;
```

```

}
int main()
{
point F = {10.0, 20.0, 30.0};
cout << "\n nuqta koordinatalari:" << F;
return 0;
}

```

Natija:

Nuqta koordinatalari:

x=10.0 y=20.0 z=30.0

Kiritish amali >> qayta yuklash uchun quyidagi ko'rinisdagi funksiya operatsiyani aniqlash lozim:

```

istream &operator >>(istream &in, yangi tur & nom)
{...
in >> ...;
return in;
}

```

Misol uchun:

```

#include <iostream>
using namespace std;
struct point
{
float x;
float y;
float z;
};
istream &operator >>(istream& in, point &d)
{
cout << "\n nuqta koordinatalarini kiriting:";
cout << "\nx="; in >> d.x;
cout << "y="; in >> d.y;
cout << "z="; in >> d.z;
return in;
};
int main()
{

```

```
point P;  
cin >> P;  
return 0;  
}
```

Bu dastur bajarilishi natijasi quyidagicha bo'lishi mumkin:

Nuqta koordinatalarini kiriting:

x=100

y=200

z=300

17.2. Formatlash

Formatlash bayroqchalari. Kiritish << va chiqarish >> operatsiyalarni cout, cin, cerr, clog standart oqimlarga to'g'ridan to'g'ri qo'llash qayta uzatish qiymatlarni tashqi tavsiflash aytib o'tilmagan formatlardan foydalanishga olib keladi.

Formatlash uchun ios sinfnig quyidagi protected komponentalari ishlatiladi:

int x_width – chiqarish maydonining minimal eni.

int x_precision – kiritishda haqiqiy sonlarning tavsiflash aniqligi (kasr qismning raqamlari soni);

int x_fill – chiqarishda to'ldiruvchi simvol, bo'shliq belgisi – ko'zda tutilgan holda.

Ushbu maydonlarning qiymatlarini olish (o'rnatish) uchun quyidagi funksiya komponentalari ishlatiladi:

```
int width();
```

```
int width(int);
```

```
int precision();
```

```
int precision(int);
```

```
char fill();
```

```
char fill(char);
```

Agar bir marta cout.fill, yordamida to'ldiruvchi-belgi tanlansa, cout.fill qayta chaqirilib, o'zgarmaguncha haqiqiy bo'lib qoladi.

Manipulatorlar. Manipulatorlar – oqim ishini modifikatsiyalashga imkon beruvchi maxsus funksiyalar. Manipulatorlarning xususiyati shundaki, ularni >> yoki << operatsiyalarning o'ng operandi sifatida foydalanish mumkin. Chap operand sifatida esa har doimgidak oqim (oqimga

ilova) ishlatiladi, va xudda shu oqimga manipulator ta'sir etadi. Manipulatorlar ikki turga bo'linadi: parametrsiz va parametrli manipulatorlar.

- endl faqat chiqarishda ishlatilib, yangi satr simvolini chiqaradi;
- dec o'nlik sanoq sistemasida chiqaradi (ko'zda tutilgani bo'yicha);
- hex o'n oltilik sanoq sistemasida chiqaradi;
- oct sakkizlik sanoq sistemasida chiqaradi;
- ws faqat kiritishda ishlatilib, bo'shliq simvollarini o'tkazadi;
- ends faqat chiqarishda ishlatilib, oqimga qator oxiriga nol belgisini qo'shadi
- flush faqat chiqarishda ishlatilib, oqim buferini tozalaydi;
- // quyidagi manipulatorlar uchun #include <iomanip> talab etiladi;
- setfill(ch) ch simvol bilan bo'sh joyni to'ldirish;
- setprecision (n) n ga teng bo'lgan suzuvchi nuqtali sonni chiqarish aniqligini o'rnatish;
- setw(w) w ga teng bo'lgan kiritish yoki chiqarish maydonining enini o'rnatish;
- setbase(b) b asosiga ega bo'lgan butun sonlarning chiqarish; b qiymatlari 0, 8, 10 yoki 16 bo'lishi mumkin
- resetiosflags(long L) L parametrining bitli qiymati asosida oqimlar bayroqlarini tozalaydi;
- setiosflags(long L) L parametrining bitli qiymati asosida oqimlar holatlari bayroqlarini o'rnatadi.

Misol:

```
Funksiya-komponenta cout.fill va manipulator setw ()
#include <iostream>
using namespace std;
int main()
{
cout << "Axborot jadvali" << endl;
cout.fill (' ');
cout << "Kompaniya sohasi" << setw(20) << 10 << endl;
cout << "Kompaniya daromadi va zarari" << setw(12) << 11 <<
endl;
cout << "Kompaniya rahbariyati" << setw(14) << 13 << endl;
return 0;
}
```

17.3. Fayllar bilan ishlash

Fayllar bilan ishlash sinflari. C++da fayllar bilan ishlash fstream kutubxonasiidagi biror-bir sinflar yordamida amalga oshiriladi.

Fayllar bilan ishlash fstream kutubxonasi fayllarni o'qib olish uchun javob beradigan ifstream sinfiga hamda faylga axborotning yozib olinishiga javob beradigan ofstream sinfiga ega.

Biror-bir faylni yozish, o'qish yoki ochish uchun ofstream turdagi o'zgaruvchini yaratib, initsiallashtirishda fayl nomidan foydalanish lozim:

```
ofstream file_object("FILENAME.EXT");
```

Agar fayl mavjud bo'lmasa, yangidan yaratiladi va oqimga ulanadi. Agar fayl mavjud bo'lsa, u o'chiriladi va bo'sh fayl yangidan yaratiladi.

Agar fayl ham dasturning bajarilayotgan fayli joylashtirilgan papkada bo'lsa, u holda faylning nomi to'liq ko'rsatilmaligi mumkin. Bundan tashqari, fayl nomini to'g'ridanto'g'ri ko'rsatish o'rniga, uning nomidan iborat belgilar massivlarini ko'rsatish mumkin.

```
char s[20] = "C:\text.txt";  
ofstream file_object (s);
```

Quyidagi dasturda faylga uch qator ma'lumot yoziladi:

```
#include <fstream.h>  
int main()  
{  
    ofstream book_file("BOOKINFO.DAT");  
    book_file << "C++ tilida dasturlashni o'rganamiz" << endl;  
    book_file << "Jamsa Press" << endl;  
    book_file << "22.95" << endl;  
    return 0;  
}
```

Biror-bir faylni yozish, o'qish yoki ochish uchun ifstream turdagi o'zgaruvchini yaratish kerak.

```
ifstream input_file("filename.EXT");
```

Bunday fayl mavjud bo'lmasa, oqim yaratilmaydi. Quyidagi dasturda fayldan uch qator ma'lumot o'qiladi:

```

#include <iostream>
#include <fstream>
using namespace std;
int main()
{
ifstream input_file("BOOKINFO.DAT");
char one[64], two[64], three[64];
input_file >> one;
input_file >> two;
input_file >> three;
cout << one << endl;
cout << two << endl;
cout << three << endl;
return 0;
}

```

Satr haqida gap ketganda, chiqarish satr oxiri belgisi, ya'ni '\n' paydo bo'lishidan oldin amalga oshiriladi. Belgisiz turga ega bo'lgan barcha o'zgaruvchilar oldin belgilarga o'zgartirib olinadi.

Axborotni fayldan o'qib olish uchun >> operatoriga ekvivalent bo'lgan get funksiyasi qo'llaniladi. Bu funksiya har qanday o'zgaruvchilarning standart turlari yoki belgilar massivlari bilan ishlay oladi. Shuningdek, get ga har jihatdan ekvivalent bo'lgan getline funksiyasi mavjud: farqi faqat shundaki, getline funksiyasi satr oxiridagi oxirgi belgini qaytarmaydi.

Butun satrni fayldan o'qib olish uchun getline usulidan foydalanish qulaydir:

```

#include <iostream>
#include <fstream>
using namespace std;
int main()
{
ifstream input_file("BOOKINFO.DAT");
char one[64], two[64], three[64];
input_file.getline(one, sizeof(one));
input_file.getline(two, sizeof(two));
input_file.getline(three, sizeof(three));
cout << one << endl;

```

```

cout << two << endl;
cout << three << endl;
return 0;
}

```

Fayl oxirini aniqlash. Fayl ichidagisini, fayl oxiri uchramaguncha, o'qish dasturdagi oddiy fayl operatsiyasi hisoblanadi. Fayl oxirini aniqlash uchun dasturlar oqim obyektining eof funksiyasidan foydalanishlari mumkin. Agar fayl oxiri hali uchramagan bo'lsa, bu funksiya 0 qiymatini qaytarib beradi, agar fayl oxiri uchrasa, 1 qiymatini qaytaradi. While siklidan foydalanib, dasturlar fayl oxirini topmaguncha, quyida ko'rsatilganidek, uning ichini uzluksiz o'qish mumkin:

```

while (! input_file.eof())
{
//Operatorlar
}

```

Ushbu holda dastur, eof funksiyasi yolg'on (0) ni qaytarguncha, siklni bajarishda davom etadi. Navbatdagi dastur BOOKINFO.DAT fayli ichidagisini, fayl oxiriga yetmaguncha, o'qish uchun eof funksiyasidan foydalanadi:

```

#include <iostream>
#include <fstream>
using namespace std;
int main ()
{
ifstream input_file("BOOKINFO.DAT");
char line[64];
while (! input_file.eof())
{
input_file.getline(line, sizeof(line));
cout << line << endl;
}
return 0;
}

```

Xuddi shunday, keyingi dastur – fayl ichidagisini bitta so'z bo'yicha bir martada, fayl oxiri uchraguncha, o'qiydi:


```

#include <iostream.h>
#include <fstream.h>
int main ()
{
ifstream input_file("BOOKINFO.DAT");
char word[64];
while (! input_file.eof())
{
input_file >> word;
cout << word << endl;
}
return 0;
}

```

Va, nihoyat. keyingi dastur – fayl ichini bitta belgi bo'yicha bir martada get funksiyasidan foydalanib, fayl oxiri uchraguncha, o'qiydi:

```

#include <iostream>
#include <fstream>
using namespace std;
int main()
{
ifstream input_file("BOOKINFO.DAT");
char letter;
while (! input_file.eof())
{
letter=input_file.get();
cout << letter;
}
return 0;
}

```

Fayl operatsiyalarini bajarishda xatolarni tekshirish. Hozirgacha taqdim etilgan dasturlarda ko'zlanganidek, fayl operatsiyalarini bajarishda xatolar sodir bo'lmaydi. Afsuski, bunga hamma vaqt ham erishib bo'lmaydi. Masalan, agar siz kiritish uchun fayl ochayotgan bo'lsangiz, dasturlar ushbu fayl mavjudligini tekshirib ko'rishi kerak. Xuddi shunday, agar dastur ma'lumotlarni faylga yozayotgan bo'lsa, operatsiya muvaffaqiyatli

o'tganiga ishonch hosil qilish kerak (masalan, diskda bo'sh joyning yo'qligi ma'lumotlarning yozib olinishiga to'sqinlik qiladi). Xatolarni kuzatib borishda dasturlarga yordam berish uchun, fayl obyektining fail funksiyasidan foydalanish mumkin. Agar fayl operatsiyasi jarayonida xatolar bo'lmagan bo'lsa, funksiya yolg'on (0)ni qaytaradi. Biroq, agar xato uchrasa, fail funksiyasi haqiqatni qaytaradi. Masalan, agar dastur fayl ochadigan bo'lsa, u, xatoga yo'l qo'yilganini aniqlash uchun, fail funksiyasidan foydalanish kerak. Bu quyida ko'rsatilgan:

```
ifstream input_file("FILENAME.DAT");
if (input_file.fail())
{
cerr << "Ochilish xatosi FILENAME.EXT" << endl;
exit(1);
}
```

Shunday qilib, dasturchilar o'qish va yozish operatsiyalari muvaffaqiyatli kechganiga ishonch hosil qilishlari kerak. Quyidagi dasturda turli xato vaziyatlarni tekshirish uchun fail funksiyasidan foydalanadi:

```
#include <iostream>
#include <fstream>
using namespace std;
int main()
{
char line[256];
ifstream input_file("BOOKINFO.DAT");
if (input_file.fail()) cerr << "Ochilish xatosi BOOKINFO.DAT" <<
endl;
else
{
while ((! input_file.eof()) && (! input_file.fail()))
{
input_file.getline(line, sizeof(line)); if (! input_file.fail()) cout <<
line << endl;
}
}
return 0;
}
```

Faylning kerak bo'lmay qolganda berkitilishi. Dasturni tugallash uchun operatsiya tizimi o'zi ochgan fayllarni berkitadi. Biroq, odatga ko'ra, agar dasturga fayl kerak bo'lmay qolsa, uni berkitishi kerak. Faylni berkitish uchun dastur, quyida ko'rsatilganidek, dastur close funksiyasidan foydalanishi kerak:

```
input_file.close ();
```

Faylni yopayotganingizda, dastur ushbu faylga yozib olgan barcha ma'lumotlar diskka tashlanadi va ushbu fayl uchun katalogdagi yozuv yangilanadi.

O'qish va yozish operatsiyalarining bajarilishi. Hozirga qadar gap borayotgan dasturlar belgili satrlar ustida operatsiyalar bajarar edi. Dasturlaringiz murakkablashgan sari, ehtimol, sizga massivlar va tuzilmalarni o'qish va yozish kerak bo'lib qollar. Buning uchun dasturlar read va write funksiyalaridan foydalanishlari mumkin. O'qish va yozish read va write funksiyalaridan foydalanishda ma'lumotlar o'qiladigan yoki yozib olinadigan ma'lumotlar buferini, shuningdek, buferning baytlarda o'lchanadigan uzunligini ko'rsatish lozim. Bu quyida ko'rsatilganidek amalga oshiriladi:

```
input_file.read(buffer, sizeof(buffer));  
output_file write(buffer, sizeof(buffer));
```

Masalan, quyidagi dasturda tuzilma ichidagisini EMPLOYEE.DAT fayliga chiqarish uchun, write funksiyasidan foydalanadi:

```
#include <iostream>  
#include <fstream>  
using namespace std;  
int main()  
{  
  struct employee  
  {  
    char name[64];  
    int age;  
    float salary;  
  } worker = {"Djon Doy", 33, 25000.0};  
  ofstream emp_file("EMPLOYEE.DAT");  
  emp_file.write((char *) &worker, sizeof(employee));
```

```
return 0;
}
```

Odatda. write funksiyasi belgilar satriga ko'rsatkich oladi. (char*) belgilari turlarga keltirish operatori bo'lib, bu operator siz ko'rsatkichni boshqa turga uzatayotganingiz haqida kompilatorga axborot beradi. Xuddi shunday tarzda quyidagi dasturda read usulidan xizmatchi haqidagi axborotni fayldan o'qib olish uchun foydalanadi:

```
#include <iostream>
#include <fstream>
using namespace std;
int main()
{
    struct employee
    {
        char name[64];
        int age;
        float salary;
    } worker = {"Djon Doy", 33, 25000.0};
    ifstream emp_file("EMPLOYEE.DAT");
    emp_file.read((char *) &worker, sizeof(employee));
    cout << worker.name << endl;
    cout << worker.age << endl;
    cout << worker.salary << endl;
    return 0;
}
```

Fayllar bilan ma'lumot almashish. Fayllar bilan ishlovchi oqimlar quyidagi sinflar obyektlari sifatida yaratiladi:

ofstream – ma'lumotlarni faylga yozish uchun;
ifstream – fayldan ma'lumotlarni o'qish uchun;
fstream – ma'lumotlarni o'qish va yozish uchun.

Bu sinflardan foydalanish uchun dastur matniga yordamchi sarlavhali fayl fstream.h qo'shilishi lozim. Shundan so'ng faylli oqimlarni quyidagi-cha aniqlash mumkin:

```
ofstream out_file;
ifstream in_file;
fstream io_file;
```

Faylli oqim yaratishdan so'ng aniq faylga open komponenta funksiyasi yordamida ulanish mumkin. Bu funksiya quyidagi ko'rinishga ega:

```
void open (const char *filename, int mode=ko'zda tutilgan qiymat  
int protection=qo'zda tutilgan qiymat)
```

Birinchi parametr filename mavjud yoki yaratilayotgan fayl nomi, ikkinchi parametr mode – fayl bilan ishlash rejimlari ko'rsatuvchi belgilar dizyunksiyasi, uchinchi parametr protection (himoya) – kam ishlatiladi. To'g'rirog'i dasturchi uchun ko'zda tutilgan qiymati yetarlidir.

Fayl bilan ishlash rejimlari belgilari quyidagicha aniqlanadi:

```
enum ios:: open _mode {  
in=0x01 //faqat o'qish uchun ochish;  
out=0x02//faqat yozish uchun ochish;  
ate=0x04 //ochilganda fayl oxirini izlash;  
app=0x08 //ma'lumotlarni fayl oxiriga qo'shish;  
trunc=0x10 //mavjud fayl o'rniga yangisini yaratish;  
nocreate=0x20//yangi fayl ochilmasin (fayl mavjud bo'lmasa, open  
funksiyasi xato haqida ma'lumot beradi);  
noreplace=0x40//mavjud fayl ochilmasin;  
binary=0x80//ikkilik (matnli emas) almashinuv uchun ochilsin.
```

open funksiyasini chaqirish quyidagicha amalga oshiriladi:

```
Oqim_ nomi open(fayl nomi, rejim, himoya)
```

Misollar:

```
outFile. open("C:\\user\\result.dat");
```

```
inFile. open("Data.txt");
```

```
ioFile. Open("Chance.dat", ios::out);
```

Oqim ofstream sinfiga tegishli bo'lsa, ikkinchi parametr ios:out qiymatga ega bo'ladi.

Ochish open() funksiyasining muvaffaqiyatli bajarilganligini tekshirish uchun ortiqcha yuklangan ! amalidan foydalaniladi. Agar xato mavjud bo'lsa, natija 0 dan farqli bo'ladi. Misol uchun:

```
if(!int file)  
{  
cerr << "faylni ochishda xato:\n";  
exit(1);  
}
```

fstream sinfiga tegishli oqimlar uchun ikkinchi parametr aniq ko'rsatilishi shart.

Misol keltiramiz:

```
#include <iostream>
#include <fstream>
using namespace std;
const int lenname= 13;
const int lenstring= 60;
int main()
{
char source[lenname];
cout << "\n fayl nomini kiriting:";
cin >> source;
ifstream infile;
infile.open(source);
if (!infile)
{
cerr << "\n xato" << source;
exit(1);
}
char string [lenstring];
char next;
cout << "\n fayl matni:\n \n";
cin.get();
while (1)
{
infile >> string;
next=infile.peek();
if (next == EOF) break;
cout << string << " ";
if (next == '\n')
{
cout << '\n';
static int i=4;
if (!(++i % 20))
{
cout << "\n ENTER bosing \n <<< endl;
cin.get();
}
}
}
```

```

}
}
return 0;
}

```

Dastur ishlashi natijasi ekranga matnli faylni sahifalab chiqarishdan iborat. Sahifa 20 qatordan iborat.

17.4. Binar fayllar bilan ishlash

Oqim ko'rsatkichlari. Oqim o'qish yoki yozish pozitsiyasini aniqlash uchun ixtiyoriy oqim sinfida get yoki put ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Bulardan:

- ifstream oqim get ko'rsatkichga ega;
- ofstream oqim put ko'rsatkichga ega;
- fstream oqim ikkala ko'rsatkichga ega.

Ko'rsatkichlarni boshqarish uchun quyidagi usullardan foydalaniladi:

• istream::tellg(). Fayl boshidan get ko'rsatkich ko'rsatayotgan pozitsiyagacha baytlar sonini qaytaradi:

• ostream::tellp(). Fayl boshidan put ko'rsatkich ko'rsatayotgan pozitsiyagacha baytlar sonini qaytaradi:

- istream::seekg (). Oqimda get ko'rsatkich holatini o'rnatadi;
- ostream::seekp(). Oqimda put ko'rsatkich holatini o'rnatadi;
- seekg () i seekp(). Ko'rsatkich siljishi yo'nalishini va kattaligini o'rnatadi.

Siljish yo'nalishlari:

ios::beg Siljish oqim boshidan hisoblanadi;

ios::cur Siljish oqim joriy pozitsiyadan hisoblanadi;

ios::end Siljish oqim oxiridan hisoblanadi.

Quyidagi misolda usullar fayl hajmini aniqlash uchun ishlatiladi:

```

#include <iostream>
#include <fstream>
using namespace std;
int main()
{
int n1, n2;
ifstream drag("drag.txt", ios::in|ios::binary);
n1 = drag.tellg();

```

```

drag.seekg(0, ios::end);
n2=drag.tellg();
cout << "Fayl hajmi:" << n2 - n1 << endl;
return 0;
}

```

Natija:

Fayl hajmi: 58

Binar fayllar. Binar fayllardan o'qish va binar faylga yozish uchun `istream::read()` va `ostream::write()` usullaridan foydalaniladi.

Quyidagi dasturda shu usullardan foydalanib, "drag.txt" faylidan. "drag2.txt" fayliga nusxa olinadi:

```

#include <iostream>
#include <fstream>
using namespace std;
int rnain(void)
{
char buffer;
int index=0;
//fayllar nomlari
const char filename1[]="drag.txt";
const char filename2[]="drag2.txt";
//fayllarni ochish
fstream file1(filename1, ios::in);
fstream file2(filename2, ios::out);
//ko'rsatkich fayl boshiga
file1.seekg(0, ios::beg);
file2.seekp(0, ios::beg);
//birinchi simvolni o'qish
file1.read(&buffer, 1);
//qolgan simvollarni yozish
while(file1.good() && file2.good())
{
file2.write(&buffer, 1);
index++;
file1.seekp(index);
file2.seekg(index);
}
}

```



```

file1.read(&buffer, 1);
};
//fayllarni yopish
file1.close();
file2.close();
return 0;
}

```

Hosil qilingan fayl "drag2.txt" mazmuni bo'yicha "drag.txt" faylidan farq qilmaydi.

17-bob bo'yicha savollar

1. Oqimli sinflar xususiyatlarini ko'rsating.
2. Oldindan yaratilgan obyekt oqimlarni ko'rsating.
3. Foydalanuvchi tomonidan kiritilgan turlar uchun kiritish va chiqarish.
4. Fayllar bilan ishlashda qaysi kutubxonadan foydalaniladi?
5. Fayl oxirini aniqlash uchun qaysi funksiyadan foydalaniladi?
6. Xatolikni aniqlash uchun qaysi funksiyadan foydalaniladi?
7. Fayllar bilan ishlash read va write funksiyalari vazifasini ko'rsating.
8. Faylni ochish rejimlarini ko'rsating.
9. Manipulatorlar vazifasini ko'rsating.
10. Qaysi manipulatorlar uchun #include <iomanip> ulash zarur?

17-bob bo'yicha topshiriqlar

1. F1 fayldan F2 faylga juft sonlardan nusxasini oling.
2. F1 fayldan F2 faylga juft satrlardan nusxa oling. F1 va F2 (baytlarda) fayllar hajmini hisoblang.
3. F1 fayldan F2 faylga 1 raqamdan boshlanuvchi sonlardan nusxa oling.
4. F1 fayldan F2 faylga «A» harfdan boshlanuvchi so'zlardan nusxa oling. F2 faylda so'zlar sonini hisoblang.
5. FILM strukturasi yaratilsin. Struktura kiritish va chiqarish funksiyasi yaratilsin. Dasturda struktura turidagi massiv kiritilib faylga yozilsin. Faylga yozilgan ma'lumotlar massivga o'qilsin. Massiv chiqarilsin.

18-bob. G'AYRI ODDIY HOLATLARNI DASTURLASH

18.1. G'ayrioddiy holatlar

G'ayrioddiy holatlar dasturda xatoni yoki kutilmagan xodisani ifodalaydi. Dastur bajarilishida ko'zda tutilmagan vaziyatga duch kelganda, boshqaruvni ushbu muammoni hal qilishga qodir bo'lgan dasturning boshqa qismiga berishi mumkin hamda yo dasturni bajarishni davom ettirishi, yoki ishni tugallashi kerak.

G'ayrioddiy holatlarni dasturlash uchun C++ tilida quyidagi uchta xizmatchi so'z ishlatiladi:

try (nazorat qilish);

catch (ilib olish);

throw (hosil qilish, generatsiya qilish);

try – xizmatchi so'zi dastur matnining ixtiyoriy qismida nazorat qiluvchi blok tashkil qilishga imkon beradi.

Generatorlar ichida ta'riflar e'lonlar va oddiy generatorlardan tashkil topadi. G'ayrioddiy hodisalar hosil qiluvchi quyidagi operator ham ishlatiladi:

throw ifoda.

Bunday operator bajarilganda maxsus chetlanish deb ataluvchi statik obyekt hosil qilinadi. Bu obyekt tili ifoda tili orqali aniqlanadi.

Chetlanishli qayta ishlovchilar quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

```
catch (chetlanish turi nomi)
```

```
{dasturlar}
```

Figurali qavs ichidagi operatorlar chetlanishlarni qayta ishlash bloki deb ataladi. Chetlanishlarni qayta ishlovchi tashqi tomondan va ma'no jihatdan qiymat qaytarmaydigan bitta parametrlilik funksiyaga yaqindir. Agar qayta ishlovchilar bir nechta bo'lsa, ular chetlanish tillaridan farq qilishlari lozim.

C++ ning o'zi istisno holatlarni yuzaga keltirmaydi. Ularni C++ ning throw operatoridan foydalangan dasturlar yuzaga keltiradi. Istisno yuzaga kelganda, throw operatoridagi nom berish ifodasi muvaqqat obyektning nomlaydi (initsiallashtiradi). Bunda muvaqqat obyektning turi ifoda argumenti (dalili)ning turiga mos keladi. Ushbu obyektning boshqa nusxalari, masalan, istisno obyektidan nusxa ko'chirish konstruktoriga yordamida generatsiya qilinishi mumkin.

Masalan, fayl ochilishida dastur xato kelib chiqish shartlarini tekshirish va throw file_open_error() istisno holatni yuzaga keltirishi mumkin.

Quyidagi try operatori file_copy funksiyani chaqirishda istisno holatni aniqlash imkonini beradi:

```
try
{file_copy("SOURCE.TXT", "TARGET.TXT");
};
```

Qanday istisno holat ro'y berganini aniqlash uchun try operatoridan so'ng dastur bitta yoki bir nechta catch operatorlarni joylashtirish lozim:

```
catch (file_open_error)
{
cerr << "boshlang'ich yoki maqsadli faylni ochish xatoligi" << endl;
exit(1);
}
```

Bu holda xato turiga qaramasdan kod xabardor qiladi va dasturni tugatadi. Agarda funksiyaning chaqiruvi xatosiz bajarilgan va istisno xatolar aniqlanmagan bo'lsa, C++ catch operatorini shunchaki e'tiborga olmaydi.

Qayta ishlovchilar tartibi muhimdir.

```
try
{
// ...
}
catch (ibuf) { // kiritish buferi to'lishini qayta ishlash
}
catch (io) { // kiritish-chiqarish xatoligini qayta ishlash
}
catch (stdlib) { // kutubxonadagi istisno holatni qayta ishlash
}
```

```
catch (...) { // qolgan hamma istisnolarni qayta ishlash
}
```

Quyidagi dastur nazorat qiluvchi blokni o'z ichiga oladi:

```
#include <iostream>
using namespace std;
int main ()
{
    try
    {
        int x= 10;
        if (x== 10)
            throw x;
    }
    catch(int x)
    {
        cerr <<"O yo'q! x teng "<< x << «!!!!»;
    }
    catch(float f)
    {
        cerr << "Nima bo'ldi?";
    }
    return 0;
}
Natija:
O yo'q! x teng 10!!!!
```

Bu dasturda chetlashishni generatsiya qilish va qayta ishlash bitta funksiyada amalga oshadi.

Keyingi misolda chetlanish funksiya tanasidan tashqarida qayta ishlanadi.

```
#include <iostream>
using namespace std;
void ff(int x)
{
    if (x== 10)
```

```

throw x;
};
int main ()
{

try
{
ff(10);
}
catch(int x)
{
cerr <<"O yo'q! x teng "<< x << «!!!!»;
}
catch(float f)
{
cerr << "Nima bo'ldi?";
}
return 0;
}
Natija:
O yo'q! x teng 10!!!!

```

Quyidagi dastur ixtiyoriy istisnoni qayta ishlashga misol bo'ladi:

```

#include <iostream>
using namespace std;
int main (void)
{
try
{
throw 6;
}
catch(...)
{
cerr << "There was an exception, but it was caught!";
}
return 0;
}

```

Natija:

There was an exception, but it was caught!

18.2. G'ayrioddiy holatlar sinf sifatida

Yuqorida keltirilgan kamchilikdan xalos bo'lish uchun cheklanishni maxsus sinov obyekti sifatida hosil qilish mumkin.

Chetlanishlarni sinf sifatida dasturlashni Evklid algoritmi misolida ko'rib chiqamiz. Bu algoritmi ikkita butun manfiy bo'lmagan sonlarning EKUBini topishga mo'ljallangan. Algoritmi har bir qadamida quyidagi amallar bajariladi:

Agar $x \geq y$ bo'lsa, javob topilgan

Agar $x < y$ bo'lsa, $y = y - x$

Agar $x > y$ bo'lsa, $x = x - y$

Quyidagi misolda DATA sinfi kiritilgan:

```
#include <iostream>
#include <string>

using namespace std;
struct DATA
{
    int n,m;
    string s;
    DATA (int x, int y, string c)
    {
        n=x; m=y; s=c;
    }
};
int GCM_ONE (int x, int y)
{
    if (x == 0 || y == 0) throw DATA (x, y, "\n ZERO!");
    if(x<0) throw DATA (x, y, "\n Negative parametr1");
    if(y<0) throw DATA (x, y, "\n Negative parametr2");
    while (x!=y)
    {
        if(x>y) x=x-y;
```

```

else y = y - x;
}
return x;
}
int main ()
{
try
{
cout << "\n GCM(66. 44) =" << GCM_ONE(66, 44);
cout << "\n GCM_ONE(0, 7) =" << GCM_ONE(0, 7);
cout << "\n GCM_ONE(-12. 8) =" << GCM_ONE(-12. 8);
}
catch (DATA d)
{
cerr << d.s << " x =" << d.n << " y =" << d.m;
}
return 0;
}
Natija
GCM_ONE(66,44)=22
ZERO! x=0 y=7

```

DATA obyektini bu misolda funksiya tanasida sinf konstruktori bajarilganda yaratiladi.

Bu obyekt cheklanish bo'lmaganida chaqirish nuqtasida bo'lar edi.

Shunday qilib, chegaranishlar sinf obyektini bo'lishi lozim. Bu sinflarni global ta'riflash shart emas. Asosiy talab tanlanish nuqtasida ma'lum bo'lishi.

Biror funksiya ta'rifida shu funksiya yaratishi mumkin bo'lgan g'ayri oddiy holatlar ro'yxati throw kalit so'zi yordamida ko'rsatilishi mumkin.

Misol:

```

#include <iostream>
using namespace std;
const int maxi=1000;
class DivByZero{};
class Over{};
int divide(int a, int b) throw(DivByZero, Over)

```

```

{
if ((a>maxi)|| (b>maxi))
{
throw Over();
};
if (b== 0)
{
throw DivByZero();
}
return a/b;
};

int main ()
{
try
{
divide(5,0);
}
catch(DivByZero)
{
cerr << "DivideByZero!";
}
catch (Over)
{
cerr << "Overflow!";
}
return 0;
}

```

18.3. G'ayrioddiy holatlar va sinflar

Sinf yaratganda shu sinfga xos g'ayrioddiy holatlarni ko'rsatish mumkin. Buning uchun g'ayrioddiy holatni sinfning umumiy (public) elementi sifatida qo'shish lozim. Misol uchun quyidagi calc sinfi ta'rifi ikki g'ayrioddiy holatni aniqlaydi:

```

#include <iostream>
using namespace std;

```



```

class MathError {};
class DivideByZero: public MathError {};
class Overflow: public MathError {};
class calc
{
public:
int divide(int a, int b)
{
if (b == 0)
{
throw DivideByZero();
return false;
}
return a/b;
};
};
int main ()
{
calc ta;
try
{
if (!ta.divide(5,0))
throw MathError();
}
catch(DivideByZero)
{
cerr << "Nolga bo'lish qayd etildi!";
}
catch (MathError)
{
cerr << "Qandaydir Matematik xato.";
}
return 0;
}

```

Istisno holatning ma'lumotlar elementlaridan foydalanish. Quyida ko'rib o'tilgan misolda dastur, catch operatoridan foydalanib, qanday istisno

holat ro'y berganini va ularga tegishli holda javob berishning imkonini beradi. Istisno holatga tegishli shunday ma'lumotni saqlash uchun dastur istisno holat sinfiga ma'lumotlar elementlarini qo'shishi lozim. Agar keyinchalik dastur istisno holatni yuzaga keltirsa, u ushbu ma'lumotni, quyida ko'rsatilgandek, istisno holatiga ishlov beruvchi funksiyaga o'zgaruvchi sifatida uzatadi.

G'ayrioddiy holatga ishlov berishda bu parametrlar g'ayri oddiy holat sinfiga tegishli o'zgaruvchilarga konstruktordan foydalanib o'zlashtiradi.

Istisnolar konstruktordagi xatolar haqida ma'lumot berishga imkon beradi.

Misol:

```
#include <iostream>
using namespace std;
const int maxsize = 100;
class sstring
{
    char p[maxsize];
    int size;
public:
    class Range {
        int index;
    public:
        Range(int i): index(i){};
        int get_index(){return index;}
    };
    class Size {};
    sstring(int sz);
    char& operator[](int i);
};
sstring::sstring (int sz)
{
    if (sz < 0 || maxsize < sz) throw Size();
    size = sz;
};
char& sstring::operator[](int i)
{
    if (0 <= i && i < size) return p[i];
```

```

throw Range(i);
}
int main()
{
try {
sstring v(100);
cout << v[200];
}
catch (sstring::Range r) {
cerr << "index error" << r.get_index() << '\n';
}
catch (sstring::Size) {
cerr << "size error" << '\n';
}
return 0;
}

```

Quyida kim oxirgi o'yining dasturi keltirilgan. O'yinning mazmuni shuki, M buyumlardan K dan ortmagan buyumlar tanlanadi. Kim oxirgi buyumni olsa, yutadi.

```

#include <iostream>
using namespace std;
class Win
{
int n;
public:
Win(int k) {n = k;};
int get_number(){return n;}
};

class Error
{
int n;
int k;
public:
Error(int k1, int k2) {n = k1; k = k2;};
}

```

```

int get_number(){return n;}
int get_value(){return k;}
};

class Play
{
int max;
int step;
int number;

public:
Play(int max1, int step1)
{
max = max1; step = step1; number = 0;
}
void Step (int k)
{
if((k < 1) || (k > step)) throw(Error(number, k));
if(k >= max) throw(Win(number));
max -= k;
number = 1 - number;
}
};

int main()
{int k;
int m;
Play pa(10,5);
try
{
while(1)
{
cin >> m;
pa.Step (m);
}
}
catch(Win a)
{

```

```

cout << "Ura!" << a.get_number() << "o'yinchi yutdi";
}
catch(Error a)
{
cout << a.get_number() << "o'yinchi" << a.get_value() << "hato yur-
di";
}
return 0;
}

```

18.4. Vektor konteyner sinfi

Konteynerlar (containers) – bu boshqa elementlarni saqlovchi obyektlar. Standart kutubxonada vector vektor konteyneri dinamik massiv sifatida aniqlanadi. Bu konteynerdan foydalanish uchun <vector.h> sarlavhali faylni ulash lozim. Massiv elementlariga indeks orqali ruxsat beriladi.

Vektorda saqlanadigan ixtiyoriy obyekt uchun ko'rsatilmagan holda konstruktor aniqlash zarur. Bundan tashqari, obyekt uchun < va == operatorlar aniqlanishi lozim.

Vektor sinfi uchun quyidagi solishtirish operatorlari mavjud:
 ==, <, <=, !=, >, >=.

Bundan tashqari, vector sinf uchun [ ] indeks operatori aniqlangan.

Konstruktorlar

Ixtiyoriy sinf-konteyner ko'rsatilmagan holda konstruktor va destruktor hamda nusxalovchi konstruktorga ega.

Masalan, vektor sinf-konteynerning konstruktori va destruktori:

vector<elem> c	bitta ham elementga ega bo'lmagan bo'sh vektorni yaratadi;
vector<elem> c1(c2)	ko'rsatilgan turdagi boshqa vektorning nusxasini yaratadi (barcha elementlarning nusxasini oladi);
vector<elem> c(n)	konstruktor orqali ko'rsatilmagan holda yaratilgan n elementli vektorni yaratadi;
vector<elem> c(n, x)	x elementning n nusxalari yordamida initsializatsiya etilgan vektorni yaratadi;
~vector<elem>()	barcha elementlarni o'chiradi va xotirani bo'shatadi.

Konteyner usullari

Elementlarga ruxsat

operator[(i)](i) tekshirishsiz indeks bo'yicha ruxsat;

at(i) tekshirish bilan indeks bo'yicha ruxsat.

Elementlarni kiritish usullari

push_back(x) oxiriga x larni qo'shish.

Elementlarni o'chirish usullari.

pop_back() oxirgi elementni o'chirish.

O'zlashtirish usullari

operator=(x) konteynerga x konteynerning elementlari o'zlashtiriladi.

Boshqa usullar

size() elementlar soni;

empty() konteyner bo'shmi?

capacity() vektor uchun ajratilgan xotira;

reserve(n) n elementdan iborat bo'lgan konteyner uchun xotira ajratadi;

swap(x) ikkita konteynerning joylarini almashtirish;

=, !=, < solishtirish operatorlari

Ikki vektor yaratish:

```
#include <iostream>
#include <vector>
using namespace std;
int main()
{
vector<int> a;
vector<int> b(5,1);
a=b;
unsigned i;
cout<<"size=" <<a.size()<<"\n";
for(i=0; i<a.size(); i++)cout<<a[i]<<" ";
cout<<endl;
cout<<(a==b);
return 0;
}
```

Vektor sinfi standart turni o'z ichiga oladi:

```
#include <iostream>
#include <vector>
using namespace std;
int main()
{
vector<int> v;
unsigned i;
for(i=0; i < 10; i++)v.push_back(i);
cout << "size=" << v.size() << "\n";
for(i=0; i < 10; i++)cout << v[i] << " ";
cout << endl;
for(i=0; i < 10; i++) v[i]=v[i]+v[i];
for(i=0; i < v.size(); i++) cout << v[i] << « »;
cout << endl;
v.pop_back();
cout << "size=" << v.size() << "\n";
int ii; cin >> ii;
return 0;
}
```

Massivlarni almashtirish swap usulidan foydalanish:

```
#include <iostream>
#include <vector>
using namespace std;
int main()
{
unsigned i;
vector<int> a(4,2);
vector<int> b(5,1);
cout << "size=" << a.size() << "\n";
cout << "size=" << b.size() << "\n";
for(i=0; i < a.size(); i++)cout << a[i] << " ";
cout << endl;
for(i=0; i < b.size(); i++)cout << b[i] << " ";
a.swap(b);
cout << endl;
}
```

```

cout << "size = " << a.size() << "\n";
cout << "size = " << b.size() << "\n";
for(i=0; i < a.size(); i++) cout << a[i] << " ";
cout << endl;
for(i=0; i < b.size(); i++) cout << b[i] << " ";
cout << endl;
cout << (a == b);
return 0;
}

```

Xotira ajratish va hisoblash funksiyalaridan foydalanish:

```

#include <iostream>
#include <vector>
using namespace std;
int main()
{
    unsigned i;
    vector<int> a(4,2);
    cout << a.size() << " " << a.capacity() << endl;
    vector<int> b;
    cout << b.size() << " " << b.capacity() << endl;
    b.reserve(5);
    cout << b.size() << " " << b.capacity() << endl;
    return 0;
}

```

Natija:

```

4 4
0 0
0 5

```

Oxirgi natija size va capacity funksiyalari orasidagi farqni ko'rsatadi. Ikki o'lchovli dinamik massiv yaratishga misol:

```

#include <iostream>
#include <vector>
using namespace std;
int main()
{

```



```

unsigned i, j, k, m;
typedef vector<int> dint;
vector<dint> a(2);
a[0]=dint(2,1);
a[1]=dint(3,2);
m=a.size();
for(i=0; i<m; i++){
k=a[i].size();
cout<<endl;
for(j=0; j<k; j++)cout<<a[i][j]<<" ";
};
return 0;
}

```

Vektor funksiya parametri va qaytaruvchi qiymati sifatida:

```

#include<iostream>
#include<vector>
using namespace std;
vector<int> sum(vector<int> a, vector<int> b)
{
vector<int> c;
for(unsigned i=0; i<a.size(); i++)
c[i]=a[i]+b[i];
return c;
}
int main()
{
unsigned i;
vector<int> a(4,2);
vector<int> b(4,3);
vector<int> c=sum(a, b);
for(i=0; i<c.size(); i++)cout<<c[i]<<" ";
return 0;
}

```

Vektor va funksiya shabloni:

```

#include<iostream>

```

```

#include <vector>
using namespace std;
template <class T>
void sum(vector<T> a, vector<T> b, vector<T> &c)
{
for(unsigned i=0; i<a.size(); i++)
c[i]=a[i]+b[i];
}
int main()
{
unsigned i;
vector<int> a(4,2);
vector<int> b(4,3);
vector<int> c(4);
sum(a, b,c);
for(i=0; i<c.size(); i++)cout<<c[i]<<" ";
return 0;
}

```

Vektor foydalanuvchi sinfi obyektlarini o'z ichiga oladi:

```

#include <iostream>
#include <vector>
using namespace std;
class person
{
string name;
int year;
public:
person(){};
person(string name, int year)
{
person::name=name;
person::year=year;
}
void show()
{
cout<<"name="<<name<<"year="<<year<<endl;
}
}

```

```

}
};
int main()
{
vector<person> v(3);
int i;
v[0]=person("Olim", 45);
v[1]=person("Anvar", 30);
v[2]=person("Sobir", 55);
for(i=0; i<3; i++) v[i].show();
cout<<endl;
return 0;
}

```

Quyida uyumda kim oxirgi bo'ladi o'yini dasturi keltirilgan. O'yin boshida M buyumlardan iborat uyum mavjud. Har bir yurishda ixtiyoriy uyum tanlanib, ikkiga ajratiladi. Agar kimning yo'lida ajratiladigan uyum qolmasa, u yutqazadi:

```

#include <iostream>
#include <vector>
using namespace std;
class Win
{
int n;
public:
Win(int k) {n=k;};
int get_number(){return n;}
};
class IniError
{
int k;
public:
IniError(int k1) {k=k1;};
int get_value(){return k;}
};
class Error

```

```

{
int n;
int k;
public:
Error(int k1, int k2) {n=k1; k=k2;};
int get_number(){return n;}
int get_value(){return k;}
};
class Play
{
vector<int> pa;
int number;
int one;
void print()
{
int k=pa.size();
for(int i=0; i<k; i++) cout<<pa[i]<<" ";
cout<<endl;
}
public:
Play(int s)
{
if (s<2) throw(IniError(s));
pa.push_back(s);
number=0;
if (s == 1) one = 1; else one=0;
}
void Step (int k, int index)
{
if((k<1) ||(k>=pa[index])) throw(Error(number, k));
pa.push_back(k);
pa[index]-=k;
if (k == 1) one++;
if(pa[index] == 1) one--;
if(one == pa.size()) throw(Win(number));
number=1-number;
print();
}
}

```

```

}
};
int main()
{int k;
int m;
int s=2;
try
{
Play pa(s);
while(1)
{
cin>>k>>m;
pa.Step (k, m);
}
}
catch(Win a)
{
cout<<«Ura!»<<a.get_number()<<"o'yinchi yutdi";
}
catch(IniError a)
{
cout<<"qiymat"<<a.get_value()<<"xato";
}
catch(Error a)
{
cout<<a.get_number()<<"o'yinchi" <<a.get_value()<<"xato yurdi";
}
return 0;
}

```

18-bob bo'yicha savollar

1. Istisnolarni nima uchun generatsiya va qayta ishlash kerak?
2. Istisno generatsiyasi sintaksisini keltiring.
3. Istisnoni qayta ishlash sintaksisini keltiring.
4. Istisnolar bilan qanday operatorlar bog'liq?
5. Istisnoni generatsiya qiluvchi funksiya sintaksisini keltiring.

6. Konteyner deb qanday sinfga aytiladi?
7. Vektor standart konteyneri xossalari.
8. Vektor konteyner sinfi qanday konstruktorlarga ega?
9. Vektor konteyner sinfi usullari.
10. Vektor sinfi elementlari qanday xossalarga ega bo'lishi kerak?

18-bob bo'yicha topshiriqlar

1. Istisnolar ko'zda tutilgan chiziqli tengamani yechish funksiyasini tuzing.
2. Istisnolar ko'zda tutilgan kvadrat tengamani yechish funksiyasini tuzing.
3. Massiv sinfi shabloni yaratilsin. Indeks chegaradan chiqqanda istisno generatsiya qilinsin.
4. Stek sinfi shablonini yarating. Bo'sh joy o'chirilganda yoki to'la stekka element qo'shilganda istisno generatsiya qilinsin.
5. Navbat sinfi shablonini yarating. Bo'sh joy o'chirilganda yoki to'la navbatga element qo'shishga urinilganda istisno generatsiya qilinsin.

19-bob. KO'RSATKICHLAR VA SINFLAR

19.1. Ko'rsatkichlar va ilovalar

Ko'rsatkichlar ta'rifi. Ko'rsatkichlar qiymati konkret turdagi obyektlar uchun xotirada ajratilgan adreslarga tengdir. Shuning uchun ko'rsatkichlar ta'riflanganda ularning adreslarini ko'rsatish shart. O'zgaruvchi ko'rsatkichlar quyidagicha ta'riflanadi:

<tur> * <ko'rsatkich nomi>

Misol uchun **int* lp, lk.**

Ko'rsatkichlarni ta'riflaganda initsializatsiya qilish mumkin. Initsializatsiya quyidagi shaklda amalga oshiriladi:

<tur> * <ko'rsatkich nomi>=<konstanta ifoda>

Konstanta ifoda sifatida & simvoli yordamida aniqlangan obyekt adresi keladi. Misol uchun:

char c='d'; char* pc=&c;

Ilovalar. Ilova biror obyektning o'zgacha nomi. Ilovalar quyidagicha ta'riflanishi mumkin:

<tur> & <llova_nomi>=<ifoda>

<tur> & <llova_nomi>(<ifoda>)

Misol uchun:

int l=777; int& rl=l; int& pl(l)

Ilovalar rl yoki pl qiymatlarini o'zgartirish avtomatik ravishda l ning ham qiymati o'zgaradi.

Ko'rsatkichlarga o'xshab ilovalarning qiymatlari ham adreslardir. Lekin ilovalarning qiymatlarini o'zgartirish mumkin emas va ilovalarga murojaat qilinganda avtomatik ravishda * qiymat olish amali bajariladi.

Ilovalar bilan ishlash qoidalari. Ilova o'zgaruvchi emas. Ilovaga bir marta qiymat bergandan so'ng uni o'zgartirish mumkin emas. Bundan tashqari ilovalar ustida quyidagi amallarni bajarish mumkin emas:

- C++ adres olish operatori yordamida ilovaning adresini olish;
- Ilovaga ko'rsatkich qiymatini berish;
- Ilovalarni solishtirish;
- Ilovalar ustida arifmetik amallar bajarish;
- Ilovani o'zgartirish.

Ko'rsatkichlar ustida o'tkaziladigan amallar. Ko'rsatkichlar ustida unar amallar bajarish mumkin: inkrement ++ va dekrement -- amallarini bajarishda, ko'rsatkich qiymati ko'rsatkich murojaat qilgan tur uzunligiga ko'payadi yoki kamayadi.

Misol:

```
int*ptr, a[10];
ptr = &a[5];
ptr++; /* = a[6]*/ elementining adresiga;
ptr--; /* = a[5]*/ elementining adresiga.
```

Qo'shish va ayirish binar amalda ko'rsatkich va int turining qiymati ishtirok etishi mumkin. Bu amal natijasida ko'rsatkich qiymati dastlabki-sidan ko'rsatilgan elementlar soniga ko'proq yoki kamroq bo'ladi.

Misol:

```
int*ptr1, *ptr2, a[10];
int i = 2;
ptr1 = a + (i + 4); /* = a[6]*/ elementining adresiga;
ptr2 = ptr1 - i; /* = a[4]*/ elementining adresiga.
```

Ayirish amalida bitta turga mansub bo'lgan ikkita ko'rsatkich ishtirok etishi mumkin. Amal natijasi int turiga ega hamda kamayuvchi va ayiruvchi o'rtasidagi dastlabki tur elementlarining soniga teng, bundan tashqari agar birinchi adres kichikroq bo'lsa, u holda natija manfiy qiymatga ega bo'ladi.

Misol:

```
int *ptr1, *ptr2, a[10];
int i;
ptr1 = a + 4;
ptr2 = a + 9;
```



```
i = ptr1 - ptr2; /* = 5 */  
i = ptr1 - ptr2; /* = -5 */
```

Bir turga taalluqli bo'lgan ikkita ko'rsatkich qiymatlarini ==, !=, <, <=, >, >= amallari yordamida o'zaro qiyoslash mumkin. Bunda ko'rsatkichlarning qiymatlari shunchaki butun sonlar sifatida olib qaraladi, qiyoslash natijasi esa 0 (yolg'on) yoki 1 (rost)ga teng bo'ladi.

Misol:

```
int *ptr1, *ptr2, a[10];  
ptr1 = a + 5;  
ptr2 = a + 7;  
if(ptr1 > ptr2) a[3] = 4;
```

Bu misolda ptr1 ning qiymati ptr2 ning qiymatidan kamroq, shuning uchun a[3]=4 operatori bajarilmay qoladi.

Ko'rsatkichlar massivlari. Ko'rsatkichlar massivlari quyidagicha ta'riflanadi:

```
<tur> * <nom>[ <son> ]
```

Masalan: **int *pt[6];**

Ko'rsatkichlar massivlari so'zlar massivlarini ta'riflash uchun qulay.

Masalan:

```
char *pf[] = {"Olimov", "Raximov", "Ergashev"}.
```

Bu misolda ro'yxat xotirada 23 elementdan iborat bo'ladi, chunki har bir familiya oxiriga '\0' simvoli qo'yiladi.

Dinamik massivlar. O'zgaruvchi o'lchamli massivlarni shakllantirish ko'rsatkichlar va xotirani dinamik taqsimlash vositalari yordamida tashkil etiladi.

Xotirani dinamik taqsimlash uchun **new** va **delete** operatsiyalardan foydalaniladi. Operatsiya

```
new <tur_nomi> (<initsializator>)
```

tur ismi orqali belgilangan ma'lumotlar turiga mos keluvchi o'lchamli bo'sh xotira qismini ajratish va unga murojaat etish imkonini beradi. Ajratilgan xotira qismiga initsializator orqali aniqlangan qiymat kiritiladi. Xotira ajratilsa, xotira ajratilgan qismining bosh adresi qaytariladi, agarda xotira ajratilmasa, NULL qaytariladi.

Dasturda new operatsiyasi orqali oldindan ajratilgan xotira qismi delete operatsiyasi yordamida bo'shatiladi.

Misollar:

```
int *i; i=new int(10);
```

```
delete i;
```

Operatsiya

```
new <tur_nomi> (<initsializator>)
```

O'zgaruvchilar massivga xotira ajratishga imkon beradi.

Misollar:

```
int *mas=new[5];
```

```
delete [] mas;
```

Skalar o'zgaruvchilarga xotira ajratilishi 1-misolda ko'rsatilgan.

Matritsani shakllantirishda oldin bir o'lchovli massivlarga ko'rsatuvchi ko'rsatkich massivlar uchun xotira ajratiladi. keyin esa parametrli siklda bir o'lchovli massivlarga xotira ajratiladi.

Misol:

```
int n, m; cin>>n;
```

```
matr=new int*[n];
```

```
for (i=0; i<n; i++)
```

```
{cin>>m;
```

```
matr[i]=new int[m];
```

```
}
```

Xotirani bo'shatish uchun bir o'lchovli massivlarni bo'shattiruvchi siklni bajarish zarur.

```
for(int i=0; i<n; i++)
```

```
delete matr[i];
```

keyin esa matr ko'rsatkich ko'rsatgan xotira bo'shattiriladi.

```
delete [] matr;
```

19.2. Obyektlarga ko'rsatkichlar

Strukturaga ko'rsatkichlar. Strukturaga ko'rsatkichlar oddiy ko'rsatkichlar kabi tasvirlanadi:

```
complex *cc, *ss; goods *p_goods;
```

Strukturaga ko'rsatkich ta'riflanganda initsializatsiya qilinishi mumkin. Misol uchun ekrandagi rangli nuqtani tasvirlovchi quyidagi strukturali

tur va strukturalar massivi kiritiladi. Strukturaga ko'rsatkich qiymatlari initsializatsiya va qiymat berish orqali aniqlanadi:

```
struct point
{int color;
int x, y;
} a, b;
point *pa=&a, pb; pb=&b;
```

Ko'rsatkich orqali struktura elementlariga ikki usulda murojaat qilish mumkin. Birinchi usul adres bo'yicha qiymat olish amaliga asoslangan bo'lib, quyidagi shaklda qo'llaniladi:

(* strukturaga ko'rsatkich).element nomi;

Ikkinchi usul maxsus strelka (->) amaliga asoslangan bo'lib, quyidagi ko'rinishga ega:

strukturaga ko'rsatkich-> element nomi

Struktura elementlariga quyidagi murojaatlar o'zaro teng:

(*pa).color == a.color == pa->color

Struktura elementlari qiymatlarini ko'rsatkichlar yordamida quyidagicha o'zgartirish mumkin:

(*pa).color=red;

pa->x=125;

pa->y=300;

Dasturda nuqtaviy jismni tasvirlovchi particle strukturali turga tegishli m_point strukturasini aniqlangan bo'lsin. Shu strukturaga pinta ko'rsatkichini kiritamiz:

```
struct particle * pinta=&m_point;
```

Bu holda m_point struktura elementlarini quyidagicha o'zgartirish mumkin:

pinta->mass=18.4;

for (i=0; i<3; i++)

pinta->coord[i]=0.1*i;

Obyektlarga ko'rsatkichlar. Strukturalar kabi obyektlar aniqlangan dan so'ng shu obyektlarga ko'rsatkichlar belgilash mumkin. Masalan:

complex A(5.2, 2.7);

complex* PA=&A;

Obyektning umumiy elementlariga murojaat uchun -> operatsiyani yoki ism almashtirish va nuqta operatsiyasidan foydalanish mumkin:

(*PA).real() yoki **PA->real**;

Misol:

```
#include <iostream>
#include <string>
using namespace std;
class complex
{
float x;
float y;
public:
complex(float x1=0, float y1=0):x(x1), y(y1){};
void show()
{
cout <<"x=" <<x <<"y=" <<y <<endl;
}
};
int main()
{
complex a(1.0, 2.0);
complex *pa=&a;
pa->show();
complex b;
complex *pb=&b;
(*pb).show();
return 0;
}
```

Dastur bajarilishi natijasi:

x=1.0 y=2.0

y=0.0 y=0.0

This ko'rsatkichi. Agarda konkret obyektga ishlov berish uchun sinf a'zosi – funksiya chaqirsa, unda shu funksiyaga obyektga belgilangan ko'rsatkich avtomatik va ko'rsatilmagan holda uzatiladi. Bu ko'rsatkich

this ismiga ega va **x* this** kabi har bir funksiya uchun ko'rsatilmagan holda belgilanadi.

Masalan, x sinfni ekvivalent ko'rinishda shunday tavsiflash mumkin:

```
class x {  
    int m;  
    public:  
    int readm() {return this->m;}  
};
```

A'zolarga murojaat etishda **this** dan foydalanish ortiqcha. Asosan **this** bevosita ko'rsatkichlar bilan manipulyatsiya qilish uchun a'zo funksiyalarining yaratilishida foydalaniladi.

```
#include <iostream>  
using namespace std;  
class Pair  
{  
    int N;  
    double x;  
    friend Pair& operator ++(Pair&);  
    friend Pair& operator ++(Pair&, int);  
    public:  
    Pair (int n, double xn)  
    {  
        N=n; x=xn;  
    }  
    void display ()  
    {  
        cout << "\n Koordinatalar: N=" << N << "\tx=" << x;  
    }  
    Pair& operator --()  
    {  
        N/=10; x/=10;  
        return*this;  
    }  
    Pair& operator --(int k)  
    {  
        N/=2;  
        x/=2.0;
```

```

return*this;
}
};
Pair& operator ++(Pair& P)
{
P.N*= 10; P.x*= 10;
return P;
}
Pair& operator ++(Pair& P, int k)
{
P.N=P.N*2+k;
P.x=P.x*2+k;
return P;
}
int main ( )
{
Pair Z(10, 20.0);
Z.display( );
++Z;
Z.display( );
--Z;
Z.display( );
Z++;
Z.display( );
Z--;
Z.display( );
return 0;
}

```

Virtual usullar va ko'rsatkichlar. Ajdod sinf ko'rsatkichiga avlod sinf obyektini adresini qiymat sifatida berish va bu ko'rsatkich orqali avlod sinf usullarini chaqirish mumkin. Quyidagi misolda ajdod sinf va avlod sinf bir xil usulga ega bo'lgan hol ko'rilgan:

Misol:

```

#include <iostream>
using namespace std;
class base

```

```

{
public:
virtual void print( ) {cout << "\nbase";}
};

```

```

class dir: public base
{
public:
void print(){cout << "\ndir";}
};

```

```

int main ()
{
base B;
dir D;
base *bp = &B;
bp->print( ); // base
bp = &D;
bp->print( ); // dir
return 0;
}

```

Natija:
base
dir

Bu misolda avlod sinfi obyektiga adres qiymat sifatida berilgan ajdod sinf turidagi ko'rsatkich yoki ilova orqali avlodda qo'shimcha yuklangan usulni chaqirishga e'tibor berish lozim. Agar funksiya novirtual bo'lsa, ajdod sinf usuli, virtual bo'lsa avlod sinf usuli chaqiriladi.

Shunday qilib, ajdod sinf turidagi ko'rsatkich orqali virtual usul chaqirish natijasi shu ko'rsatkich qiymati, ya'ni chaqiriq bajarilayotgan obyekt turi bilan aniqlanadi.

Qaysi virtual funksiyani chaqirish ko'rsatkich turiga emas, shu ko'rsatkich qaratilgan(dastur bajarilish jarayonida) obyekt turiga bog'liq.

Masalan, yuqoridagi misol quyidagicha ta'riflanishi mumkin:
#include <iostream>

```

using namespace std;
class superbase
{
public:
virtual void print( )=0;
};
class base:public superbase
{
public:
void print( ){cout << "\nbase";}
};

class dir: public superbase
{
public:
void print( ){cout << "\ndir";}
};

int main( )
{
base B;
dir D;
superbase *bp= &B;
bp-> print( ); // base
bp= &D;
bp-> print( ); // dir
return 0;
}

```

19.3. Konstruktor va Destruktor

Destruktor. Sinfning biror obykti uchun ajratilgan xotira obyekt yo'qotilgandan so'ng bo'shatilishi lozim. Sinflarning maxsus komponentalari **destruktorlar** bu vazifani avtomatik bajarish imkonini yaratadi. Destruktorning standart shakli quyidagicha:

```
~ <sinf_nomi> () { <destruktor tanasi> }
```


Destruktor parametri yoki qaytariluvchi qiymatga ega bo'lishi mumkin emas (xatto void turidagi). Dastur obyektini o'chirganda destruktorga avtomatik chaqiriladi.

Agarda sinfda destruktorga ochiq ko'rsatilmagan bo'lsa, unda kompilator ko'rsatilgan obyekt egallagan xotirani bo'shatuvchi destruktorni generatsiyalaydi. Boshqa obyektlar egallagan xotirani bo'shatmoqchi bo'lsak, destruktorni ochiq aniqlash lozim. Masalan, string obyektidagi char ko'rsatgan sahifani:

```
#include <iostream>
#include <string.h>
using namespace std;
class Person
{
char * name;
int age;
public:
Person (char* st, int N):age(N)
{
int k;
k = strlen(st);
name = new char[k + 1];
strcpy(name, st);
}
Person ()
{
name = NULL; age = 0;
}

int GetAge (void)
{
return age;
}
char * GetName ()
{
return name;
}
}
```

```

~Person()
{
delete[] name;
}

};
int main()
{
Person worker("Happy Jamsa", 51);
cout << "Ism:" << worker.GetName() << endl;
cout << "Yosh:" << worker.GetAge() << endl;
}

```

Natija:

Ism: Happy Jamsa

Yosh: 51

Nusxa olish konstruktori. Ko'rsatilmagan holda T::T(const T&) ko'rinishdagi nusxa konstruktori yaratiladi, bu yerda T – sinf ismi. Har gal sinfga tegishli obyektlarning nusxasi olinayotganda nusxa konstruktori chaqiriladi. Xususan:

- a) obyekt funksiyaga qiymati bo'yicha uzatilsa;
- b) funksiya qiymatlarini qaytaruvchi vaqtinchalik obyektlarni yaratishda;
- d) boshqa obyektни initsializatsiyalash uchun obyektдан foydalanishda.

Agarda sinfda aniq bir nusxalash konstruktori ochiq ko'rsatilgan bo'lmasa, unda yuqorida aytib otilgan uch holatdan bittasi mavjud bo'lsa, obyektни nusxalash bit bo'yicha amalga oshiriladi. Lekin bit bo'yicha nusxalash har doim ham adekvat deb hisoblanmaydi. Xuddi shu hollarda xususiy nusxalash konstruktorigini belgilamoq lozim.

Initsializatsiya masalasini hal qilish uchun nusxa olish konstruktorigini kiritish lozim:

```

//Nusxa olish konstruktorigini
Person(const Person& st)
{
int len = strlen(st.name);

```

```

name=new char[len + 1];
strcpy(name, st.name);
age=st.age;
}

```

Qiymat berish va initsializatsiya. Qiymat berish va initsializatsiya turli amallardir. Ayniqsa destruktordir aniqlanganda bu muhim. Biror X turidagi obyekt initsializatsiya qilish nusxa olish konstruktori yordamida amalga oshiriladi. Satr – bu simvollar vektoriga ko'rsatkich.

Massiv konstruktor tomonidan yaratilib, destruktordir bilan o'chirilganda muammo tug'ilishi mumkin:

```

Person s1(10);
Person s2(20)
s1=s2;

```

Bu yerda ikki simvolli massiv joylashadi, lekin s1=s2 qiymat berish natijasida biri o'chirilib, ikkinchisi nusxasi bilan almashtiriladi. Funktsiyadan chiqishda s1 va s2 uchun destruktordir chaqiriladi va bitta satr ikki marta o'chiriladi. Bu muammoni hal qilish uchun qiymat berish amali qo'shimcha yuklash lozim:

```

// Qiymat berish amali qo'shimcha yuklash
Person& operator=(const Person& a)
{
if (this !=&a) { // s=s bo'lganda xavfli
delete name;
int len=strlen(a.name);
name=new char[len];
strcpy(name, a.name);
age=a.age;
}
return *this;
}

```

Natijada sinf quyidagi ko'rinishga keladi:

```

#include <iostream>
#include <string.h>
using namespace std;
class Person

```

```

{
char * name;
int age;
public:

Person (char* st, int N):age(N)
{
int k;
k = strlen(st);
name = new char[k + 1];
strcpy(name, st);
}

```

```

Person ()
{
name = NULL; age = 0;
}

```

//Nusxa olish konstruktori

```

Person(const Person& st)
{
int len = strlen(st.name);
name = new char[len + 1];
strcpy(name, st.name);
age = st.age;
}

```

// Qiymat berish amalini qo'shimcha yuklash

```

Person& operator = (const Person& a)
{
if (this != &a) { // s=s bo'lganda xavfli
delete name;
int len = strlen(a.name);
name = new char[len];
strcpy(name, a.name);
age = a.age;
}
return *this;
}

```

```

}

int GetAge (void)
{
return age;
}
char * GetName ()
{
return name;
}

```

```

~Person()
{
delete[] name;
}

```

```

};
int main()
{
Person worker("Happy Jamsa", 51);
cout << "Ism:" << worker.GetName() << endl;
cout << "Yosh:" << worker.GetAge() << endl;
return 0;
}

```

Natija:
Ism: Happy Jamsa
Yosh: 51

Vektor shabloni. Sinf obyektleri bilan ishlash uchun vector qo'shimcha yuklangan shablon sinfi:

```

#include <iostream>
using namespace std;
template<class T>
class vector
{
T* data;
int len;

```

```

public:
vector(int k)
{
len=k;
data=new T[len];
}
//Nusxa olish konstruktori
vector(const vector& st);
// Qiymat berish amalini qo'shimcha yuklash
vector& operator=(const vector& a);
T& operator[](int i)
{
return data[i];
}

T& at(int i)
{
if (i < len) return data[i];
}

int size()
{
return len;
}

~vector() {
delete []data;}

};

//Nusxa olish konstruktori
template<class T > vector<T >:: vector(const vector& st)
{
len=st.len;
data=new T[len];
for (int i=0; i<len; i++) data[i]=st.data[i];
}

```

```
// Qiymat berish amalini qo'shimcha yuklash
template<class T > vector<T>& vector<T>:: operator=(const vec-
tor& a)
```

```
{
if (this !=&a) {
delete[] data;
len=a.len;
data=new T[len];
for (int i=0; i<len; i++) data[i]=st.data[i];
}
return *this;
};
```

```
template<class T >
void input_vector(vector<T>& data)
```

```
{
int n=data.size();
for (int i=0; i<n; i++) {cin>>data[i];}
}
```

```
template<class T >
void show_vector(vector<T>& data)
```

```
{
int n=data.size();
cout<<endl;
for (int i=0; i<n; i++){cout << data[i] <<' ';}
}
```

```
int main()
```

```
{
vector<int> B(3);
input_vector(B);
vector<int> C(B);
show_vector(C);
vector<int> D=C;
show_vector(D);
return 0;
}
```

Dastur bajarilishiga misol:

Kiritilgan ma'lumot:

1
2
3

Natija:

1 2 3
1 2 3

Navbat. Navbat deb shunday strukturaga aytiladiki. navbatga kelib tushgan birinchi elementga birinchi bo'lib xizmat ko'rsatiladi va navbatdan chiqariladi. Mazkur ko'rinishdagi xizmat ko'rsatishni **FIFO** (*First input-First output*, ya'ni birinchi kelgan – birinchi ketadi) nomlash qabul qilingan. Navbat har ikkala tomondan ochiq bo'ladi.

```
#include <iostream>
using namespace std;
```

```
struct cell
{
    char sign[10];
    int weight;
};
template <class T>
struct link
{
    T info;
    link* next;
    link(T a):
    info(a){}
};
template <class T>
class que
{
    link<T>* beg;
```



```

link<T> * end;
public:
que()
{
beg=end=NULL;
};

void push(T a)
{
link<T> * rex;
rex=new link<T>(a);
rex->info=a;
if (beg == NULL&&end == NULL)
end=beg=rex;
else
{
end->next=rex;
end=rex;
end->next=NULL;
}
};

void pop()
{
link<T> * rex;
rex=beg;
if (beg!=end) beg=beg->next;
else end=beg=NULL;
if (rex!=NULL) delete rex;
};
cell top()
{
return beg->info;
};
bool empty()
{
if(beg == NULL && end == NULL) return false; else return true;
};

```

```

}
~que()
{
link<T>* rex = beg;
link<T>* temp;
while(rex!=NULL)
{
temp = rex;
rex = temp->next;
delete temp;
}
}
};

```

```

template<class T>
void inp(int n, que<T> & a)
{
cell rex;
for(int i=0; i<n; i++)
{
cout<<"\nsign="; cin>>rex.sign;
cout<<"\nweight="; cin>>rex.weight;
a.push(rex);
}
};

```

```

template<class cell>
void print(int n, que<cell> & a)
{
cell rex;
for(int i=0; i<n; i++)
{
rex = a.top();
cout<<"\nsign=" <<rex.sign;
cout<<"\nweight=" <<rex.weight;
a.pop();
}
}

```

```

};

int main()
{
    que < cell > s;
    inp(2, s);
    print(2, s);
    return 0;
}

```

19-bob bo'yicha savollar

1. Obyektlarga ko'rsatkichlar ta'rifi.
2. Ko'rsatkich orqali sinf komponentalariga murojaat usullari.
3. Qanday hollarda ko'rsatkichdan foydalaniladi.
4. Virtual usullar va ko'rsatkichlar.
5. Destruktor vazifasi.
6. Destruktorga nima uchun qo'shimcha yuklab bo'lmaydi?
7. Nusxa olish konstruktorini qanday holda oshkor ta'riflash lozim?
8. Qiymat berish amalini qanday holda oshkor ta'riflash lozim?
9. Dinamik informatsion struktura deb qanday strukturaga aytiladi?
10. Qo'shimcha link strukturasi nima uchun kiritilgan?

19-bob bo'yicha topshiriqlar

1. Abiturient (ismi, tug'ilgan yili, yiqqan bali, attestat o'rta bali) sinfini yarating. Sinfga konstruktor, destruktur va nusxa olish konstruktori va qo'shimcha yuklangan qiymat berish amali kiritilsin.
2. Xodim (ismi, lavozimi, tug'ilgan yili, oyligi) strukturasi yarating. Sinfga konstruktor, destruktur, nusxa olish konstruktori va qo'shimcha yuklangan qiymat berish amali kiritilsin.
3. Mamlakat (nomi, poytaxti, aholi soni, egallagan maydoni) strukturasi yarating. Sinfga konstruktor, destruktur, nusxa olish konstruktori va qo'shimcha yuklangan qiymat berish amali kiritilsin.
4. Navbat sinfi shabloni nusxa olish konstruktori va qo'shimcha yuklangan qiymat berish amali kiritilsin.
5. Stek sinfi shablonini yarating.

20-bob. BORLAND C++ BUILDER 6 MUHITIDA DASTURLASH

20.1. Borland C++ Builder 6 interfeysi

Ixtiyoriy dasturlashdan minimal (dasturlashdan maktab kursi doirasidagi) bilimga ega foydalanuvchi ham muhitni tezda o'rgana oladi. Bu muhitning soddaligi professional dasturchi bo'lishga xalaqit qilmaydi.

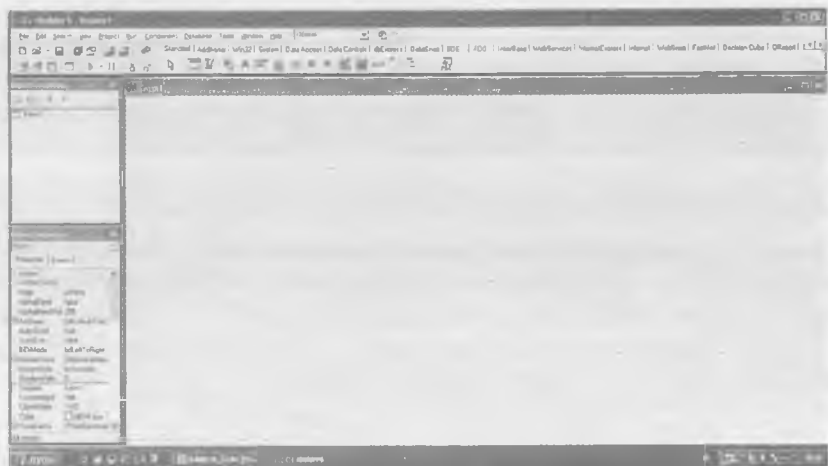
Borland C++ Builder 6 dasturlash muhitlari ichida eng sodda muhitlardan biri hisoblanadi. Bir nechta mashqlarni mustaqil bajargandan keyin, muhitdan kishining ajralgisi kelmaydi.

Umuman, har qanday yangi texnologiyani o'zlashtirayotganda bilgan o'rgangan bilimlarni amalda tez-tez takrorlab turmasa, xotirada saqlab qo'llashning iloji bo'lmaydi. Yangi tushunchani takrorlab, xotiraga joylash va uni tadbiq qilishni bilgandan keyingina, xotirada mustahkam joylashadi. Har bir dasturlash tili, muhiti o'zidan oldingi tillarning mukammal tomonlarini o'zida mujassamlashtiradi. Shunga ko'ra, bitta zamonaviy tilni mukammal bilgan dasturchi ikkinchi tilni katta kuch va vaqt sarflamasdan o'rgana oladi. Dasturchilar tillarni o'rganayotganda birini ikkinchisi bilan solishtirib o'rganishadi. Masalan, OYD zamonaviy dasturlash tillarining asosini tashkil qiladi. Demak, barcha zamonaviy dasturlash tillari umumiy qoidalarga bo'ysunadi.

OYDda har bir dasturlash elementi obyekt sifatida qaraladi. Bunda obyekt, barcha hollarda, ma'lum umumiy qoidalarga va xususiy qoidalarga ega bo'ladi. Bu obyektlar oynalar, tugmalar, konteynerlar va Canvas lar ko'rinishida bo'lishi mumkin.

Bunda har bir ilova kichik qismlarga ajratiladi, va yakunida bu qismlar birlashtiriladi. Borland C++ Builder 6 muhitida Windows ilovalar yaratish juda oson.

OYDda qadam-baqadam alohida uncha katta bo'lmagan dasturlarni funksiya metodlari amalga oshirsa, harakatlanuvchi jarayonlarni qayta ish-

20.1-rasm Borland C++ Builder 6 interfeysi.

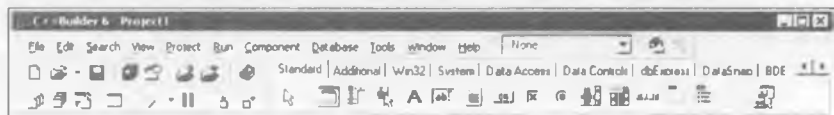
lash uchun hodisa amalidan. chaqiriluvchi obyektlarni tugmalar va oynalar bilan ifodalaydi.

Dasturchilar tilida bu interfeysga tez qayta ishlovchi muhit RAD (Rapid Application Development) deb ataladi. Bunga sabab, bu muhitda dastur, ilova tuzish va uning dizaynini qurishda tayyor obyektlar va kutubxonada mavjud metodlardan foydalanish mumkin.

Masalan, kompyuter avtomatik ravishda hodisani qayta ishlovchi funksiya dasturi matnini hosil qiladi.

Interfeysning tepasi (20.2-rasm)da C++ Builder 6 – Project1 ning asosiy oynasi joylashgan.

Ilova, bu – tayyor bajariluvchi fayl hosil qilish uchun kerak bo'ladigan barcha fayllar to'plamidir. Masalan, ilova tarkibiga dastur matni, tovush fayllari, ikonka rasmlari va shu kabi, ilovaga kerakli fayllar kirishi mumkin. Bunda har bir ilova uchun alohida papka hosil qilish maqsadga muvofiq sanaladi. Chunki ilovani boshqa kompyuterga o'tkazmoqchi bo'lsak va

20.2-rasm. Interfeysning asosiy oynasi.

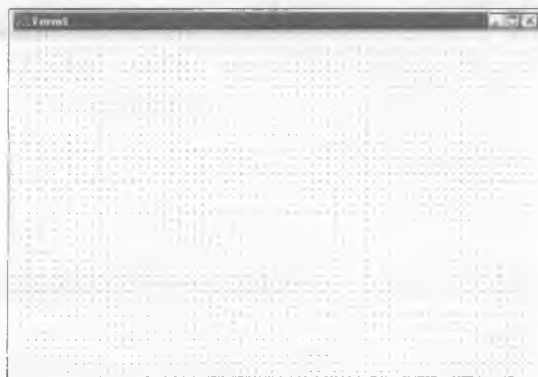
pakkada saqlamagan bo'lsak, ularni yig'ishimizga to'g'ri keladi. Bunda interfeysning o'zi ilovani saqlashni talab qiladi, ammo papka hosil qilishni o'zimiz bilishimiz kerak.

Interfeysning asosiy oynasi sarlavha oynasida ilova nomi, ilovani tiklash, berkitish tugmalari joylashgan. Sarlavha nomi tagida asosiy menyu joylashgan. Bu menyu orqali muhitning barcha funktsiya va komandalarini ishga tushirish mumkin. Asosiy menyuning tagida tez tugmalar joylashgan. Bu tugmalar ma'nolariga ko'ra guruhlarga ajratilgan. Bu tugmalar orqali tez-tez ishlatiladigan komandalarni ishga tushirishimiz mumkin. Bu tugmalarining o'ng tomonida vizual komponentalar VCL (Visual Component Library – vizual komponentlar kutubxonasi) palitrasi joylashgan. Bu shunday obyektlarki yoki shunday dasturlash komponentalariki, bular yordamida Windows uchun vizual dasturlarni tezda yaratish mumkin. Komponentalar yordamida har xil tugmalar, rasmlar, yozuvlar, taymerlar, kalendar va hokazolarni ilovaga kiritishimiz mumkin. Vizual komponentalar palitrasi ma'nosiga va vazifasiga ko'ra guruhlarga ajratilgan.

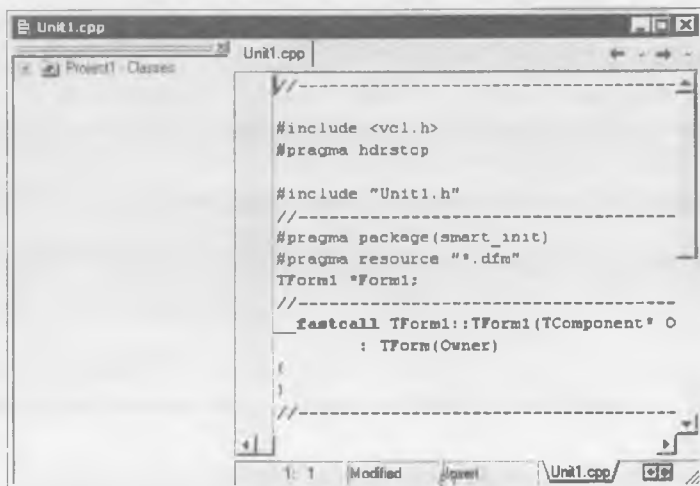
Bu muhitning barcha oynalarini berkitish mumkin faqat asosiy oynani berkitsa, ilovadan chiqib ketiladi, boshqa barcha oynalar o'lchamlarini kattalashtirish va kichiklashtirish imkoniyatiga egamiz.

Vizual komponentalar palitrasi. Vizual komponentalar palitrasining bir qismi monitorda ko'rinib turadi, qolganlarini o'ng va chapga siljituvchi tugmachalar vositasida ko'rishimiz mumkin.

Ekran (monitor) markazida forma (shakl) dizayneri joylashgan (20.3-rasm). Bu bo'lg'usi dasturning interfeysini hosil qiluvchi oynadir. Oynaning nomi va sarlavhasi uning tepasida yozilgan bo'ladi. Odatda,

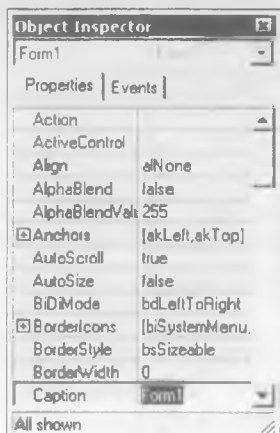
20.3-rasm. Forma (shakl) dizayneri.

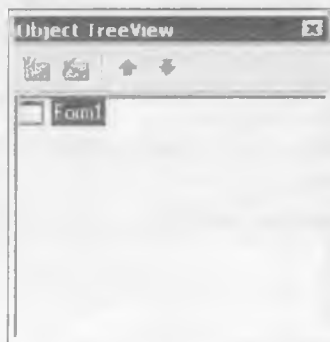
20.4-rasm. Dastur kodi muharriri.

Form 1 (Form 2, Form 3, Form 4) va shuningdek oynani berkituvchi va kichraytiruvchi tugmachalar ekranning o'ng tepasida joylashgan bo'ladi. Oynaning sathiga vizual dastur uchun zarur bo'ladigan VCL komponentalar joylashtiriladi.

Forma (shakl) dizayneri ostida dastur kodi muharriri joylashgan, odatda, u **Unit1.cpp** sarlavha bilan beriladi. Bu oyna (20.4-rasm) dastur kodini kiritish va tahrir qilish uchun mo'ljallangan.

20.5-rasm. Obyektlar inspektori oynasi.

20.6-rasm.

Obyektlarni daraxtsimon ko'rish oynasi.

Ekraning chap past qismida Obyektlar inspektori oynasi joylashgan. Bu oyna Object Inspector sarlavha bilan beriladi (20.5-rasm). Bu oynada vizual komponentalarga xususiyatlar o'rnatiladi. Bu oynani dasturchi o'zi xohlagan ekran sathiga joylashtirishi mumkin.

Obyektlar inspektori oynasi ostida obyektlarning daraxtsimon ko'rinishi oynasi (20.6-rasm) joylashgan. Bu oynada ilovadagi barcha obyektlar daraxt strukturasi shaklida ifodalangan bo'ladi. Formalar, dastur kodi va boshqa dastur tarkiblari fayllari berilgan bo'ladi.

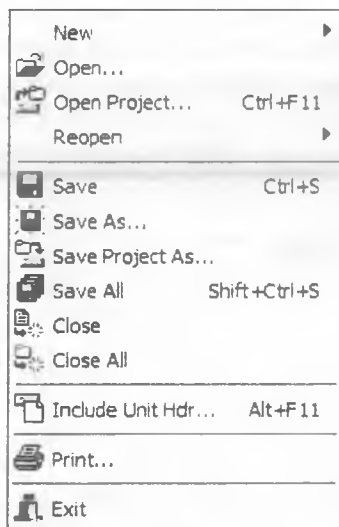
Bu interfeys ilova tuzatayotganda eng asosiy foydalanayotgan qurolimiz bo'ladi.

20.2. Borland C++ Builder 6 muhiti asosiy menyu buyruqlari

File buyruqlari guruhi

Menyuning birinchi File (Fayl) buyrug'i guruhi 20.7-rasmda berilgan.

Bu menyu buyruqlari fayllar bilan ishlashga mo'ljallangan va quyidagi amallarni bajaradi: (**New**) yangi fayl hosil qilish, forma (oyna) ochish, mavjud fayllarni (**Open**) ochish, fayllarni saqlash (**Save**) va (**Close**) yopish, ilova dastur kodi matnini (**Print**) chop qilish mumkin.

20.7-rasm. File buyrug'i guruhi.

Edit buyruqlari guruhi

Edit (Muharrir) 20.8-rasmda ifodalangan.

Menyuning bu buyruqlari guruhi tahrir qilish uchun zarur bo'lgan buyruqlardir. Masalan, inkor qilish (**Undelete**) va (**Redo**) takrorlash, qirqib olish (**Cut**), nusxa olish, (**Soru**), olinga nusxani qo'yish (**Paste**) va o'chirish (**Delete**) kabi amallarni o'z ichiga olgan.

Search buyruqlari guruhi

Search (Izlash) 20.9-rasmda ifodalangan.

Menyuning bu buyruqlari guruhi fayllardan biror matnni izlash va avtomatik al-

 Undo	Ctrl+Z
 Redo	Shift+Ctrl+Z
<hr/>	
 Cut	Ctrl+X
 Copy	Ctrl+C
 Paste	Ctrl+V
 Delete	Ctrl+Del
Select All	Ctrl+A
<hr/>	
Align to Grid	
 Bring to Front	
 Send to Back	
 Align...	
 Size...	
 Scale...	
 Tab Order...	
 Creation Order...	
Flatten Children ▶	
 Lock Controls	
<hr/>	
 CORBA Refresh	
 Use CORBA Object...	

20.8-rasm.

Edit buyruqlari guruhi.

mashtirish, kerakli satrga o'tish va uni o'zgartirish imkonini beradi.

View buyruqlari guruhi

View (Ko'rish) 20.10-rasmda ifodalangan.

Menyuning bu buyruqlari guruhidan ilova va komponentlarni boshqarishni asosiy muloqot oynalari chaqiriladi. Masalan, ilova menedjeri (**Project Manager**), komponentlar ro'yxati (**Component List**) va oynalar ro'yxati (**Window List**).

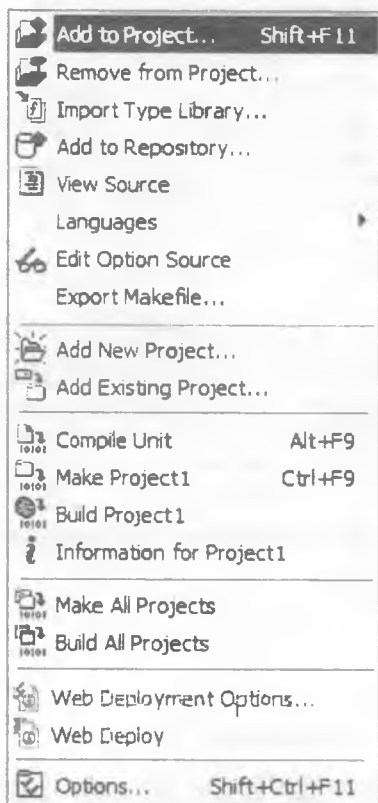
 Find...	Ctrl+F
 Find in Files...	
 Replace...	Ctrl+R
 Search Again	F3
 Incremental Search	Ctrl+E
<hr/>	
 Go to Line Number...	Alt+G
 Go to Address	

20.9-rasm.

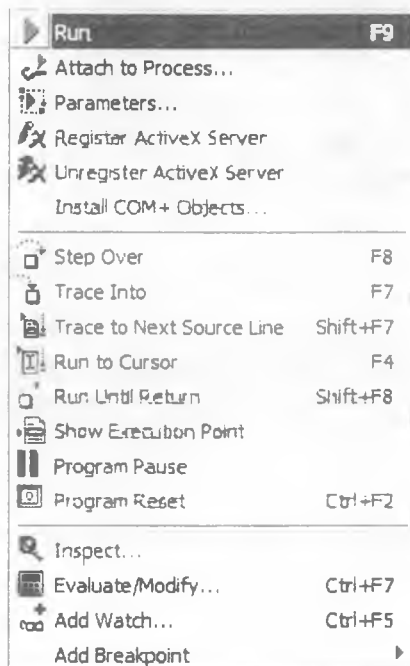
Search buyruqlari guruhi.

 Project Manager	Ctrl+Alt+F11
Translation Manager	
 Object Inspector	F11
 Object TreeView	Shift+Alt+F11
To-Do List	
Alignment Palette	
ClassExplorer	
Component List	
 Window List...	Alt+O
Debug Windows ▶	
Desktops ▶	
<hr/>	
 Toggle Form/Unit	F12
 Units...	Ctrl+F12
 Forms...	Shift+F12
Type Library	
<hr/>	
New Edit Window	
<hr/>	
Toolbars ▶	

20.10-rasm. View buyruqlari guruhi.

20.11-rasm. Project buyruqlari guruhi.

20.12-rasm. Run buyruqlari guruhi.

Project buyruqlari guruhi

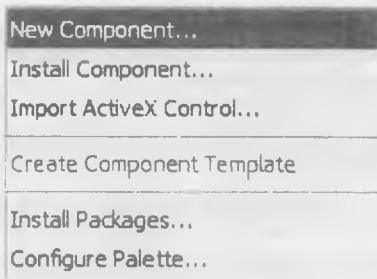
Project (Ilova) 20.11-rasmda keltirilgan.

Menyuning bu buyruqlari guruhi-da ilovani boshqarish buyruqlari yig'ilgan. Bu buyruqlar yordamida fayllarni qo'shish, o'chirish, VCL komponentalar kutubxonasiga komponenta qo'shish, kompilatsiya qilish va shunga o'xshash amallarni bajarish mumkin.

Run buyruqlari guruhi

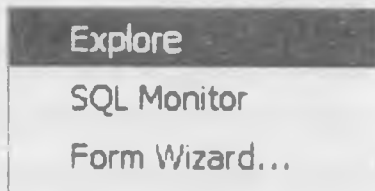
Run (Bajarish) 20.12-rasmda ifodalangan.

Menyuning bu buyruqlari guruhi yordamida ilovani ishga tushirish va bekor qilish, ilovani butunlay va qadam-baqadam rejimda ishga tushirish, ko'rish uchun qo'shimcha o'zgaruvchilar kiritish va ilova bajarilishini to'xtatuvchi belgilar kiritish mumkin.

20.13-rasm.

Component buyruqlari guruhi.

20.14-rasm.

Database buyruqlari guruhi.

Component buyruqlari guruhi

Component (Komponent) buyruqlar guruhi 20.13-rasmda berilgan.

Menyuning bu buyruqlari guruhi yordamida yangi komponentalarni qo'shish va konfiguratsiyalarini aniqlash ishlari bajariladi.

Database buyruqlari guruhi

Database (Ma'lumotlar bazasi) buyruqlar guruhi (20.14-rasm) ma'lumotlar bazasi bilan ishlaydigan buyruqlarni o'z ichiga olgan.

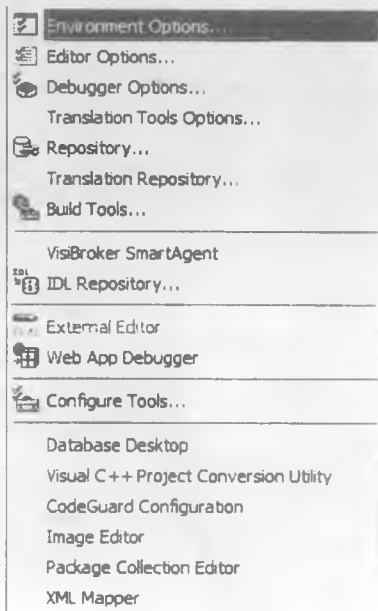
Tools buyruqlari guruhi

Tools (Instrumentlar) buyruqlar guruhi 20.15-rasmda berilgan

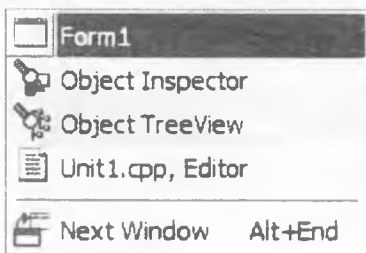
Menyuning bu buyruqlari guruhi yordamida ilova parametrlarini o'rnatish va yordamchi dasturlar buyruqlarini chaqirish mumkin.

Windows buyruqlari guruhi

Windows (oyna) buyruqlari guruhi 20.16-rasmda berilgan.

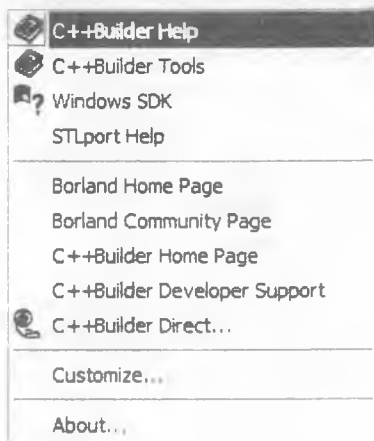
20.15-rasm. Tools buyruqlari guruhi.

20.16-rasm.

Windows buyruqlari guruhi.

Menyuning bu buyruqlari guruhi yordamida interfeysning oynalarini boshqarish mumkin.

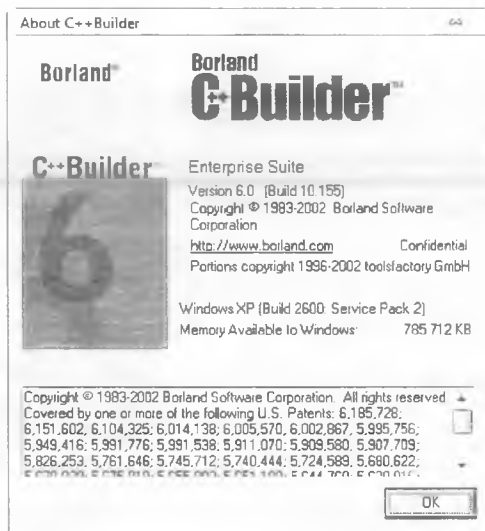

20.17-rasm. Help buyruqlari guruhi.

Help buyruqlari guruhi

Help (Yordam) buyruqlari guruhi 20.17-rasmda berilgan.

Menyuning bu buyruqlari guruhi yordamida muhit, til, komponentalar va kompyuter haqidagi ma'lumotlarni olishimiz mumkin (20.18-rasm).

20.18-rasm. About buyrug'i oynasi.

Tezkor tugmalar

Tezkor tugmalar asosiy menyu bilan yonma-yon joylashgan (20.19-rasm).

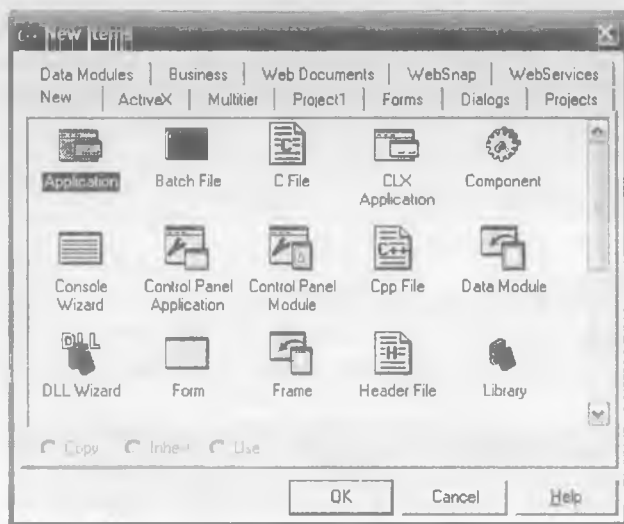

20.19-rasm. Tezkor tugmalar.

Bu tugmalar ko'p ishlatiladigan, tez-tez murojaat qilinadigan bo'lganligi sababli alohida guruhlariga ajratilgan holda kichik piktogrammalar yordamida berilgan. Bu tugmalar asosiy menyuda ham mavjud, ammo vaqtdan yutish uchun ajratib ham qo'yilgan.

Standard (Standart) tugmalar

Dasturning obyektlarini hosil qilish uchun Standart tugmalardan foydalaniladi. Bu obyektlarga dasturlar, yangi formalar, fayllar, kutubxonalar va hakozolar kirishi mumkin. Yangi obyektни hosil qilish uchun **New** tugmasini bosamiz. Bunda **New Items** (20.20-rasm) muloqot oynasi paydo

20.20-rasm. New Items muloqot oynasi.

bo'lad, bundan ilova tuzish uchun kerakli obyektни tanlaymiz. Bu oynada ko'plab obyektlar ma'lum guruhlarга ajratilgan holda joylashgan.

Bu guruhning boshqa tugmalari faylni saqlash (Save) va ochish (Open) uchun xizmat qiladi. AddFileToProject tugmalari orqali ilovaga fayl qo'shish va RemoveFileFromProject fayl o'chirish imkonini beradi.

View (Ko'rish) tugmasi

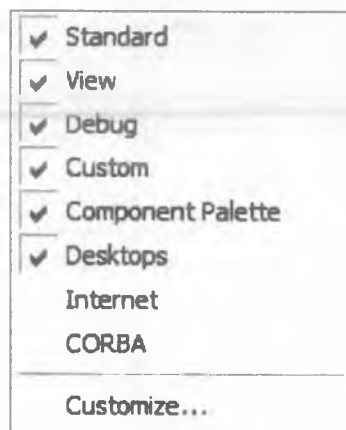
Bu guruhga quyidagi tugmalar jamlangan: (New Form) yangi forma hosil qiladigan, (ViewUnit) modullarni qurish, (ViewForm) formani qurish, (Toggle Form/Unit) formadan modulga, moduldan formaga o'tishni ta'minlaydigan tugmachalar.

Toggle Form Unit formadan kodni tahrirlashga, tahrirlashdan formaga o'tkazuvchi tugma. Agar ilovada bir nechta forma qatnashsa, ularni qurish uchun **View Form (Shift+F12)** tugmadan foydalaniladi.

Yangi forma hosil qilish uchun **New Form** tugma bosiladi. Bunda yangi forma dizayneri paydo bo'ladi. Odatda, sarlavhasi **Form 2** kabi nomlangan bo'ladi. Yangi forma ilovada yangi oynalarni ko'rsatish va ifodalash uchun zarur bo'lishi mumkin.

Debug tugmasi

Bu guruhdagi tugmalar ilovani ishga tushirish uchun mo'ljallangan. **Run (F9)** tugmasi ilovani bajarish va ishga tushirish uchun, **Pause** ilovani vaqtincha to'xtatib turish uchun, **Trace-Into (F7)** va **Stepover (F8)** ilovani qadam-baqadam bajarish uchun mo'ljallangan.

20.21-rasm.

Tugmalar guruhini o'rnatish.

Custom tugmasi guruhi

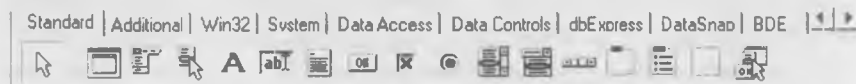
Bu guruhda Help contents tugmasi mavjud bo'lib, muhitning yordam tizimini chaqirish uchun ishlatiladi. Bu tugmalar guruhining joyi qat'iy tayinlanmagan, o'zimiz xohishimizga qarab asosiy panelning istalgan joyiga joylashtirishimiz mumkin. Buning uchun kursorni tugmalar guruhining chap chekkasiga olib boramiz va sichqonchanning chap tugmasini bosib, istalgan joyga joylashtirishimiz mumkin.

Agar sichqonchanning o'ng tugmasini bossak. 20.21-rasmdagi kabi menyu paydo bo'ladi. Bunda asosiy menyu panelidagi barcha tugmalar guruhini qayta o'rnatish mumkin.

20.3. VCL-komponentalar palitrasi

Borland C++ Builder 6 muhitining VCL vizual komponentalari bilan tanishamiz.

Borland C++ Builder 6 muhitida ilova yaratish VCL vizual komponentalaridan keraklilarini forma joylashtirishdan boshlanadi. Komponentalar ilovaning g'ishtchalari (elementlari, qismlari) deyishimiz mumkin. Builder so'zining ma'nosi quruvchi degan ma'noni anglatadi. Barcha VCL komponentalari palitrasi asosiy menyuning o'ng tomonida joylashgan bo'ladi. Komponentalar palitrasi ma'lum bir vazifalariga ko'ra komponentalar to'plamidan iborat komponentalar sahifasiga ajratilgan. Bu sahifalar ma'no va vazifasiga ko'ra bir-biriga yaqin bo'lgan komponentalarni bitta guruhga birlashtirgan. Sichqonchanning chap tugmasini sahifa komponentalari nomi ustida bossak, mazkur sahifa komponentalari guruhi ekranda paydo bo'ladi. Masalan, Standart sahifasini bossak, ekranda komponentalar paydo bo'ladi (20.22-rasm).

20.22-rasm. Komponentalar oynasi.

C++ Builder 32 razryadli takomillashtirilgan Vizual Komponentalar Kutubxonasi VCL (Visual Component Library) bilan birgalikda yetkazib beriladi. Bu kutubxona eng murakkab ilovalarni qurish uchun mo'ljallangan 100 dan ortiq takroran qo'llanilmaydigan komponentalardan iborat. Kutubxonaning asosiy komponentalari Palitralar komponentalarining Instrumental Panelida berilgan. Komponentalar belgilari dasturingiz shakliga (formaga) olib o'tiladi.

Kutubxona Windows operatsion tizimlaridagi Foydalanuvchi Grafik Interfeysi standart interfeys obyektlarining to'liq inkapsulatsiyalanishini o'z ichiga oladi. Ular orasida. ixtisoslashgan komponentalar bilan bir qatorda, relatsion ma'lumotlar bazasini boshqarish uchun mo'ljallangan komponentalar alohida o'rin egallaydi. Ishonchli va samarali dasturlarni

yaratishda C++ Builder OYD imkoniyatlaridan to'liq foydalaniladi. C++ Builder – bu OMD ekan, OLE (OCX) boshqaruvchi elementlarni kiritish uncha qiyinchilik tug'dirmaydi. O'z masalalaringiz talablarini kerakli darajada qondirish uchun, kutubxonaning mavjud komponentalaridan foydalaning va hosila komponentalar imkoniyatlarini kengaytiring.

C++ Builder ning bosh xususiyati, avvalambor, uning dasturni vizual ishlash jarayonida nafaqat tayyor komponentalardan foydalanish, balki yangi komponentalarni yaratish qobiliyatida ham namoyon bo'ladi. Yangi komponentalar, dastlabki komponentalar kabi, sodda bo'lishi mumkin, bunda ularning funksional imkoniyatlari ozgina kengaytirilgan yoki o'zining mutlaqo o'ziga xos ko'rinishi, xulq-atvori va kodining mazmuni bilan farqlanadigan bo'ladi. Komponentalarning yaratilishi OYD ning vorislik mexanizmiga tayanadi, cheklanishlarga deyarli ega bo'lmaydi hamda quyidagi bosqichlardan o'tadi:

- mavjud komponenta turiga vorislik;
- yangi xususiyatlar, metodlar va voqealarni aniqlash;
- yaratilgan komponentani qayd etish.

Qidirish oson bo'lishi uchun, Palitra funksional jihatdan o'xshash komponentalarni birlashtiradigan qo'shimcha ilovalar bilan bog'langan. Tanlab olingan komponentaning kontekst menyusini unga sichqonchaning o'ng tugmasini bosib ochish mumkin.

Bular ichidan **OK** yozuvli **Button** tugmasini, **A** yozuvli **Label** tugmasini osonlik bilan topish mumkin.

Agar sahifada komponentalar juda ko'p bo'lsa, harakatlanuvchi tugmalar orqali o'ng va chapga panelni harakatlantirish orqali barcha komponentalarni ko'rishimiz mumkin. Barcha komponentalar biror nom yoki maxsus ikonka orqali berilgan, agar sichqoncha kursorini ikonka ustiga oborsak shu komponenta nomi paydo bo'ladi. E'tibor bergan bo'lsangiz, ko'pchilik komponentalar to'rtburchak yoki dumaloq shaklga ega. Ixtiyoriy komponentani formaga ikki xil yo'l bilan joylashtirish mumkin. Komponenta ustiga sichqonchani olib borib chap tugmasini ikki marta bossak, mazkur komponenta forma markazida paydo bo'ladi. Ikkinchi usul sichqoncha chap tugmasini komponenta ustida bitta bosib siljitish bilan formaga joylashtirish mumkin. Formaga joylashtirilgan komponentani formaning ixtiyoriy qismiga siljitishimiz mumkin. Komponentaning o'lchamlarini sichqoncha yordamida o'zgartirish mumkin. Formada turgan ixtiyoriy komponentani aktivlashtirish yoki passivlashtirish mumkin. Aktivlashtirish

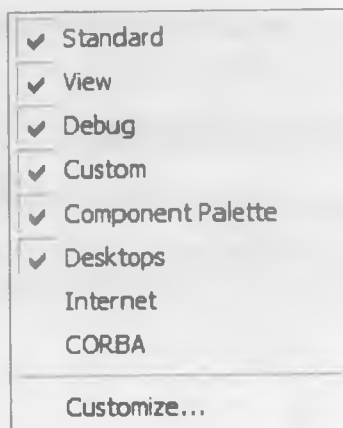
degani shu komponentaning ustida amal bajarish xususiyatini o'zgartirish imkoniyatini beradi, buning uchun, mazkur komponentaning ustida sichqoncha tugmasini bosish kifoya. Aktivlik belgisi shu komponentaning boshqalaridan ajralib, belgilanib ko'rinib turadi. Buni obyektlar inspektoridan ham ko'rish mumkin. Sichqoncha yordamida tanlangan komponentani formadan o'chirib tashlash mumkin.

Komponentalar palitrasini asosiy menyu panelidan olib tashlash mumkin. Buning uchun sichqonchani o'ng tugmasini bosish va hosil bo'lgan menyu (20.23-rasm)dagi **Component Palette** so'zi oldidagi belgini sichqoncha tugmasini ikkita bosib, olib tashlash kifoya qiladi.

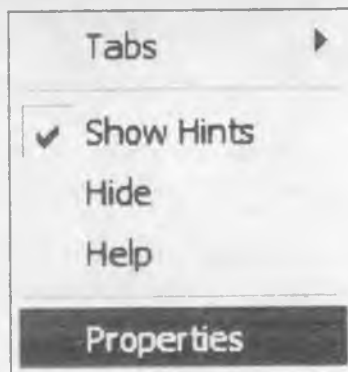
Komponentalar palitrasining o'rni Borland C++ Builder 6 interfeysida qat'iy tayinlanmagan. Uni o'zimiz xohlagan joylashtirishimiz mumkin. Buning uchun kursorni palitrani chap chekkasiga olib borib, sichqonchani chap tugmasini bosib, qo'yib yubormagan holda, yangi joyga joylashtirish mumkin. Agar palitra asosiy menyudan tashqariga chiqib ketsa, yangi oyna ochiladi. Bunda komponentalar palitrasiga qo'shimcha buyruqlar kiritish uchun sichqonchani o'ng tugmasini bosiladi. Bunda kontekst menyu paydo bo'ladi (20.24-rasm).

Bu oynada ixtiyoriy sahifaga **Tabs** vositasida tez o'tish imkoniyati mavjud (20.25-rasm). **ShowHints** tushuntirish ma'lumotlari beriladi, **Hide** palitrani bekitish, **Help** ma'lumotlarni olish, yordamni chaqirish, **Properties** xususiyatlarni o'rnatish.

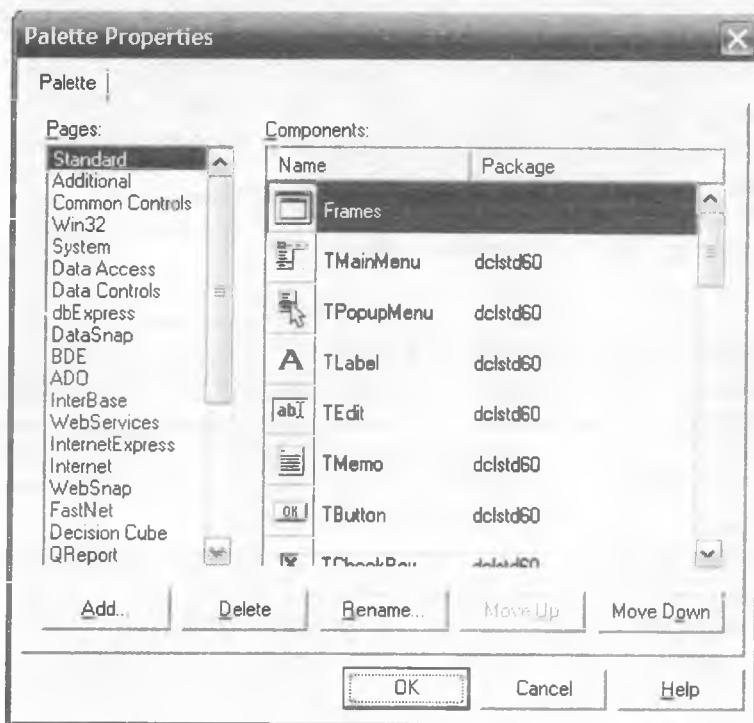
Bu oynada ixtiyoriy sahifani qaytadan ko'rib chiqish mumkin. **Rename** buyrug'i orqali sahifani qayta nomlash mumkin.

20.23-rasm. Kontekst menyu oynasi.

20.24-rasm.
Buyruqlar palitrasini
kontekst menyusi.

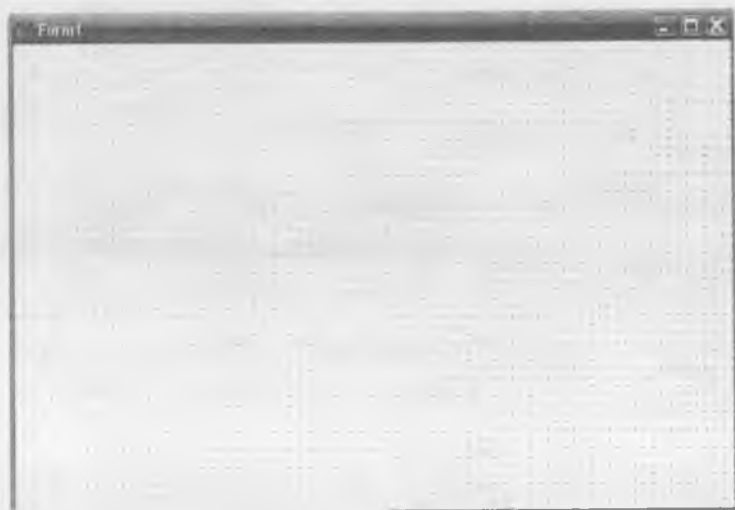

20.25-rasm. Komponentalar palitrasini o'rnatish oynasi.

Add buyrug'i orqali yangi sahifa qo'shish mumkin. **Delete** ixtiyoriy sahifani o'chirish mumkin. Bu sahifalarning berilish ketma-ketligini o'zgartirish imkoniga egamiz. Masalan, **System** sahifasi **Standard** sahifasidan keyin berilgan edi, **System** satrini aktivlashtiramiz va sichqonchani chap tugmasini bosamiz. **MoveUp** buyrug'i orqali **Standard** dan tepaga joylashtiramiz va **OK** ni bosamiz. Endi **System** sahifasi **Standard**, sahifasidan oldin joylashgan bo'ladi. Xuddi shuningdek, komponentalarning **MoveUp** va **MoveDown** buyruqlari, joylashish ketma-ketligini o'zgartirish mumkin.

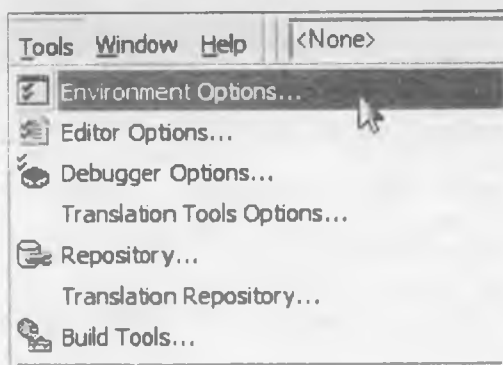
Forma dizayneri

Forma dizayneri ilovaning interfeysidagi vizual komponentalarni ifodalash uchun xizmat qiladi (20.26-rasm).

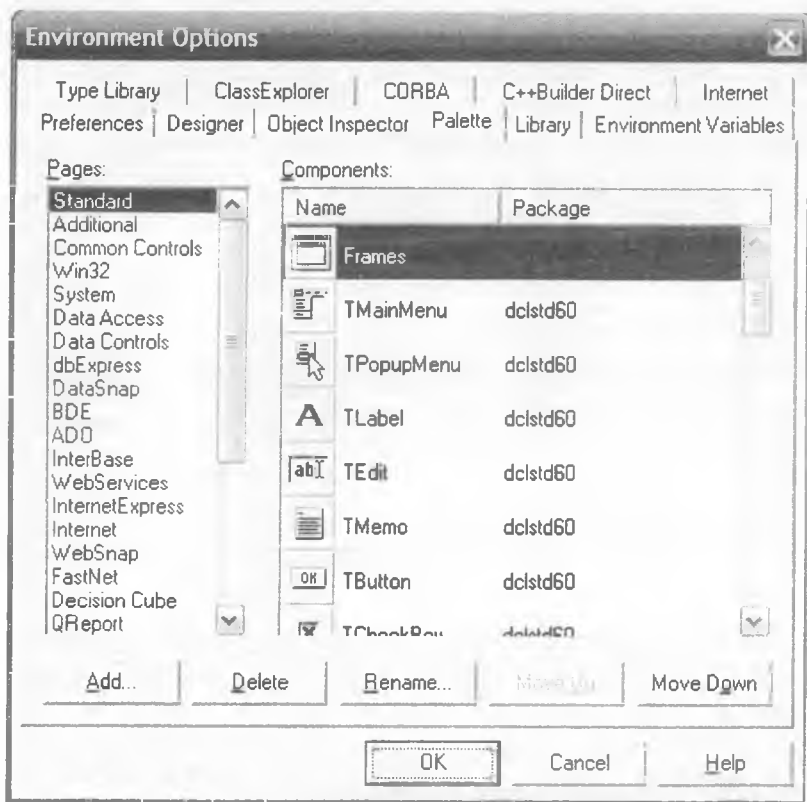
20.26-rasm. Forma dizayneri.

Forma dizayneri sarlavhasi Formaning chap yuqori qismida (C++ Form 1) berilgan. Formaning o'ng yuqori qismida standart oynani berkituvchi va kichiklashtiruvchi buyruqlar piktogrammasi joylashgan.

20.27-rasm. Buyruqlarni chaqirish oynasi.

Bu oynadan Designer tanlash tugmasini bossak, quyidagi oyna paydo bo'ladi (20.28-rasm).

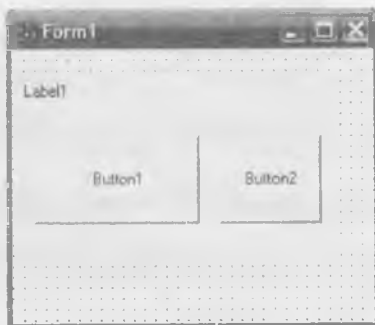
20.28-rasm. Designer sahifasining Environment Options bo'limi oynasi.

Tur qadami Grid size piksellarda berilgan. Mos ravishda gorizontaal X va vertikal Y parametrlar bilan berilgan. Formadagi turni olib tashlash ham mumkin. Display grid maydonidagi belgini olib tashlasak bo'ldi. Komponentalarning turga bog'lanmagan holda harakatlanishi uchun Snaptogrid satridagi belgini olib tashlashimiz kerak bo'ladi. Bu elementlar barchasi Grid options guruhiga tegishli. Options guruhi buyruqlari komponenta sarlavhasining ko'rinishini boshqarish uchun Show component captions mo'ljallangan. Show designer hints ma'lumot berib turish uchun mo'ljallangan. Show extended control hints kengaytirilgan ma'lumot berib turish uchun mo'ljallangan. Pastda joylashgan Module creation options guruhi boshqarish elementi New forms as text faylining qanday saqlanishini

aniqlaydi (ikkilik fayl yoki matn fayl ekanini aniqlash uchun zarur bo'ladi). Ikkinchi boshqarish elementi Auto create forms&data modules yangi formani avtomat hosil qilishni aniqlaydi.

Amaliyot uchun formaga ikkita komponenta – Button va Label joylashtiramiz. Bundan keyin forma va komponentalar tashqi ko'rinishi va o'lchamlarini topishimiz mumkin.

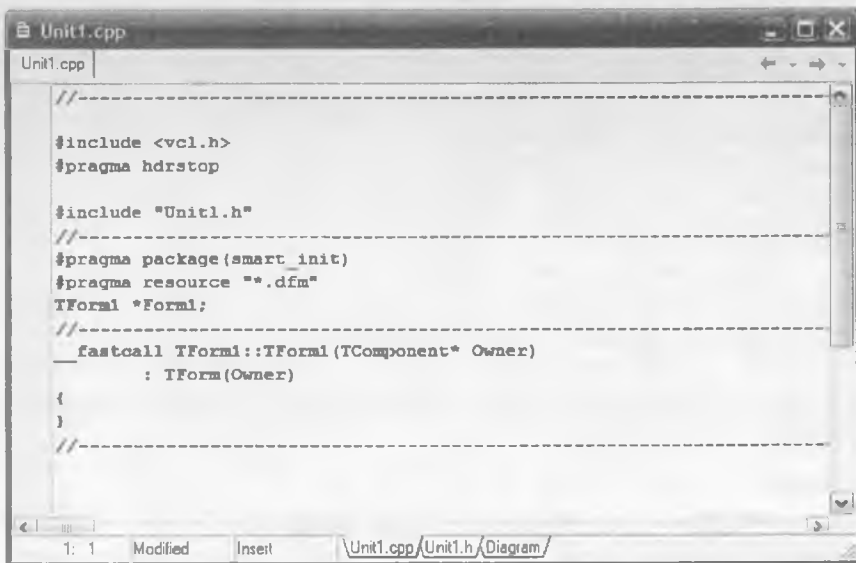
Bundan keyin <Delete> buyrug'i orqali bu komponentalarni formadan o'chirishni mashq qilib ko'rishingiz mumkin.

20.29-rasm. Formaga misol.

Kod muharriri

Dastur matnini hosil qilish uchun kod muharriridan foydalaniladi. Bu oynaning tashqi ko'rinishi 20.30-rasmda keltirilgan.

20.30-rasm. Kod muharriri oynasi.

- Unitl.cpp ilovangizning bajarilayotgan ishga tushirish kodini saqlaydi. Aynan shu yerda siz foydalanuvchining komponentalar obyektlariga ta'siri paytidagi dastur reaksiyasiga javob beradigan voqealarning qayta ishlatgichlarini yozib qo'yasiz.

- Unitl.h barcha obyektlar va ularning konstruktorelarning e'lonlariga ega. Voqealarni qayta ishlash funksiyalari e'lonlaridagi kalit-so'zga e'tibor bering. (C++ Builder bu funksiyalarni avtomatik tarzda generatsiya qiladi.) _fastcall tufayli parametrlar stek orqali emas, balki markaziy protsessor registrlari orqali uzatiladi. Voqealarni qayta ishlatgichlarning chaqirishlari tez-tez ro'y berib turadi. shuning uchun stek xotirasidan parametrlarni tanlab olishga sarflanadigan vaqtning tejaliishi ancha sezilarli natijalarni beradi. C++ Builder kompilatsiya qiladigan va to'playdigan ilovalarning yuqori darajada tez harakatlanishining sabablaridan biri ham shu yerda yashiringan.

- Project.cpp ilovada mujassamlangan barcha obyektlarga xizmat ko'rsatadi. Har qanday yangi shakl, dasturiy modul yoki ma'lumotlar moduli avtomatik tarzda loyihaviy faylga kiritiladi. Siz bosh menyu komandasi – View | Project Sourse yordamida yoki Loyiha Administratorining kontekstli menyusidan shu nomdagi bo'limni tanlab olib, Kod Muharriri darchasida loyihaviy fayl dastlabki matnining mazmunini ko'rib chiqishingiz mumkin. Hech qachon loyihaviy faylni qo'lda tahrir qilmang!

Agar siz, birinchi ilova ishlanmasini tugatib, dastlabki fayllarni keyingi seans uchun saqlab qolishni xohlarsiz. Buning uchun quyidagi xatti-harakatlardan birini bajarish kerak:

- =>File | Save All komandasi ilovaning hamma dastlabki fayllarini saqlaydi.

- File | Save komandasi dasturiy modulning ikkala komandasini saqlaydi, File | Save As komandasi esa ularga yangi nom berishga ruxsat etadi.

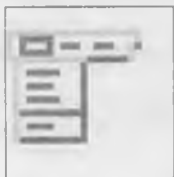
- File | Save Project AS komandasi, fayllarning joriy nomlaridan foydalanib, loyihaviy fayl tarkibiy qismlarining hammasidagi o'zgarishlarni saqlaydi.

20.31-rasm. Standard komponentalar.

Komponentalar palitrasining Standard qo'shimcha ilovalari komponentalari (20.31-rasm) sizning dastingizga Windows standart interfeysli elementlarning 14 tasining ulanishini amalga oshiradi.

TMainMenu

Bosh menyu komandalari Panelini va ularga mos keladigan tushib qoladigan menyularni yaratadi. Barcha menyu komandalarining identifikatorlari menyuning har qanday konkret komandasiga kirish huquqiga ega bo'lgan Items xususiyati bilan aniqlanadi. AutoMerge xususiyati Merge va UnMerge metodlari bilan birgalikda turli shakldagi menyularning birlashish jarayonini boshqaradi.

TPopupMenu

Shakl yoki birona boshqa komponenta uchun maxsus menyu yaratadi. E'tiborga oling, aynan shu maqsad uchun har qanday boshqa komponenta PopUpMenu xususiyatiga ega bo'lib, bu xususiyatda siz uning bilan bog'liq menyuga e'tibor qilishingiz mumkin.

Agar siz sichqonchanning o'ng tugmasini shaklga yoki berilgan komponenta mansub bo'lgan biron boshqa elementga bosish bilan maxsus menyu ekranda paydo bo'lishini xohlasangiz, AutoPopUp xususiyatining true qiymatini o'rnating. Voqea qayta ishlatgichi OnPopUp yordamida bevosita maxsus menyuning paydo bo'lishi oldidan bajariladigan protsedurani aniqlashi mumkin.

TLabel

Shaklda tahrir qilib bo'lmaydigan statik matnning to'rtburchak sohasini aks ettiradi. Odatda, matn boshqa komponenta nomidan iborat bo'ladi.

Nom matni Caption xususiyatining qiymatidir. Alignment xususiyati matnni tekislash usulini aniqlaydi. Shrift o'lchami avtomatik tarzda sohaning maksimal to'ldirilishiga mos kelishi uchun AutoSize xususiyatining true qiymatini o'rnating. Kalta soha ichida matnning hammasini ko'rish imkoniga ega bo'lish uchun WordWrap xususiyatining true qiymatini bering. Transparent xususiyatining true qiymatini o'rnatsangiz, boshqa komponentaning bir qismini to'g'ri uning ustida joylashtirilgan nom orasidan ko'rinib turadigan qilishingiz mumkin.

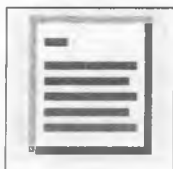
TEdit

Axborot yakka satrining tahrir qilinayotgan kiritishidagi to'rtburchak sohani shaklda aks ettiradi. Tahrir sohasi ichidagi boshlang'ich narsalarni Text qiymati bo'lgan satr aniqlaydi.

TEdit komponentasi TCustomEdit sinfining to'g'ridan to'g'ri hosilasi bo'lib, uning barcha xususiyatlari, metodlari va voqealariga vorislik qiladi.

TMemo

Axborot ko'plab satrining tahrir qilinayotgan kiritishidagi to'rtburchak sohani shaklda aks ettiradi. Tahrir sohasining ichidagi boshlang'ich narsalarni Lines xususiyatining qiymati bo'lgan satrlar massivi aniqlaydi. Ushbu xususiyat qiymati ustunida tugmachani bossangiz, ro'yxat elementlari muharririning darchasi ochiladi.

TMemo komponentasi TCustomMemo sinfining to'g'ridan to'g'ri hosilasi bo'lib, uning barcha xususiyatlari, metodlari va voqealariga vorislik qiladi.

TButton

Yozuvli to'rtburchak tugmani yaratadi. Tugmacha bosilganda, dasturda biror-bir hatti-harakat nomlanadi (initsiallashtiriladi).

Tugmachalar ko'proq Dialogli darchalarda qo'llaniladi. Default xususiyatining true qiymati tomonidan tanlab olingan yashirin tugmacha, Dialog darchasida har gal Enter klavishi bosilganda OnClick voqea qayta ishlatgichini ishga tushiradi. Cancel xususiyatining true qiymati tanlab olgan bekor qilish tugmachasi, Dialog darchasida har gal Escape klavishi bosilganda, OnClick voqea qayta ishlatgichini ishga tushiradi.

TVutton komponentasi TButtonControl sinfining hosilasi hisoblanadi.

TCheckBox

Ikkita holatga ham tavsifiy matnga ega bo'lgan kvadrat check-boxni yaratadi (bunda tavsifiy matn check-boxning vazifasini spetsifikatsiya qiladi).

Box holatini bildiruvchi «Check» biron-bir variantning tanlanishiga mos keladi (box ustidan tortilgan chiziq bilan belgilanadi). «UnCheck» holati esa tanlov olib tashlanishiga mos keladi. Bunda Checked komponentasining xususiyati mos ravishda o'zgaradi

hamda OnClick voqeasi yuzaga keladi. Tavsifiy matn Caption xususiyatida saqlanadi. AllowGraed xususiyatining true qiymatini o'rnatib, box ni to'qroq rangli (masalan, kulrang) qilish mumkin. State xususiyati joriy holatni va box rangini aks ettiradi.

TCheckBox komponentasi TButtonControl sinfining hosilasidir.

TRadioButton

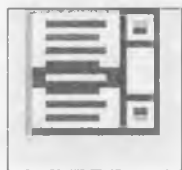
Ikkita holatga ham tavsifiy matnga ega bo'lgan yumaloq tugmacha yaratadi (bunda tavsifiy matn yumaloq tugmachaning vazifasini spetsifikatsiya qiladi).

Radio-tugmalar bir-birini istisno qiladigan tanlov variantlarining to'plamidan iborat: ya'ni ushbu vaqt daqiqasida faqat bitta tugma tanlab olinishi mumkin (ichki qora doiracha bilan belgilanadi). Avval tanlangan tugmadan esa tanlov avtomatik tarzda olinadi. Radio-tugma bosilganda, Checked komponentasining xususiyati ham mos ravishda o'zgaradi va OnClick voqeasi yuzaga keladi.

Odatda, radio-tugmalar avvaldan shaklda o'rnatilgan konteyner ichiga joylashtiriladi. Agar bitta tugma tanlangan bo'lsa, ushbu guruhga mansub barcha boshqa tugmalarning tanlovlari avtomatik tarzda olib tashlanadi. Masalan, shakldagi ikkita radio-tugma, agar ular boshqa-boshqa konteynerlarda joylashgan bo'lsagina, bir paytning o'zida tanlab olinishi mumkin. Agar radio-tugmalarning guruhlanishi ochiq-oydin berilmagan bo'lsa, bu holda ularning hammasi, yashirin holda, konteyner darchalari (TForm, TGroupBox yoki TPanel)dan birida guruhlanadi.

TRadioButton komponentasi TButtonControl sinfining hosilasidir.

TListBox

Tanlash, qo'shish yoki o'chirish uchun mo'ljallangan matn variantlari ro'yxatining to'rtburchak sohasini aks ettiradi.

Agar ro'yxatdagi barcha elementlar ajratilgan sohaga sig'masa, ro'yxatni aylantirish chizg'ichi yordamida ko'rib chiqish mumkin. Ro'yxat elementlari Items xususiyatining ichida, dastur bajarilish vaqtida tanlab olinadigan element raqami esa ItemIndex xususiyatining ichida joylashgan bo'ladi. Ro'yxat elementlari matn muharririning darchasi Items xususiyati qiymatining grafasida tugmacha bilan ochiladi. Ro'yxat elementlarini Items obyektining Add, Append, Delete va Insert metodlari yordamida

dinamik tarzda qo'shish, o'chirish, orasiga joylash va o'rnini almashirish mumkin. Masalan:

```
ListBox1->Items->Add ("Ro'yxatning oxirgi elementi»);
```

Sorted xususiyatining true qiymati ro'yxat elementlarini alifbo tartibida ajratib joylashtiradi.

TListBox komponentasi TCustomListBox sinfining hosilasi bo'lib, uning barcha xususiyat, metod va voqealariga vorislik qiladi.

TComboBox

Tahrir sohasi hamda matn variantlarining tushib qoladigan ro'yxati kombinatsiyasini tanlash uchun ishlatiladi.

Text xususiyatining qiymati bevosita tahrir sohasiga kiritib qo'yiladi. Foydalanuvchi tanlab olishi mumkin bo'lgan ro'yxat elementlari Items xususiyatining ichida bo'ladi. Dasturning bajarilishi paytida tanlab olinishi mumkin bo'lgan element raqami ItemIndex xususiyatining ichida bo'ladi. Tanlab olingan matnning o'zi esa SelText xususiyatining ichida bo'ladi. SelStart va SelLength xususiyatlari matnning qaysi qismini tanlab olishni belgilab berish yoki matnning qaysi qismi tanlab olinganini bilish imkonini beradi.

Items obyektining Add, Append, Delete va Insert metodlari yordamida ro'yxat elementlarini dinamik tarzda qo'shish, o'chirish, orasiga qo'yish va o'rnini almashtirish mumkin. Masalan:

```
ComboBox->Items->Insert(0, "Ro'yxatdagi birinchi element");
```

Sorted xususiyatining true elementi ro'yxat elementlarining alifbo tartibida navlarga ajratilishini ta'minlaydi. TComboBox komponentasining turini Style xususiyatidan tanlab olish mumkin.

TComboBox komponentasi TCustomComboBox sinfining hosilasi bo'lib, uning barcha xususiyatlari, metodlari va voqealariga vorislik qiladi.

TScrollBar

Darcha, shakl yoki boshqa komponenta ichidagilarni ko'rib chiqish uchun ishlatiladi. Masalan, biror-bir parametr qiymatining berilgan interval ichida harakatlanishi uchun yugurgichli aylantirish chizg'ichini yaratadi.

Aylantirilayotgan obyekt xulq-atvorini OnScroll voqealar qayta ishlatgichi aniqlaydi. Foydalanuvchi Chizg'ichning o'zida sichqonchani bosganda (yugurgichning har ikkala tomonida), yugurgich qanchaga surilishi kerakligini LargeChange xususiyatining qiymati aniqlab beradi.

Foydalanuvchi sichqonchani strelkali tugmachalar (Chizg'ich oxiridagi) ustida bosganda yoki pozitsiyalash tugmachalarini bosganda, yugurgich qanchaga surilishi kerakligini SmallChange xususiyatining qiymati aniqlab beradi.

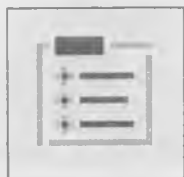
Min va Max xususiyatlarining qiymatlari yugurgichning yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan joy almashinuvlari intervallarini belgilaydi. Sizning dasturingiz yugurgichni Position xususiyatining qiymati aniqlab beradigan kerakli pozitsiyaga joylashtirishi mumkin. SetPcurums metodi bir paytning o'zida Min, Max va Position ga tegishli barcha xususiyatlar qiymatlarini aniqlab beradi.

TGroupBox

To'g'ri to'rtburchakli ramka ko'rinishidagi konteyner bo'lib, u qandaydir bir interfeys elementlarining mantiqan bog'langan guruhini shaklda vizual birlashtiradi. Bu komponenta Windows ning bir nomdagi obyektlarining inkapsulatsiyalanishidan iborat.

TRadioGroup

To'g'ri to'rtburchakli ramka ko'rinishidagi konteyner bo'lib, u bir-birini mantiqan istisno qiladigan radio-tugmalar guruhini shaklda vizual birlashtiradi.

Radio-tugmalar bitta konteynerga joylashtirilganda "guruhlanadi". Bu guruhdan faqat bitta tugma tanlab olinishi mumkin. RadioGroup komponentasiga tugmalarni qo'shish uchun, Items xususiyatining tahriri bajarilishi kerak Items xususiyatining navbatdagi satriga nom berilsa, shu tugma guruhlovchi ramkada paydo bo'ladi. Ushbu daqiqada qaysi tugma tanlab olinishi kerakligini ItemIndex xususiyatining qiymati aniqlab beradi. Columns xususiyatining tegishli qiymatini joylashtirib, siz radiotugmalarni bir necha ustunga guruhlashingiz mumkin.

TPanel

Boshqa komponentlarni o'z ichiga olishi mumkin bo'lgan bo'sh Panelni yaratadi. Siz TPanel dan o'z shaklingizda Instrumentlar Paneli yoki holatlar satrlarini yaratish uchun foydalanishingiz mumkin.

TPanel komponentasi TCustomPanel sinfining hoisilasi bo'lib, uning barcha xususiyatlar, metodlari va voqealariga to'liq vorislik qiladi.

20.32-rasm. Win32 komponentalari.

Windows komponentalari sizning dasturingizga Windows ning 12 ta interfeys elementlarining ulanishini amalga oshiradi.

TTabControl

Bir-birini qisman yopib turadigan qo'shimcha kartoteka elementlarining to'plamini aks ettiradi. Qo'shimcha ilovalarning nomlari Tabs xususiyatining ro'yxatiga ushbu xususiyat qiymati ustunidagi tugmacha bilan kiritiladi. Yuqoridagi rasmda alifbo kutubxona ko'rsatkichi bilan ishlash uchun ilova shaklining qolipi ko'rsatilgan. Agar maydonlarning hammasi shaklda bir qatorga sig'masa, MultiLine xususiyatining true qiymatini o'rnatish yoki qo'shimcha ilovalarni strelkali tugmachalar yordamida aylantirib turish mumkin.

Enabled xususiyatining false qiymati o'rnatilsa, bu ba'zi bir qo'shimcha ilovalarning tanlanishini taqiqlaydi.

TPageControl

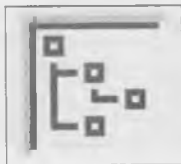

Ko'p varaqli Dialogni tashkil etish uchun mo'ljallangan qisman bir-birining ustini yopuvchi qo'shimcha kartoteka ilovalari ko'rinishidagi maydonlar to'plamini aks ettiradi.

Tegishli qo'shimcha ilovaga ega bo'lgan, yangi Dialogli sahifani yaratish uchun berilgan komponentaning kontekst menyusidan New Page opsiyasini tanlab oling. Siz konkret sahifani quyidagi usullarning biri yordamida faollashtirishingiz mumkin: ActivPage xususiyatining tushib qolayotgan ro'yxatidan tanlab olingan sichqoncha yordamida; shuningdek, kontekst menyuning NextPage va PreviousPage opsiyalari yordamida qo'shimcha ilovalarni varaqlash vositasida. PageIndex xususiyati faol sahifa raqamiga ega. TabVisible xususiyatining false qiymatini o'rnatib, shu sahifani ko'rinmas qilish mumkin.

Agar hamma qo'shimcha ilovalar bir qatorga sig'masa, komponenta aylantirish tugmalarini chiqaradi. Qo'shimcha ilovalarni bir necha qatorda aks ettirish uchun MultiLine xususiyatining true qiymatini bering.

TreeView

Elementlar tartibi tabaqaviy (shajaraviy) ko'rishga ega bo'lgan maydonni aks ettiradi: hujjatlar sarlavhasi, ko'rsatkichdagi yozuvlar, disklardagi fayllar yoki kataloglar. Bu komponentaning ishini ko'plab Windows ilovalarida ko'rish mumkin.

Items xususiyati shajara elementlarining tahrir qilinayotgan ro'yxatiga ega bo'lgan TTreeNode obyektiga iqtibos (murojaat) qiladi. Shajara elementlari muharririning darchasi ushbu xususiyat qiymatlari ustunidagi tugmacha bilan ochiladi. Har bir shajara elementi belgidan, bu belgini eslatuvchi subelementlar ro'yxatidan hamda bitli obrazlar qatori (agar shundaylar bo'lsa)dan iborat. Sichqoncha bilan element ustida foydalanuvchi chertar ekan, tegishli subelementlar ro'yxatini ochishi yoki yopishi mumkin. Sichqoncha ikki marta chertilsa, shajara ajdodi tugunining bitta darajasi ochiladi hamda uning faqat to'g'ridan to'g'ri vorislarini ko'rsatadi. ShowButtons xususiyati ajdod tugunidan chap tomonda turgan tugmaning aks ettirilishiga (agar ushbu uzal ochilmagan bo'lsa va subelementlarga ega bo'lsa – «+» belgili tugma, aks holda esa «-» belgili tugma) javob beradi: bu tugmaning bosilishi ajdod element ustida sichqonchaning ikki marta chertilgani bilan teng.

Indent qiymati ochilayotgan avlodlar sonini belgilaydi. Avlodlar ro'yxatini alifbo tartibida joylashtirish uchun SortType xususiyati uchun stText qiymatini o'rnating. Visible xususiyatining true qiymati ajdodlar va avlodlarni bog'laydigan shajara shoxlari – chiziqlarining aksini keltirib chiqaradi.

Elementlarni ro'yxatga dinamik tarzda Items->TTreeNode obyektiga uchun quyidagi metodlar yordamida qo'shish va kiritish mumkin: AddChildFirst, AddChild, AddChildObjectFirst, AddChildObject, AddFirst, Add, AddObjectFirst, AddObject, Insert, InsertObject.

TListView

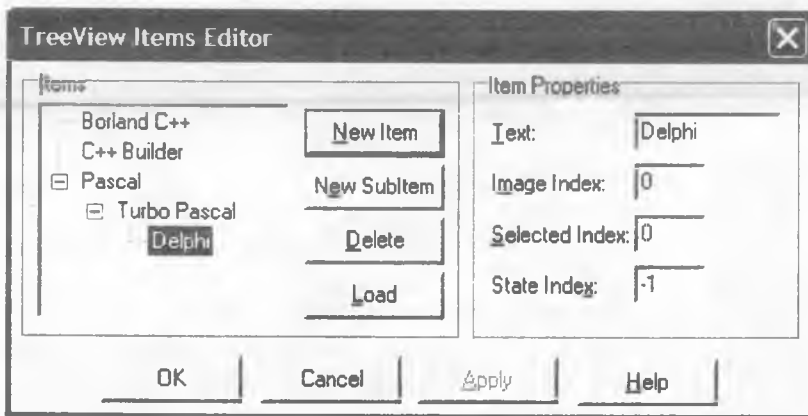
Tabaqaviy (shajaraviy) elementlar ro'yxatiga ega bo'lgan maydonni aks ettiradi. ViewStyle xususiyati ro'yxat elementlarini quyidagi tartibda aks etishini belgilaydi: sarlavhali ustunlar bo'yicha, vertikal, gorizontal. katta yoki kichik piktogrammalar bilan.

Items xususiyati ost yozuvlarini qo'shish, o'chirish va modifikatsiyalash, shuningdek ro'yxat elementlariga piktogrammalarini

tanlash imkonini beradi. Ro'yxat muharriri ushbu xususiyat qiymatlari grafasidan tugmacha yordamida chaqiriladi.

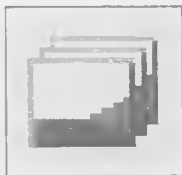
Columns xususiyati ro'yxatdagi ustunlar sarlavhalari nomlarining tahrir qilinadigan ro'yxatiga ega bo'ladi. Ustunlar muharririning darchasi ushbu xususiyat qiymatlari grafasidan tugmacha yordamida chaqiriladi. Sarlavhalarni ko'rish uchun ViewStyle xususiyatining vsReport qiymatini, ShowColumnHeaders xususiyatining true qiymatini bering. ColumnClick xususiyati true qiymatining o'rnatilishi tugmaga teng keladigan sarlavha xulq-atvorini aniqlaydi: foydalanuvchi sichqonchani ost yozuv ustida chertsa, OnColumnClick voqeasi yuzaga keladi. OnEditing va OnEditingComplete voqealari foydalanuvchi ost yozuv tahririni boshlayotgan va tugallayotgan vaqtda yuzaga keladi.

Tushib qolayotgan xususiyatlar ro'yxati LargeImages (SmallImages) dan piktogrammalar manbayini tanlash uchun ViewStyle xususiyatining vsIcon (vsSmallIcon) qiymatlarini bering. IconOptions xususiyatining AutoArrange rejimida Arrangement xususiyatining tanlab olingan qiymatiga muvofiq piktogrammalar tekislanadi. WrapText xususiyati esa ost yozuv matnini, agar u pitogrammaga eni bo'yicha sig'masa, ko'chirish kerakligini bildiradi. 20.33-rasmda shajarasimon ro'yxat tuzish jarayoni ko'rsatilgan, bunda TImageList komponentasi katta piktogrammalar manbayi bo'lib, LargeImages xususiyati ushbu komponenta obyektini ko'rsatadi.

20.33-rasm. Shajarasimon ro'yxatning tuzilishi va uning shaklda aks ettirilishi.

TImageList

Bir xil o'lchamdagi grafik tasvirlardan iborat kolleksiya uchun konteyner yaratadi. Bu tasvirlarning har bittasini 0 dan $n-1$ gacha qiymatlar intervalidagi indeks bo'yicha tanlab olish mumkin. Grafik kolleksiyalar bitli obrazlar yoki piktogrammalarining katta to'plamlariga samarali xizmat ko'rsatish uchun qo'llaniladi. Ushbu bitli obrazlar va piktogrammalar eni bo'lgan yagona bitli obraz sifatida saqlanadi. Niqobli monoxrom tasvirlar tiniq trafaretlar sifatida aks ettiriladi. TImageList komponentasi saqlanayotgan tasvirlarni yozish, tanlash va chiqarish jarayonlarini osonlashtiruvchi metodlarga ega.

20.34-rasm. Piktogrammalar kolleksiyasini tuzish.

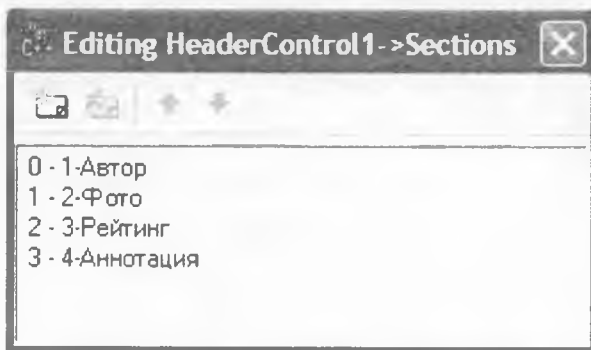
Tasvirlar kolleksiyasi muharririning darchasi komponentaga sichqoncha bilan ikki marta tugmachani bosish orqali yoki uning kontekst menyusidagi ImageListEditor opsiyasi bilan ochiladi.

TImageList komponentasi TCustomImageList sinfining hosilasi bo'lib, uning xususiyatlari, metodlari va voqealariga to'liq vorislik qiladi.

THeaderContro

Dasturning bajarilish jarayonida enini o'zgartirish mumkin bo'lgan ustunlar sarlavhalarining to'plami uchun konteyner yaratadi. Sections xususiyatida sanab o'tilgan sarlavhalarni axborot maydonlari ustida, masalan.

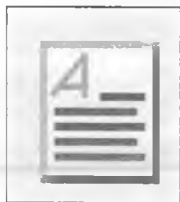

20.35-rasm. Sarlavhalar seksiyasini tuzish.

TListBox komponentalari ro'yxatlari ustida joylashtirish mumkin. Sarlavhali seksiyalar muharririning darchasi ushbu xususiyat qiymatlarining grafasida tugmacha bilan ochiladi.

Sarlavhalar seksiyasini har qanday boshqa komponentalarga moslashtirib bo'lgani uchun, ularning eni bilan ishlash ularga yaqin komponentalar enining adekvat ravishda o'zgarishiga olib kelmaydi. Agar siz ustun eni seksiya enining o'zgarishiga muvofiq o'zgarishini xohlasangiz, mana shu xatti-harakatlar uchun javob beradigan OnSectionResize voqealar qayta ishlatgichini yozishingizga to'g'ri keladi.

TRichEdit

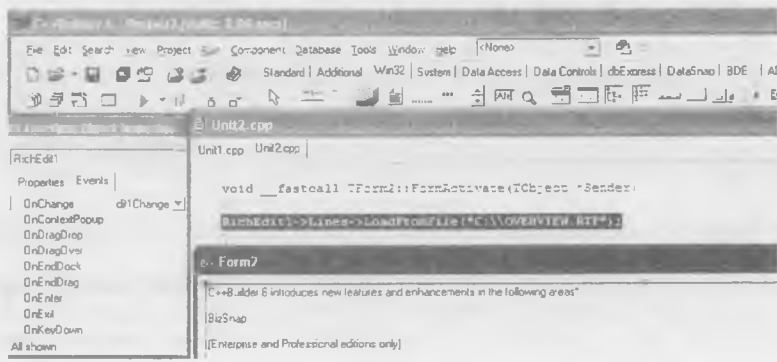

RTF (Rich Text Format) formatidagi ko'p satrli axborotning tahrir qilinadigan kiritish sohasini aks ettiradi. RTF formati shrift atributlari va paragraflarni formatlashning turli variantlarini o'z ichiga oladi (20.36-rasm). Bu formatni ko'plab professional matnli protses-sorlar, masalan, MicrosoftWord qabul qiladi.

Kod Muharriri darchasida (20.36-rasmning markaziy qismi) OnActivate voqeasi qayta ishlovchisining yagona instruksiyasi ajratib ko'rsatilgan bo'lib, u shakl faollashganda yuzaga keladi va OVERVIEW.RTF faylining o'qilishini tahrir qilinayotgan kiritish komponentasining RichEditl obyektiga chaqirib oladi. Rasmning pastki qismida kompilatsiya qilingan va to'plangan ilovaning ishi ko'rsatilgan.

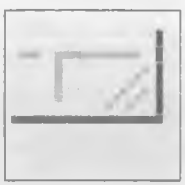
TRichEdit komponentasi TCustomRichEdit sinfining to'g'ridan to'g'ri hosilasi bo'lib, uning xususiyatlari, metodlari va voqealariga to'liq vorislik qiladi.

20.36-rasm. RTF faylini o'qish uchun ilovalarni loyihalash va bajarish.

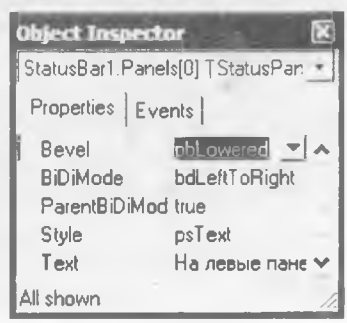
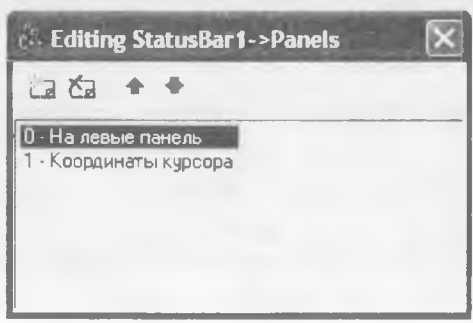
TStatusBar

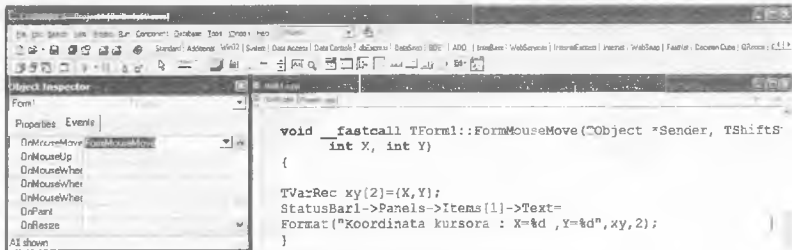
Dastur ishlayotgan paytda chiqarib beriladigan maqomli (statusli) axborotni aks ettirish uchun holatlar Panellari satrini (bu satr, odatda, shaklning pastki chegarasi bo'ylab tekislanadi) yaratadi.

Har bir Panel (Panels) xususiyatlari ro'yxatida o'z o'rniga ega. Panellar 0 indeksidan boshlab, chapdan o'ngga qarab shakllantiriladi. Panellar Muharririning darchasi 20.37-rasm ushbu xususiyat qiymatlarining varaqasida tugmacha bilan ochiladi. SimplePanel xususiyatidan satr holatining aks etish turini (bir yoki ko'p Paneli) qayta ulash uchun foydalaniladi.

Kod Muharririning darchasida OnMouseMove voqeasining qayta ishlatgichiga tegishli yagona instruktsiya ajratib ko'rsatilgan. Bu voqea

20.37-rasm. Holatlar panellari satrini tuzish.

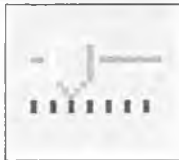

20.38-rasm. Axborotning holatlar satri Paneliga chiqarilishi.

sichqonchanning shakl bo'ylab harakatlanishi paytida yuzaga keladi hamda kursor koordinatorini holatlar satri komponentasining StatusBar obyektini Panels->Item [I] Paneliga chiqaradi. 20.38-rasmning pastki qismida kompilatsiya qilingan va yig'ilgan ilovaning ishlashi ko'rsatilgan.

Bu komponenta bitta nomdagi Windows obyektining inkapsulatsiya- lanishining o'zginasidir.

TRackBar

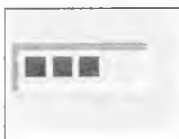

Belgilar va joriy holat regulatori (rostlagichi)ga ega bo'lgan shkalani (aylantirish Chizg'ichining varianti) yuzaga keltiradi.

Min va Max xususiyatlari shkala qiymatlari inter- valini o'rnatadi, bunda Position xususiyati regulatorning berilgan interval ichidagi joriy pozitsiyasini aks ettiradi. Tasvirlanadigan belgilar soni Frequency xususiyatini spetsifikatsiyalaydi. Foydalanuvchi shkalaning o'zida (regulatorning ikki tomonida) sichqonchani chertganda yoki **PageUp** va **PageDown** klavishlarini bosganda, regulator nechta belgi- ga surilishi kerakligini PageSize xususiyatining qiymati aniqlaydi. Foydala- nuvchi kursorni pozitsiyalash klavishini bosganda, regulator nechta belgiga surilishi kerakligini LineSize xususiyatining ko'rsatkichi aniqlaydi.

Shkala turishini o'zgartirish uchun TickStyle va TickMarks xususiyat- laridan foydalaning. SelStart va SelEnd xususiyatlarining qiymatlari regu- latorning ruxsat etilgan ko'chishlari chegaralarini o'rnatadi.

TProgressBar

Sizning dasturingizdagi qandaydir protseduraning bajarilish jarayonini kuzatib boradi. Protsedura bajarilgan sayin, to'g'ri to'rtburchakli indikator chapdan o'ngga qarab asta-sekin berilgan rangga bo'yalib boradi.

Min va Max xususiyatlari indikator qiymatlari indikatorini o'rnatadi. Step xususiyati, indikator pozitsiyasi o'zgarishi bilan har gal Position xususiyati qiymatining o'zgarish qadamini belgilaydi.

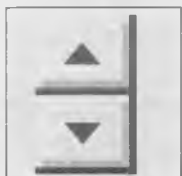
C++ Builder misol bilan birga yetkazib beriladi: bu misol mashinistikalarning ish tezligini o'lchashga qaratilgan testdagi progress-indikator ishini namoyish etadi.

=> Bosh menyuning File | Open Project komandasi bo'yicha loyihalarni tanlash dialogini oching. => \...\CBuilder\Examples\Apps\Wpm.. Katalogiga kiring. => Wpm loyiha faylini tanlab oling va Open tugmasini bosing.

=> Bosh menyuning Run | Run komandasi bo'yicha ilovani kompilatsiya qiling va yig'ish jarayonini ishga tushuring.

Dasturiy modulning WPMMAIN.CPP kodi nihoyatda qisqa bo'lib, qo'shimcha izohlarga muhtoj emas. Siz ilovaning xulq-atvorini o'zingizning xohishingizga ko'ra osongina moslashtirishingiz mumkin, masalan, uni o'z ona tilingizga o'tkazib olishingiz mumkin. Test sinovlarining natijalari shuni ko'rsatadiki, u mashinada yozish uchun hech ham to'g'ri kelmaydi.

TUpDown

Yuqoriga va pastga ko'rsatuvchi ko'rsatkichlarga ega bo'lgan juftlangan tugmalarni yaratadi. Bu tugmalarining bosilishi. mos ravishda, Position xususiyatining qiymatini son jihatdan ko'paytiradi yoki kamaytiradi.

Bu komponenta, odatda, Associate xususiyati tomonidan beriladigan kuzatib boruvchi boshqaruv elementi bilan birgalikda yetkazib beradi. Agar tahrir qilinadigan kiritish sohasi kuzatib boruvchi element sifatida xizmat qilsa, Position xususiyatining qiymati ko'rinadigan matnning formatlanishini aniqlaydi. Agar Associate xususiyati spetsifikatsiyalanmagan bo'lsa, Position xususiyatining qiymati raqamli kattalikka ega bo'ladi.

THotKey

Dasturning bajarilish paytida tez chaqirish (ShortCut) klavishlarini o'rnatish uchun qo'llaniladi. Foydalanuvchi, odatda, modifikator (Ctrl, Alt yoki Shift)dan hamda har qanday belgi. shu jumladan, F1, ..., F12 funksional klavishlaridan iborat bo'lgan klavishlar kombinatsiyasini joriy qilishi mumkin.

Joriy qilingan hamda HotKey xususiyatiga yozib qo'yilgan kombinatsiyani boshqa komponentaning ShortCut xususiyatiga berish mumkin.

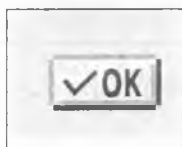
Loyihalash bosqichida klavishlarni tanlab olish uchun, HotKey va Modifiers xususiyatlaridan foydalaning, ularni rad etish uchun esa InvalidKeys xususiyatidan foydalaning. Dastur bajarilayotgan paytda kombinationsiyani o'zgartirish uchun, modifikator klavishini bosilgan holatda ushlab turib, bir paytning o'zida yangi belgini kiriting.

Komponentalar palitrasining Additional qo'shimcha ilovalar komponentalari sizning dasturingizga Borland korporatsiyasi maxsus C++ Builder muhiti uchun ishlab chiqqan 9 ta boshqarish elementini kiritadi (20.39-rasm).

20.39-rasm. Additional komponentalari.

TBitBtn

Bit obrazining tasviri tushirilgan tugmachani yaratadi. Bunday tugmachalar ko'proq maxsus dialogli darchalarda qo'llaniladi.

Grafik tugmachalar bit obrazlari, ularning ko'rinishi va tugmachada joylashishini spetsifikatsiyalash uchun xususiyatlarga ega bo'ladi. Siz C++ Builder qurilmasiga kirgan alohida tasvirlar katalogidagi grafik tugmalarning tayyor stillaridan foydalanishingiz ham, yoki bo'lmasa, tasvirlarni tahrir qilish tizimlarining biri tomonidan yaratilgan suratlardan foydalanishingiz ham mumkin.

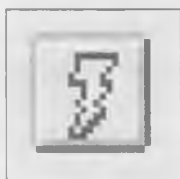

20.40-rasm. BMP kengaytmali bit obrazlari fayllari tasvirlarining muharriri.

Tugmaning turli holatlariga (masalan "bosilgan", "qo'yib yuborilgan", "ta'qiqlangan" va h.k.) turli bit obrazlari mos kelishi mumkin.

Tasvirlar Fayllari Muharririning BMP kengaytmali darchasi (20.40-rasm) Glyph xususiyatining qiymatlari tugmasi bilan ochiladi. King xususiyati sizga yozuvlar va tegishli grafika (OK, Cancel, Hello va boshqalar) bilan ta'minlangan standartlashtirilgan tugmalarni yaratish imkonini beradi.

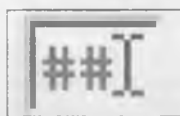
TSpeedButton

Odatda, ma'lum menyu komandalarini tez chaqirish yoki rejimlarni o'rnatish Paneli (TPanel)da joylashtiriladigan grafik tugmani yaratadi.

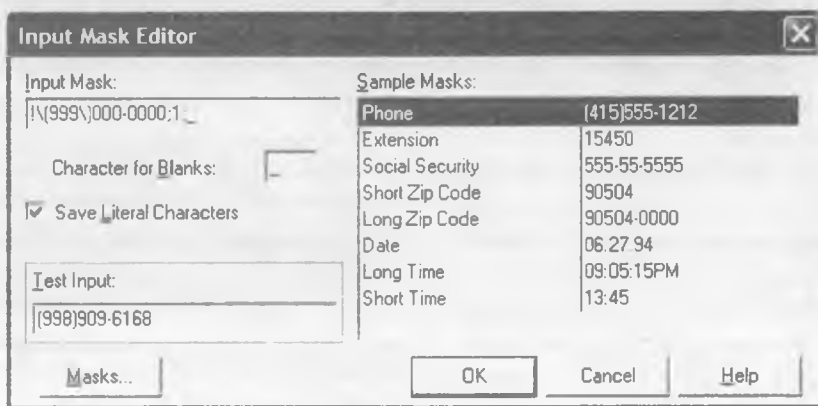
Tezkor tugmaning turli holatlariga (masalan, "bosilgan", "qo'yib yuboriigan", "ta'qiqlangan" va h.k.) turli bit obrazlari mos kelishi mumkin. Bir-birining o'rnini bosadigan tasvirlar va yozuv matnini tanlash uchun xususiyatlar mavjud. Kengayishli tasvirlar fayllari muharririning darchasi Glyph xususiyati qiymatlarining grafasidagi tugma bilan ochiladi. Tez tugmalarning boshqa xususiyatlari ularning biror-bir guruhdagi ishini tashkil etadi.

TMaskEdit

O'ziga xos formatdagi ma'lumotlarning tahrir qilinadigan nazoratdagi to'rtburchak sohasini yaratadi. Kiritilayotgan matnning to'g'riligi ruxsat etilgan formatlarni kodlovchi niqob vositasida tekshiriladi. Bu formatlarga matn kiritilgan va foydalanuvchiga taqdim etilgan bo'lishi mumkin (sana, vaqt, telefon raqami va h.k.). EditMask xususiyati joriy niqob kodini saqlaydi. Niqoblar muharriri darchasi (20.41-rasm) ushbu xususiyat qiymatlari grafasida tugma bilan ochiladi.

TMaskEdit komponentasi TCustomMaskEdit sinfining to'g'ridan to'g'ri hosilasi. U satrlar yoki ustunlar bo'yicha belgili ketma-ketliklarni aks ettirish uchun mo'ljallangan muntazam (regular) to'rni yaratadi.

20.41-rasm. Telefon raqamlarini kiritish uchun niqobni yaratish.

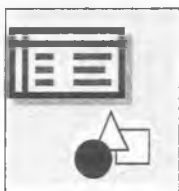
TStringGrid

Ushbu komponentaga tegishli barcha xususiyatlarining nomlari va vazifalari bo'lib, siz ulardan dasturni loyihalash bosqichida to'la foydalanishingiz mumkin. Ular keyingi paragrafda tavsifi berilgan TDrawGrid komponentasi xususiyatlariga to'g'ri keladi.

Simvulli ketma-ketliklar bilan bog'liq barcha obyektlar kerakli obyektga murojaat qilish imkonini beradigan Objects xususiyatida mujassam bo'lgan. Dasturning bajarilishi paytida simvulli ketma-ketliklar va to'r (setka) ustunining ular bilan bog'liq obyektleri Cols xususiyati bilan adreslanadi. Rows xususiyati to'r satrlari bilan xuddi shunday ish tutish imkonini beradi. Setkaning barcha simvulli ketma-ketliklari to'rning kerakli uyasini adreslaydigan (manzillaydigan) Cells xususiyatida mujassam.

TDrawGrid

Tuzilma holiga keltirilgan grafik ma'lumotlarni satrlar yoki ustunlar bo'yicha aks ettirish uchun muntazam to'r (setka) yaratadi. RowCount va ColCount xususiyatlari vertikal bo'yicha va gorizontal bo'yicha to'r uylarining sonini belgilaydi.

Options xususiyatining qiymatlari to'rning turi (masalan, ustunlar orasida ajratuvchi chiziqchalar ega bo'lgan to'r turi) va uning xulq-atvorini (masalan, ustundan ustunga Tab klavishi bo'ylab o'tish) o'zgartirish imkonini beradi. To'rdagi ajratish chiziqchalarining eng GridLineWidth xususiyatli tomonidan belgilanadi, aylantirish chiziqchalari esa ScrollBars xususiyati tomonidan qo'shiladi. FixedCol va FixedRows xususiyatlari ustunlar va satrlarning aylantirilishini ta'qiqlab qo'yish imkonini beradi, Fixed Color xususiyati esa barcha ustun va satrlarga ma'lum rang beradi.

DefaultDrawing xususiyatining true qiymati to'r uylarining ichidagilarini avtomatik tarzda chizib ko'rsatadi, bunda uning foni, asosi va rangi yashirin tanlanadi. Default Drawing xususiyatining false qiymatini o'rnatish uchun, to'r uylarini "qo'lda" to'ldirish uchun mo'ljallangan OnDrawCell voqeasi qayta ishlatgichining yozilishini talab qiladi. DefaultColWidths va DefaultRowHeights xususiyatlari yordamida yashirin tanlanayotgan barcha ustunlar va satrlarning enini o'rnatish mumkin. ColWidth va RowHeight xususiyatlari konkret ustun enini va konkret satr bo'yini spetsifikatsiyalaydi.

Dasturning ishlash paytida siz CellRest metodi yordamida biror-bir uyaning rasmini chizish uchun ma'lum sohani o'z ixtiyoringizga olishingiz mumkin. MouseToCell metodi ustun raqami va sichqoncha kursori o'rnatilgan satr uyasining koordinatalarini qaytarib beradi. To'rning tanlab olingan uyasi Selection xususiyatining qiymati bo'lib qoladi.

Dasturning bajarilishi paytida qaysi satr to'rning ustki satri bo'lishini aniqlash yoki TopRow xususiyati yordamida ko'rsatilgan satrni ustki holatga qo'yib qo'yish mumkin. Qaysi ustun to'rning ko'rinib turadigan ustuni bo'lishini aniqlash uchun LeftCol xususiyatidan foydalaning. VisibleColCount va VisibleRowCount xususiyatlarining qiymatlari to'rning ko'rinib turgan ustunlari va satrlarining umumiy sonini spetsifikatsiyalaydi.

HTImage

Shaklda grafik tasvir konteynerini yaratadi (bu bit obrazi, piktogramma yoki metafayla bo'lishi mumkin).

Tasvirlar fayllari muharririning darchasi Picture xususiyati qiymatlari grafasidagi tugma bilan ochiladi. Konteyner o'z o'lchamlarini tasvirni to'liq sig'diradigan qilib o'zgartirishi uchun AutoSize xususiyatining true qiymatini o'rnatib. Kichikroq o'lchamdagi dastlabki tasvir butun konteynerga cho'zilish ketishi uchun Stretch xususiyatining true qiymatini o'rnatib.

Tasvirlar fayllarining dinamik yuklanishi va saqlanishi uchun, Picture obyekt xususiyatining LoadFromFile va SaveToFile metodlaridan quyidagi turlar yordamida foydalaning:

```
Image->Picture->LoadFromFile("< fayl nomi >");
```

```
Image->Picture -> SaveToFile("< fayl nomi >");
```

TShape

Aylana va ellips, kvadrat va to'g'ri to'rtburchak (burchaklarini yumaloqlash mumkin) kabi oddiy geometrik shakllarning rasmini chizadi.

Tanlab olingan geometrik shaklning turini Shape xususiyati, rang va bo'yash usulini Brush komponentasiga joylangan ikkita Color va Style xususiyatlari aniqlaydi. Shakllarning o'lchamlarini ham tegishli xususiyatlar aniqlaydi.

TLevel

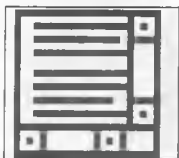

Xuddi uskuna bilan o'yilgandek hajmli ko'rinadigan chiziqlar, box lar yoki ramkalarni yaratadi.

Komponenta chizayotgan obyektни Shape xususiyati aniqlaydi, Style xususiyatining qiymati esa obyekt

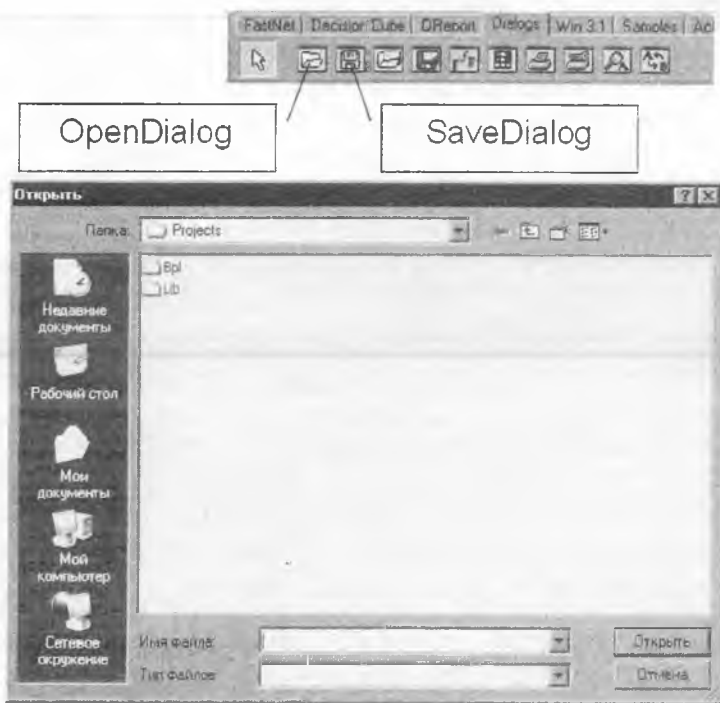
ko'rinishini o'zgartirib, uni bo'rtiq yoki botiq holga keltiradi. Foydalanuvchi shakl o'lchamlarini o'zgartirganda ham obyektning nisbiy holatini o'zgarimas qoldirish uchun Align xususiyatining true qiymatini o'rnatish.

TScrollBox

Darchada o'lchamlari o'zgaruvchan box ni yaratadi. bu box shu zahotiy oq avtomatik tarzda, zaruratga ko'ra, aylantirish chirg'ichlari bilan ta'minlanadi.

Aylantirib ko'rish boksi yordamida darchaning ayrim sohalari aylantirib ko'rishdan himoyalash mumkin. Masalan, uskunalar paneli va holat panelini himoyalash uchun, avval darchani aylantirish chizg'ichini berkitib qo'ying, keyin esa aylantirish boksini mijoz sohasida uskunalar paneli va holat paneli o'rtasida joylashing. Boksni aylantirib ko'rish chizg'ichi darchaga tegishli bo'lib ko'rinadi, biroq aylantirish faqat boks ichida amalga oshiriladi.

20.42-rasm. Fayllarni izlashning dialogli (ikkita individning muloqoti) darchalari.

Aylantirib ko'rish bokslaridan yana boshqachasiga ham foydalanish mumkin: ular biror-bir darchada ko'plab aylantirib ko'rilayotgan sohalar (turlar) yaratish imkonini beradi. Turlar ko'pincha tijoriy matn protsessorlarida, buxgalteriya dasturlarida va loyihalarni rejalashtirish dasturlarida qo'llaniladi. Aylantirib ko'rish boksi boshqa komponentalarga, masalan, TButton va TCheckBox ga ham ega bo'lishi mumkin.

Windows operatsiya tizimida fayllarni qidirish uchun ularni saqlash va ochishning universal dialogli darchalari ko'zda tutilgan bo'lib, ulardan foyladanishda Dialogs qo'shimcha ilovadan tegishli komponentalarni shaklda joylashtirish kerak.

Bu komponentalarni shaklda joylashtirgach, fayllar bilan ishlashning standart dialogli darchalarini chaqirib olish mumkin (20.42-rasm).

Dastur tavsifi

Vazifa: Matnli fayllarni o'zgartirish va yaratishga qodir bo'lgan dasturni yaratish. Fayllarni diskdan ochish va kiritilgan o'zgarishlarni saqlash imkoniyatini ta'minlash.

Fayllarni qidirish, shuningdek, faylni saqlash joyini tanlash uchun standart dialoglardan hamda fayllarni ochish/saqlashdan foydalanish.

Fayl matnini Memo maydonida aks ettirish.

Muammolar

ifstream va ofstream sinflari obyektini yaratilishda va fayl bilan assotsiatsiya qilinishda uzatilayotgan fayl nomidan belgilar massivi sifatida foydalanadi. standart dialoglar esa "satr" AnsiString turidagi qiymatlarni qaytaradi. Ya'ni ifstream yoki ofstream turidagi obyektga dialogli darcha qaytarayotgan qiymatning to'g'ridan to'g'ri uzatilishi mumkin emas.

Bu muammoni hal qilish uchun satrni belgilar massiviga o'zgartirib yuborish protsedurasini yaratish tavsiya qilinadi.

Zarur bo'lgan bilimlar

Ushbu dasturni ishlab chiqish uchun ishlab chiqish muhitining standart komponentalari bilan ishlashni bilish lozim — muloqot oynalari bilan, fayllarni qidirish uchun mo'ljallangan. Bundan tashqari fayllarni diskda matn holatida o'qish va saqlashni bilish lozim.

Shuningdek, fayllar matnini diskdan o'qib olish va diskda saqlashni bilish kerak.

Yechim

Ushbu dasturni yaratishda shaklda ikkita tugmani joylashtirish kerak. Ular mos ravishda, fayllarni ochish va yopish uchun mo'ljallangan. Shuningdek, tegishli Dialogli darchalarni ham joylashtirish kerak. Voqealar qayta ishlatgichlariga Dialogli darcha chaqirishi (SaveDialog1->Execute) ni joylashtirish lozim. Dialogli darchalar voqealarining qayta ishlatgichi OnCanClose ga fayllar bilan ishlashni amalga oshiradigan dasturiy kodni joylashtirish kerak.

Fayllar bilan ishlash Dialogli darchaning OnCanClose voqeasi yuzaga kelganda, tegishli Dialogli darchaning FileName xususiyatida tanlangan fayl nomi bo'ladi.

ifstream sinfi obyektining satriga yozilgan fayl haqidagi axborotni uzatish uchun satrni belgilar massiviga qayta o'zgartirish kerak. Buning hammadan oson yo'li – massivning birinchi elementiga iqtibosni uzatadigan protsedurani yaratish. Bu protsedura muntazam ravishda, elementma-element, satrdan belgilarni olgan holda massivni to'ldirishi kerak. Bu protsedura yordamida barcha zarur qayta o'zgarishlarni osongina amalga oshirish mumkin.

Fayl ichidagini Memol maydoniga yozish uchun ifstream sinfining GetLine() funksiyasi yordamida satrlarni izchil o'qib borish hamda ularni Memol maydoniga, bu maydonning tarmoq obyeksi Line(Memol->Lines->Add(satr):)ga tegishli Add() funksiyasi yordamida, yozib qo'yish kerak.

Faylda axborotni saqlash uchun unga Memol obyeksi satrlarini belgima-belgi yozib qo'yish kerak, bunda yangi satrni satr oxiri belgisi (\n) bilan boshlash kerak.

20.4. Grafika

C++ Builder da grafikani qo'llab-quvvatlash. C++ Builder dasturi Windows GDI funksiyalarini turli darajalarda inkapsulatsiyalaydi. Bu o'rinda bir usul muhim bo'lib, uning vositasida grafik komponentalar o'z tasvirlarini monitor ekranida taqdim etadi. GDI funksiyasi to'g'ridan to'g'ri chaqirilganda, ushbu grafik komponentalarga *qurilma konteksti deskriptori (device context handle)*ni uzatish kerak. Bu deskriptor siz tanlab olgan rassomchilik ashyolari – perolar, mo'yxalamlar va shriftlarni chiqarib beradi. Grafik tasvirlar bilan ishlash tugagach, siz qurilma kontekstini dastlabki holatga keltirib qo'yishga majbursiz va shundan keyingina undan ozod bo'lishingiz mumkin.

Shu darajada detallashtirilgan grafika bilan ishlashga sizni majbur qilish o'rniga, C++ Builder grafik komponentalarning Canvas (Canva – Asos) xususiyati vositasida sodda va tugal interfeysni taklif qiladi. Bu xususiyat qurilmaning to'g'ri kontekstini nomlaydi (initsiallashtiradi) hamda siz rasm chizishni to'xtatgan kerakli vaqtda uni ozod qiladi. Asos pero, mo'yqalam va shrift tavsiflari nomidan ish ko'radigan berilgan xususiyatlarga ega.

Grafik komponentalar bilan ishlashda foydalanuvchi amalga oshirishi lozim bo'lgan yagona ish – bu qo'llanilayotgan rasm chizish ashyolarining tavsiflarini aniqlash. Ashyolarni yaratish, tanlash va ozod qilishda sizdan tizim zaxiralari kuzatib borish talab qilinmaydi. Asosning o'zi bu haqda qayg'uradi.

Grafika bilan ishlashda C++ Builder namoyon qiladigan afzalliklardan biri – bu tizimning grafik zaxiralari uchun keshlangan xotiradan foydalanish. Aytaylik, agar sizning dasturingiz biror-bir konkret turdagi peroni qaytadan yaratsa, qo'llasa va ozod etsa, siz ushbu perodan har gal foydalanganingizda bu qadamlarni takrorlashingizga to'g'ri keladi. C++ Builder kesh-xotiradan grafik zaxiralarni saqlash uchun foydalanar ekan, tez-tez qo'llanadigan rasm chizish ashyosi har gal yangitdan qayta yaratilmay, balki kesh-xotiradan takroran tanlab olinishi ehtimoli oshadi. Buning natijasida sizning grafik ilovangizning takrorlanayotgan operatsiyalarining samarasi ancha ortishi aniq.

Quyida Windows uchun ilovalar darchasida ko'k kontur bilan aylantirilgan sariq ellipsni chizish masalasini hal qilayotgan kod fragmenti keltirilgan. Bu masala rasm chizish asosi vositasida yechiladi.

Palitrage xizmat ko'rsatish. Foydalanuvchilik interfeysining ko'pchilik elementlari biror-bir palitrage muhtojlik sezmaydi. Biroq, grafik tasvir-larga ega komponentalarga, komponentalar ma'lumotlarini tegishli tarzda aks ettirish uchun Windows hamda uning ekran drayveri bilan o'zaro aloqaga kirishishi zarur bo'lib qolishi mumkin. Windows operatsiya tizimiga oid hujjatlarda bu jarayon *palitralarni ishga tushirish (palett realizing)* deb ataladi. Palitrani ishga tushirish operatsiyasining vazifasi shundan iboratki, u eng ustki (ekranda sizga nisbatan eng yaqin turgan) faol darcha to'liq rang palitrasidan foydalanishini, fon darchalari esa o'z palitralarining qolgan ranglaridan maksimal darajada foydalanishlarini ta'minlashi kerak. Bu degani, fon darchalari o'z ranglarini «real» palitradagi erishish mumkin bo'lgan eng yaqin ranglarga o'zgartira olishlari kerak. Darchalar

bir-birini qisman yopib, joy almashar ekan, Windows ham muttasil darcha palitralarini ishga solib boradi.

Mulohaza. C++ Builder bit obrazlari palitralaridan boshqa palitralarni yaratish va ularga xizmat ko'rsatish uchun mustaqil vositalarga ega emas. Biroq, agar siz biror-bir palitraning deskriptorini olgan bo'lsangiz, grafik komponentalar ular bilan ishlay oladi.

Display yoki printer turidagi qurilmalar bilan ishlashda C++ Builder komponentalari avtomatik tarzda palitralarni ishga tushirish mexanizmini qo'llab-quvatlaydi. Shunday qilib, siz TControl tayanch (bazaviy) komponentali sinfdan meros qilib olingan ikkita GetPalette va PaletteShanged metodlaridan foydalanishingiz mumkin. Bunda Windows bu palitraga qaynday munosabatda bo'lsa, siz ham uni xuddi shunday ishlata olasiz:

Palitraning komponenta bilan aloqasi. Agar grafik komponenta uchun biror-bir palitradan foydalanish zarurati tug'ilgan bo'lsa, sizning ilovangiz bu haqda xabardor bo'lishi kerak. Palitrani komponentangizga o'xshatish uchun, uning GetPalette obyektli metodini shunday ortiqcha yuklatingki, u ushbu palitra *deskriptori (handle)*ni qaytarsin. Shuning bilan birga, siz, birinchidan, komponentangizning ma'lum bir palitrasi ishga tushishi lozimligini ilovangizga ma'lum qilasiz, ikkinchidan, ishga tushishda qaysi palitra konkret qo'llanilishi kerakligini aniqlaysiz.

Palitraning o'zgarishiga reaksiya (munosabat). Sizning komponentangiz Get Palette metodini ortiqcha yuklatish vositasida qandaydir palitra bilan o'xshatilgan bo'lsa, C++ Builder tizimi Palette Changed metodi yordamida Windows ning palitralardan xabarlariga munosabat bildirishni avtomatik tarzda o'z zimmasiga oladi. Normal ish sharoitida siz hech qachon yashirin belgilangan bu metodning xulq-atvorini qayta aniqlash zaruratiga duch kelmaysiz. Palette Changed metodining asosiy vazifasi palitrani ishga tushirish turini (fonli yoki faol darchalar uchun) aniqlashdan iborat. Palitralarning Windows tizimida ishga tushirilishiga nisbatan C++ Builder bir qadam ilgari lab ketdi: darcha deskriptorlari yordamida, nafaqat bir-birining ustiga taxlanadigan «dasta» palitrasi, balki faol darchaning bir-birining ustiga taxlangan komponentalarining palitralari ham ishga tushiriladi. Agar xohlasangiz, siz palitralarning yashirin qabul qilingan bunday xulq-atvorini qayta aniqlashingiz va natijada biror-bir komponenta to'liq rang palitrasiga ega bo'lishi hamda ekranda sizga eng yaqin turgan komponentadek ko'rinishiga erishishingiz mumkin.

Ekrandan tashqaridagi bit obrazlari. Windows uchun murakkab grafik ilovalarni dasturlashning umum qabul qilingan metodikasi shundan iboratki, bunda ekrandan tashqari bit obrazi yaratiladi, bu obrazga konkret tasvir tushiriladi yoki to'ldiriladi va, nihoyat, yaratilgan tasvir to'laligicha bit obrazidan ekran darchasining ko'rsatilgan joyiga nusxa ko'chirib olinadi. Shu tufayli ekran darchasida bevosita takroran rasm chizish keltirib chiqaradigan va ko'zni charchatadigan monitor ekranidagi lipillashlar kamayadi.

C++ Builder sizning ilovangizda Tbitmap sinfi obyektlarini yaratish imkonini beradiki, bu ekrandan tashqari tasvirlar sifatida ishlay oladigan fayl va boshqa zaxiralar tasvirlarini ham sizning ilovangizda taqdim etish uchun qilinadi.

20.5. C++ Builder muhitida grafik shakllarni chizish

Chizish sirti

C++ Builder muhitida chizish sirti – TCanvas sinfi dastur ishlash paytida rasm chizish imkoniyatini beradi. Bu sinf obyektini sirt bo'yicha ko'chish grafik primitivlar chizish, rasmlar va sirtlarning biror qismini nusxalash hamda matnni chop qilish imkonini beruvchi xossa va metodlarni o'z ichiga oladi.

Har bir Canvas xossasiga ega komponenta o'z navbatida qalam, mo'yqalam shrift obyektlarini tarkibiga oladi va, mos ravishda. Pen, Brush va Font xossalariga ega.

Pen xossasi rangga (Canvas->Pen-> Color), chiziqning piksellardagi qalinligiga (Canvas->Pen-> Width), chizilayotgan chiziqning toifasiga (Canvas->Pen->Style) ega. Chiziqning toifasi quyidagi qiymatlarni qabul qilishi mumkin:

psSolid – uzluksiz chiziq;

psDash – chiziqchalardan iborat chiziq;

psDot – nuqtalardan iborat chiziq;

psDashDot – nuqta va chiziqchalardan iborat chiziq;

psDashDotDot – chiziq va nuqtalardan iborat chiziq;

psClear – ko'rinmas chiziq;

psInsideFrame – chizish sirtini chegaralovchi to'rtburchak ichidagi chiziq.

Brush xossasi geometrik shakllar, masalan, to'g'ri to'rtburchak va ellips ichini chiziq bilan to'ldirishdir. U quyidagi xossalarga ega:

Canvas->Brush->Color – mo'yqalam rangi;

Canvas->Brush->Style – mo'yqalam toifasini aniqlaydi va quyidagi qiymatlarni qabul qilishi mumkin:

bsSolid – berilgan rang bilan shakl yuzi to'liq bo'yaladi;

bsClear – shakl yuzini bo'yamaydi;

bsHorizontal – shakl yuzi parallel chiziqlar bilan to'ldiriladi;

bsVertical – shakl yuzi vertikal chiziqlar bilan to'ldiriladi;

bsFDiagonal – shakl yuzi yuqoriga qaragan chiziqlar bilan to'ldiriladi;

bsFDiagonal – shakl yuzi yuqoriga pastga chiziqlar bilan to'ldiriladi;

bsCross – shakl yuzasi to'r bilan to'ldiriladi;

bsDiagCross – shakl yuzi egri chiziqlardan hosil bo'lgan to'r bilan to'ldiriladi.

Canvas obyektning muhim xossalaridan biri

Canvas->Pixels[x][y] xossasi bo'lib, bu ko'rsatilgan koordinatadagi piksel rangini aniqlaydi. Bu xossa qiymatlari o'qish va unga qiymat yozish mumkin.

Geometrik shakllar chizish uchun quyida keltirilgan funksiyalardan foydalanish mumkin:

Arc(int X1, int Y1, int X2, int Y2, int X3, int Y3, int X4, int Y4) – yoy chizish. Bu yerda (X1, Y1) va (X2, Y2) – mos ravishda yoy chiziladigan to'rtburchak sohaning chap yuqori va o'ng past uchlari koordinatasi. (X3, Y3) va (X4, Y4) nuqtalar, mos holda, yoy boshlanishi va oxiri koordinatasi.

Chord(int X1, int Y1, int X2, int Y2, int X3, int Y3, int X4, int Y4) – ellips vatarini chizish. Bu yerda (X1, Y1) va (X2, Y2) – mos ravishda yoy chiziladigan to'rtburchak sohaning chap yuqori va o'ng past uchlari koordinatasi. (X3, Y3) va (X4, Y4) nuqtalar, mos holda, vatar boshlanishi va oxiri koordinatasi. Ellipse(int X1, int Y1, int X2, int Y2) – rang bilan to'ldirilgan ellipsni chizish. Bu yerda (X1, Y1) va (X2, Y2) – mos ravishda yoy chiziladigan to'rtburchak sohaning chap yuqori va o'ng past uchlari koordinatasi.

Rectangle(int X1, int Y1, int X2, int Y2) – rang bilan to'ldirilgan to'g'ri to'rtburchakni chizish. Bu yerda (X1, Y1) va (X2, Y2) – mos ravishda yoy chiziladigan to'rtburchak sohaning chap yuqori va o'ng past uchlari koordinatasi.

Misol. Forma sirtida rasm chizish.

Canvas xossalaridan foydalangan holda uy rasmini chizishda ellips, to'g'ri to'rtburchak, ko'pburchak shakllari ishlatilgan. Rangni boshqarish,

shakl yuzini to'ldirish uchun qalam va mo'yqalam xossalari ishlatilgan. Rasm o'lchamlari forma o'lchamiga mos ravishda o'zgaradi.

```
#include <vcl.h>
#pragma hdrstop
#include «Unit1.h»
//-----
#pragma package(smart_init)
#pragma resource "*.dfm"
TForm1 *Form1;
//-----
__fastcall TForm1::TForm1(TComponent* Owner)
: TForm(Owner)
{
}
//-----
void __fastcall TForm1::FormResize(TObject *Sender)
{
int w, h, wm, hm;
Form1->Refresh();
wm = Form1->ClientWidth; w = wm/8;
hm = Form1->ClientHeight; h = hm/10;
// Osmon
Form1->Canvas->Brush->Color = clBlue;
Form1->Canvas->Brush->Style = bsDiagCross;
Form1->Canvas->Pen->Color = clBlue;
Form1->Canvas->Rectangle(0.0, wm, h);
// Maysalar
Form1->Canvas->Brush->Color = clGreen;
Form1->Canvas->Brush->Style = bsHorizontal;
Form1->Canvas->Pen->Color = clGreen;
Form1->Canvas->Rectangle(0, hm-h, wm, hm);
// Quyosh
Form1->Canvas->Brush->Color = clYellow;
Form1->Canvas->Brush->Style = bsSolid;
Form1->Canvas->Pen->Color = clYellow;
Form1->Canvas->Ellipse(w, 2*h, 2*w, 2*h+w);
```

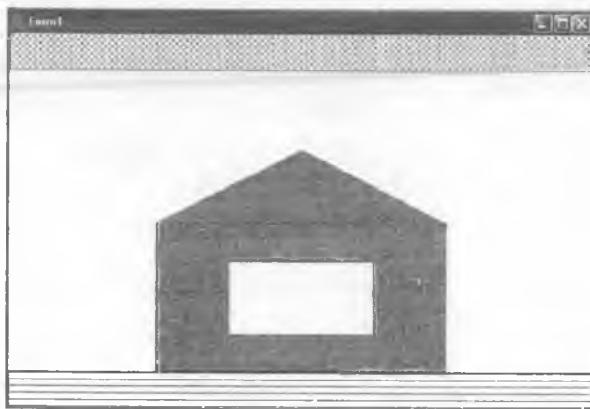
```

// Uycha
Form1->Canvas->Brush->Color=clGray;
Form1->Canvas->Brush->Style=bsSolid;
Form1->Canvas->Pen->Color=clMaroon;
Form1->Canvas->Rectangle(2*w, hm-5*h, 6*w, hm-h);
TPoint point[4];
point[0].x=2*w; point[0].y=hm-5*h;
point[1].x=4*w; point[1].y=hm-7*h;
point[2].x=6*w; point[2].y=hm-5*h;
point[3].x=2*w; point[3].y=hm-5*h;
Form1->Canvas->Polygon(point, 3);
Form1->Canvas->Brush->Color=clWhite;
Form1->Canvas->Brush->Style=bsSolid;
Form1->Canvas->Pen->Color=clMaroon;
Form1->Canvas->Rectangle(3*w, hm-4*h, 5*w, hm-2*h);
}

```

Dastur ishga tushishi bilan Formaning OnResize hodisasi ro'y beradi va ekranda uycha rasmi paydo bo'ladi (20.43-rasm).

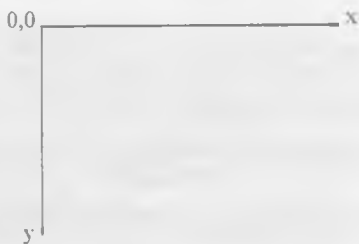
Matematik funksiyalar grafigini chizish. C++ Builder muhitida grafik shakllarni chizish Canvas komponentasi vositasida amalga oshiriladi. Ayrim vizual komponentalar bu komponentaga ega. Masalan, TForm, Image, PaintBox va boshqalar.

20.43-rasm. Dastur natijasida hosil bo'lgan uycha rasmi.

Formaning (Form1) grafik shakllar chizish sohasi bu mijoz sohasi hisoblanadi va uning o'lchami Form1->ClientWidth (gorizontaliga) va Form1->ClientHeight (vertikaliga) bilan aniqlanadi.

20.44-rasm.

Grafika sohasi adreslanuvchi nuqtalarning to'g'ri burchakli massivi ko'rinishida bo'ladi va ixtiyoriy tasvir vonib yoki o'chib turgan piksellar (tasvirning minimal elementi) kompozitsiyasidan hosil bo'ladi. Bu nuqtalar ikkita butun son: n_x – nuqtaning gorizontal nomeri va n_y – nuqtaning vertikal nomeri bilan adreslanadi:

$$0 \leq n_x \leq n_{x\_Max};$$

$$0 \leq n_y \leq n_{y\_Max};$$

bu yerda $n_{x\_Max} = \text{Form1} \rightarrow \text{ClientWidth}$ va $n_{y\_Max} = \text{Form1} \rightarrow \text{ClientHeight}$.

Grafika sohasining chap yuqori burchagi (0, 0) koordinataga ega bo'ladi (20.44-rasm). (n_x , n_y) qurilma koordinatalari ham deyiladi va ular faqat butun qiymatlarni qabul qiladi.

Kompyuter grafikasida yana ikkita koordinata tizimi qabul qilingan. Birinchisi (n_x , n_y) – ekran koordinata tizimi bo'lib, unda n_x – gorizontal bo'yicha, n_y – gorizontal bo'yicha ekrandagi masofa. Bu yerda koordinata o'qlari millimetr va dyumlarda o'lchanadi. Ikkinchi koordinata tizimi – dunyoviy (olam) koodinata tizimidir. U (x , y) dekart tizimi bo'lib, dastur tuzuvchisi tomonidan aniqlanadi va tasvirlash qurilmasiga bog'liq bo'lmaydi:

$$X_{min} < x < X_{max}$$

$$Y_{min} < y < Y_{max}$$

Dekart koordinatalar tizimida X va Y o'zgarish diapazonlari (X_{min} , X_{max} , Y_{min} , Y_{max}) mavhum matematik ikki o'lchamli fazoning to'g'ri burchakli sohasini aniqlaydi. Bu sohani qurilma koordinatasiga akslantirish quyidagicha amalga oshiriladi: $n_x = \text{Round}((x - X_{min}) / (X_{max} - X_{min})) * n_{x\_Max}$;

$$n_y = \text{Round}((y - Y_{min}) / (Y_{max} - Y_{min})) * n_{y\_Max},$$

bu yerda (x , y) – dekart koordinatasidagi nuqta va uning ekrandagi koordinatasi (n_x , n_y) bo'ladi.

Grafik kursor. Grafik kursor matn kursori bajaruvchi ishni bajaradi, lekin u ekranda ko'rinmaydi. Ma'lumki, matn kursori ekrandagi belgi o'rnini (80*25 bo'lganida) ko'rsatadi va bu o'rinda belgi chop qilinganda avtomatik ravishda bir o'rin o'ngga suriladi. Grafik kursor esa chiqariluvchi grafik shaklning boshlang'ich koordinatasini ko'rsatadi va uni keyingi (nx, ny) nuqtaga ko'chirish uchun maxsus funksiya ishlatiladi: Form1->Canvas->MoveTo(px, py);

Chiziqnlarni chizish. Sohada chiziqni (kesmani) chizish uchun Form1->Canvas->LineTo() funksiyasidan foydalaniladi. Masalan, (x1, y1) va (x2, y2) nuqtalarni tutashtiruvchi kesma chizish uchun quyidagi amallar bajarilishi kerak:

```
Form1->Canvas->MoveTo(x1, y1);
```

```
Form1->Canvas->LineTo(x2, y2);
```

Ekranda ko'p miqdordagi sinq chiziqlardan tashkil topgan shaklni chizish uchun Canvas->Polyline(Jadval. n); funksiyasidan foydalaniladi. U berilgan sondagi sonlar juftligi majmuasi bilan aniqlangan sinq chiziqni chizadi. n parametri sinq chiziq tugun nuqtalari soni. Jadval parametri TPoint to'rida bo'lib, grafik soha nuqta koordinatasini aniqlovchi strukturalar massivi. Sinq chiziq tugun nuqtalari Jadval massivi sifatida beriladi. Quyida PaintBox1 komponentasi sohasida sin(x) funksiya grafignini chizish funksiyasi keltirilgan.

```
void Sin_Grafigini_Chizish()
{
    const double Pi= 3.14151828;
    double Qadam=0.1;
    double Burchak_Radian=0;
    const int Nuqtalar_Soni=100;
    int Mashtab=50;
    TPoint Sin_func[Nuqtalar_Soni];
    int Absissa=PaintBox1->Height/2;
    for (int i=0; i<Nuqtalar_Soni; i++)
    {
        Sin_func[i].x=(int)(Mashtab * Burchak_Radian) + 10;
        Sin_func[i].y=Absissa - (int)(Mashtab * sin(Burchak_Radian));
        Burchak_Radian +=Qadam;
    }
    PaintBox1->Canvas->Pen->Color=c1Black;
```

```

PaintBox1->Canvas->Polyline(Sin_func, Nuqtalar_Soni-1);
}

```

Quyidagi dasturda $\sin(x)$ funksiya grafisini chizishning 1-varianti qarang.

```

#include <vcl.h>
#include <math.h>
#pragma hdrstop
#include «Unit1.h»
#pragma package(smart_init)
#pragma resource «*.dfm»
TForm1 *Form1;
__fastcall TForm1::TForm1(TComponent* Owner)
: TForm(Owner)
{
}
void __fastcall TForm1::Button1Click(TObject *Sender)
{
const float Pi=3.1415;
int Xe0, Ye0, Xe, Ye, // Ekran koordinatalari
Rect_X, Rect_Y, // Koordinata chegaralarining soha chegarasidan farqi
Mashtab; // Soha koordinatasining Haqiqiysiga nisbati, Mashtab
float h, X, Y; // y=f(x) funksiya va h qadam
Mashtab=80; // Mashtabni tanlash
Rect_X=10; // Chegaralar
Rect_Y=10;
h=0.1; // h qadam
Xe0=PaintBox1->Width/2; //Koordinata markazi – Soha markazi tan-
landi
Ye0=PaintBox1->Height/2;
PaintBox1->Canvas->MoveTo(Rect_X,Ye0);
PaintBox1->Canvas->LineTo(PaintBox1->Width-Rect_X,Ye0); //OX-
o'qi
PaintBox1->Canvas->MoveTo(Xe0, Rect_Y);
PaintBox1->Canvas->LineTo(Xe0, PaintBox1->Height-Rect_Y); //
OY-o'qi
X=-Pi-h;

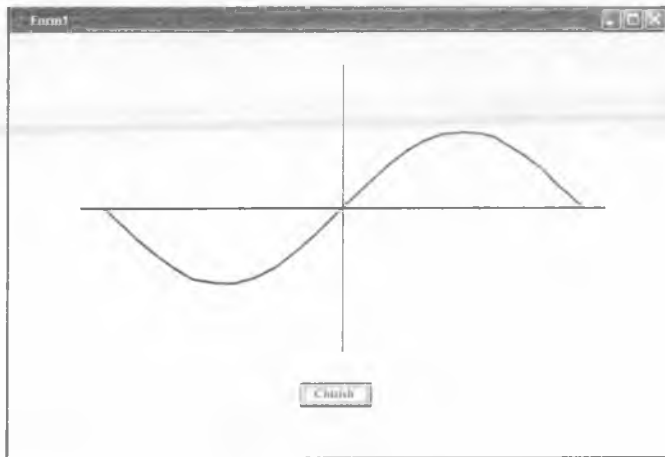
```

```

X=X+h;
Y=sin(X);
Xe=Xe0+(int)(Mashtab*X);
Ye=Ye0-(int)(Mashtab*Y);
PictureBox1->Canvas->MoveTo(Xe, Ye); //Grafik kursorni o'rnatish
PictureBox1->Canvas->Pen->Color=clRed;
do
{
X=X+h;
Y=sin(X);
Xe=Xe0+(int)(Mashtab*X);
Ye=Ye0-(int)(Mashtab*Y);
if (Xe>Rect_X && Xe<PictureBox1->Width-Rect_X
&& Ye>Rect_Y && Ye<PictureBox1->Height-Rect_Y)
PictureBox1->Canvas->LineTo(Xe,Ye); //Koordinata chegarasida chi-
zish
}
while (X<=Pi);
}

```

Dastur ishlashi natijasida Formadagi PictureBox1 komponenta sohasida 20.45-rasmdasi chizma paydo bo'ladi.

20.45-rasm. Dastur natijasida hosil bo'lgan rasm.

Dastur kodi

```
#include <vcl.h>
#pragma hdrstop
#include <math.h>
#include "Unit1.h"
//-----
#pragma package(smart_init)
#pragma resource "*.dfm"
TForm1 *Form1;
float Xmin, Xmax, Ymin, Ymax, Hx, Hy, h, Pi;
//-----
__fastcall TForm1::TForm1(TComponent* Owner)
: TForm(Owner)
{
}
//-----

void __fastcall TForm1::FormCreate(TObject *Sender)
{Xmin=-2*M_PI;
Xmax=2*M_PI;
Ymin=-1;
Ymax=1;
Hx=0.1;
Hy=0.1;
h=0.001;
Edit1->Text=FloatToStr(Xmin);
Edit2->Text=FloatToStr(Xmax);
Edit3->Text=FloatToStr(Ymin);
Edit4->Text=FloatToStr(Ymin);
Edit5->Text=FloatToStr(Hx);
Edit6->Text=FloatToStr(Hy);
Edit7->Text=FloatToStr(h);
Chart1->BottomAxis->Automatic=False;
Chart1->BottomAxis->Minimum=Xmin;
Chart1->BottomAxis->Maximum=Xmax;
Chart1->LeftAxis->Automatic=False;
Chart1->LeftAxis->Minimum=Ymin;
```

```

Chart1->LeftAxis->Maximum = Ymax;
Chart1->BottomAxis->Increment = Hx;
Chart1->LeftAxis->Increment = Hy;
}
//-----
void __fastcall TForm1::Button1Click(TObject *Sender)
{
Xmin = StrToFloat(Edit1->Text);
Xmax = StrToFloat(Edit2->Text);
Ymin = StrToFloat(Edit3->Text);
Ymin = StrToFloat(Edit4->Text);
Hx = StrToFloat(Edit5->Text);
Hy = StrToFloat(Edit6->Text);
Chart1->BottomAxis->Minimum = Xmin;
Chart1->BottomAxis->Maximum = Xmax;
Chart1->LeftAxis->Minimum = Ymin;
Chart1->LeftAxis->Maximum = Ymax;
Chart1->BottomAxis->Increment = Hx;
Chart1->LeftAxis->Increment = Hy;
}
//-----
void __fastcall TForm1::Button2Click(TObject *Sender)
{float x, y1, y2;
Series1->Clear();
Series2->Clear();
Xmin=StrToFloat(Edit1->Text);
Xmax=StrToFloat(Edit2->Text);
h=StrToFloat(Edit7->Text);
x=Xmin;
do {
y1=sin(x);
Series1->AddXY(x, y1, " ", clTeeColor);
y2=cos(x);
Series2->AddXY(x, y2, " ", clTeeColor);
x=x+h;}
while(x < Xmax);
}

```

```
//-----
void __fastcall TForm1::BitBtn1Click(TObject *Sender)
{Form1->Close();}
//-----
```

C++ Builder muhitida Standart sahifasi komponentalari bilan ishlashga doir ilovalar

1. Kvadrat tenglamani yechishni o'rgatuvchi trenajor dastur tuzish

Kvadrat tenglama elementar matematikaning eng ko'p ishlatiladigan tushunchalaridan biri. Dastlab kvadrat tenglama va uning yechimi haqidagi to'liq ma'lumotlar al Xorazmiy asarlarida keltirilgan. Albatta bu paytdagi yechish algoritmi biz bilgan shaklda emas edi. U paytda barcha amallar so'zlar bilan bayon qilingan. keyinchalik simvolli belgilash Yevropa olimlari tomonidan o'ylab topilgan. Ammo shunday bo'lsa ham asosiy yechish algoritmini bergani uchun al Xorazmiyni Yevropalik olimlar ustoz deb bilishadi.

Kvadrat tenglama ko'pgina tadbirlarga ega, masalan, masalalarni yechayotganda ular dastlab kvadrat tenglamaga keltiriladi va undan keyin yechim topiladi.

Bu yerda maqsad kvadrat tenglamaning koeffitsiyentlari tasodifiy tanlansa, javobni foydalanuvchi kiritisa, uning to'g'ri yoki noto'g'riligi aniqlovchi dasturni tuzishdan iborat.

Hozirda masalaning to'g'ri yechilganligini avtomatik ravishda aniqlovchi dasturiy tizimlar mavjud.

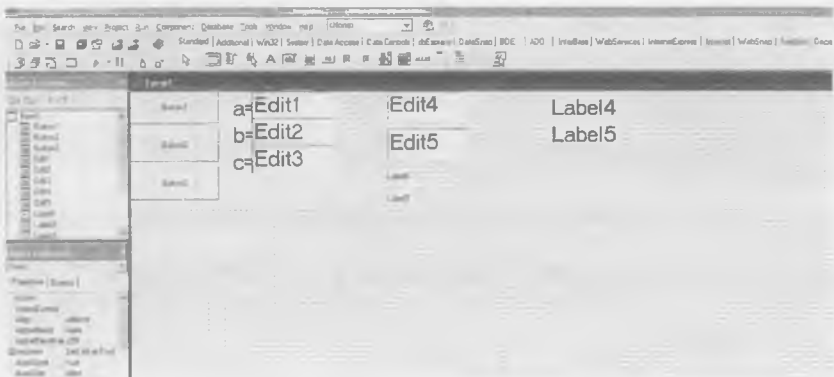
Dastur 20.48-rasmdagi ko'rinishga ega.

Bunda Edit1->Text, Edit2->Text, Edit3->Text maydonlariga tasodifiy funksiya orqali koeffitsiyentlar joylashtiriladi.

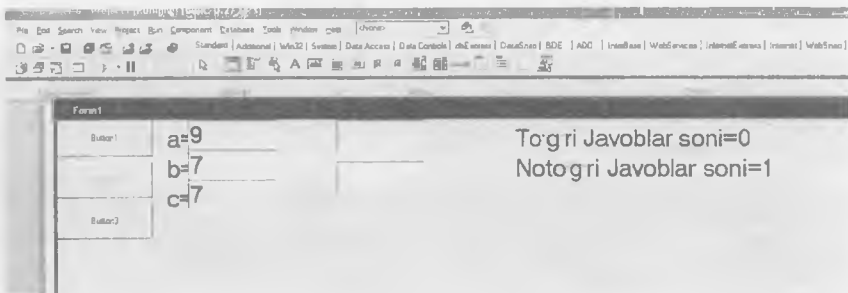
Foydalanuvchi Edit4->Text va Edit5->Text maydonlariga, mos ravishda, x1 va x2 natijani kiritadi. Dastur sinxron ravishda natijani o'zi hisoblab, foydalanuvchi kiritgan natija bilan solishtiradi va agar natija to'g'ri bo'lsa, to'g'ri schetchik, noto'g'ri bo'lsa, noto'g'ri schetchik ishga tushadi. Agar tenglama yechimlari mavjud bo'lmasa, natija sifatida false kiritilishi kerak.

20.49–20.51-rasmlarda dasturning bir nechta holatini keltirib o'tamiz.

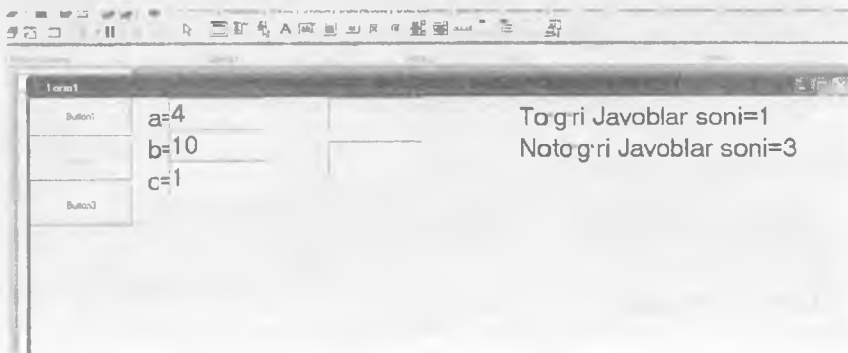

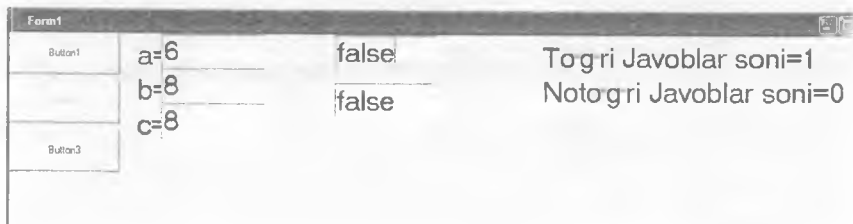
20.48-rasm. Dasturning dastlabki ko'rinishi.

20.49-rasm. Dasturning bajarilishi natijasi.

20.50-rasm. Dasturning bajarilishi natijasi.

20.51-rasm. Dasturning bajarilishi natijasi.

Dastur kodi

```
//-----
#include <vcl.h>
#include <math.h>
#pragma hdrstop
#include "Unit1.h"
//-----
#pragma package(smart_init)
#pragma resource "*.dfm"
TForm1 *Form1;
float a, b, c, d, x1, x2;
int tt=0, nn=0;
//-----
__fastcall TForm1::TForm1(TComponent* Owner)
: TForm(Owner)
{}
//-----

void __fastcall TForm1::FormCreate(TObject *Sender)
{randomize();}
//-----
void __fastcall TForm1::Button2Click(TObject *Sender)
{
Edit4->Clear();
Edit5->Clear();

a=random(10)+1; b=random(10)+1; c=random(10)+1;
Edit1->Text=FloatToStr(a);
```

```

Edit2->Text=FloatToStr(b);
Edit3->Text=FloatToStr(c);
d=b*b-4*a*c;
if(d>=0)
{
x1=(-b-sqrt(d))/(2*a);
x2=(-b+sqrt(d))/(2*a);
Label6->Caption=FloatToStr(x1);
Label7->Caption=FloatToStr(x2);
}
else
{
Label6->Caption="false";
Label7->Caption="false";
}
Label6->Visible=false;
Label7->Visible=false;
}
//-----
void __fastcall TForm1::Edit4KeyPress(TObject *Sender, char &Key)
{
Button2->Enabled=false;
if(Key==13)
{
if((Label6->Caption==Edit4->Text)&&(Label7->Caption==Edit5-
>Text))
tt++; else nn++;
Label4->Caption="To'g'ri Javoblar soni="+IntToStr(tt);
Label5->Caption="Noto'g'ri Javoblar soni="+IntToStr(nn);
Button2Click(Sender);
}
}
//-----
void __fastcall TForm1::Edit5KeyPress(TObject *Sender, char &Key)
{
Button2->Enabled=false;

```

```

if(Key= =13)
{
if((Label6->Caption= =Edit4-> Text)&&(Label7->Caption= =Edit5-
> Text))
tt++; else nn++;
Label4->Caption="To'g'ri Javoblar soni="+ IntToStr(tt);
Label5->Caption="Noto'g'ri Javoblar soni="+ IntToStr(nn);
Button2Click(Sender);
}}

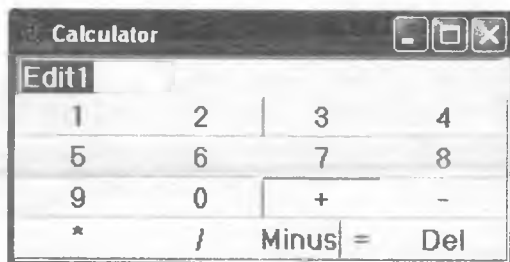
```

2. Kalkulator dasturi

Har doim insoniyat o'z faoliyatini yengillashtirishga harakat qilib kelgan. Shunday faoliyatlardan biri hisob-kitob ishlarini avtomatlashtirish dastlabki kalkulator qurilmasidir. Bu yerda maqsad mazkur dasturni Borland C ++ Builder 6 muhitida amalga oshirish, shu bilan birga vizual komponentalar imkoniyatlaridan foydalanishdir.

Masalaning dasturi

Dasturning interfeysi

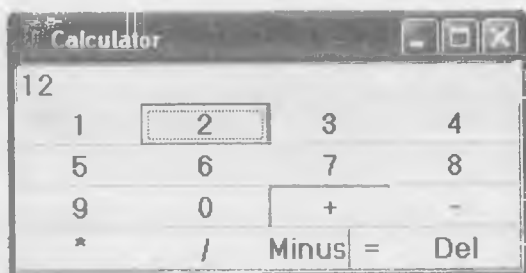

20.52-rasm. Dasturning dastlabki ko'rinishi.

Dastlabki ko'rinishi 20.52-rasmida berilgan.

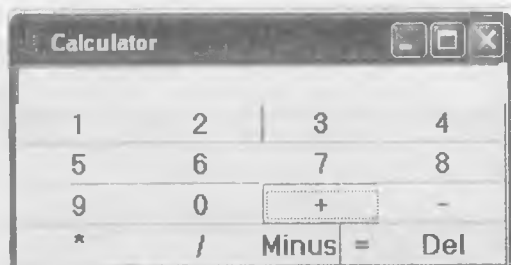
Faraz qilaylik 12 va 67 sonlarining yig'indisini hisoblamoqchi bo'laylik.

Bunda dastlab 12 kiritiladi, mos tugmalar sichqoncha yordamida bosiladi (20.53-rasm).

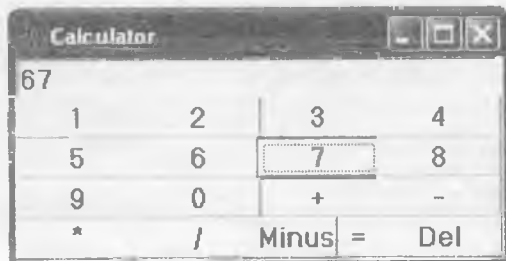
20.53-rasm. Dastur bajarilishining navbatdagi holati.

Va «+» tugmasi bosiladi (20.54-rasm).

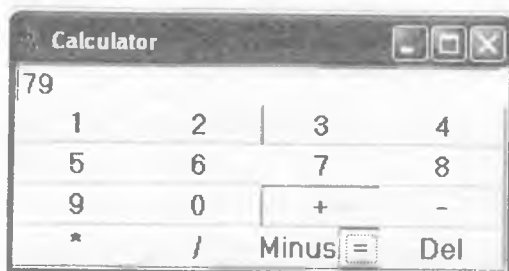
20.54-rasm. Dastur bajarilishining navbatdagi holati.

Undan keyin 67 mos tugmalar vositasida kiritiladi (20.55-rasm).

20.55-rasm. Dastur bajarilishining navbatdagi holati.

Natijani olish uchun esa «=» tugmasi bosiladi (20.54-rasm).

20.56-rasm. Dastur bajarilishining navbatdagi holati.

Bunda Edit1 maydoniga son kiritiladi. Sonlar tugmachalar ustida sichqoncha tugmalarini bosish orqali amalga oshiriladi. Arifmetik amallar mos arifmetik amallar tugmachalari ustida sichqoncha tugmasini bosish orqali kiritiladi. Del tugmasi Edit1 maydonini tozalash uchun xizmat qiladi.

Dastur kodi

```
#include <vcl.h>
#pragma hdrstop
```

```
#include «calc.h»
```

```
//-----
```

```
#pragma package(smart_init)
```

```
#pragma resource «*.dfm»
```

```
TCalculator *Calculator;
```

```
double a, b, c=0;
```

```
AnsiString s=" ";
```

```
int amal;
```

```
//-----
```

```
__fastcall TCalculator::TCalculator(TComponent* Owner)
```

```
: TForm(Owner)
```

```
{
```

```
}
```

```

//-----
void __fastcall TCalculator::FormCreate(TObject *Sender)
{
}
//-----

void __fastcall TCalculator::PlusClick(TObject *Sender)
{if(Edit1->Text.Length()=0) ShowMessage ("Edit maydonga son
kirit");
else{
amal=1;
s=Edit1->Text;
Edit1->Clear();
a=StrToFloat(s);
s=" ";
}}
//-----

void __fastcall TCalculator::UchClick(TObject *Sender)
{s += "3";
Edit1->Text=s;
}
//-----

void __fastcall TCalculator::TengClick(TObject *Sender)
{if(Edit1->Text.Length()=0) ShowMessage ("Nimani hisoblay ah-
moq"); else {
switch(amal)
{case 1:{b=StrToFloat(Edit1->Text); c=a + b;
Edit1->Text = FloatToStr(c); s=" ";} break;
case 2:{b=StrToFloat(Edit1->Text); c=a-b;
Edit1->Text = FloatToStr(c); s=" ";} break;
case 3:{b=StrToFloat(Edit1->Text); c=a*b;
Edit1->Text = FloatToStr(c); s=" ";} break;
case 4:{b=StrToFloat(Edit1->Text); if(b!=0){c=a/b;
Edit1->Text = FloatToStr(c); s=" ";}
else Edit1->Text="maxraj nol bola olmaydi";} break;
}}}
//-----

void __fastcall TCalculator::BirClick(TObject *Sender)

```

```

{s += "1"; Edit1->Text=s;}
//-----
void __fastcall TCalculator::IkkiClick(TObject *Sender)
{s += "2"; Edit1->Text=s;}
//-----
void __fastcall TCalculator::To'rtClick(TObject *Sender)
{s += "4"; Edit1->Text=s;}
//-----
void __fastcall TCalculator::BeshClick(TObject *Sender)
{s += "5"; Edit1->Text=s;}
//-----
void __fastcall TCalculator::OltiClick(TObject *Sender)
{s += "6"; Edit1->Text=s;}
//-----
void __fastcall TCalculator::EttiClick(TObject *Sender)
{s += "7"; Edit1->Text=s;}
//-----
void __fastcall TCalculator::SakkizClick(TObject *Sender)
{s += "8"; Edit1->Text=s;}
//-----
void __fastcall TCalculator::To'qqizClick(TObject *Sender)
{s += "9"; Edit1->Text=s;}
//-----
void __fastcall TCalculator::NolClick(TObject *Sender)
{s += "0"; Edit1->Text=s;}
//-----
void __fastcall TCalculator::DelClick(TObject *Sender)
{if(Edit1->Text.Length()= =0)
ShowMessage("Edit maydon bo'sh bo'lsa, nimani oshiraman");
else Edit1->Clear();}
//-----
void __fastcall TCalculator::MinusClick(TObject *Sender)
{if(Edit1->Text.Length()= =0)
ShowMessage("Edit maydonga son kirit");
else {amal=2; s=Edit1->Text; Edit1->Clear(); a=StrToFloat(s); s=" ";}}
//-----
void __fastcall TCalculator::AddClick(TObject *Sender)

```



```

{
if(Edit1->Text.Length()==0)
ShowMessage("Edit maydonga son kirit");
else {amal=3; s=Edit1->Text; Edit1->Clear(); a=StrToFloat(s); s=" " ;}}
//-----
void __fastcall TCalculator::DivClick(TObject *Sender)
{if(Edit1->Text.Length()==0)ShowMessage("Edit maydonga son ki-
rit");
else {amal=4; s=Edit1->Text; Edit1->Clear(); a=StrToFloat(s); s=" " ;}}
//-----

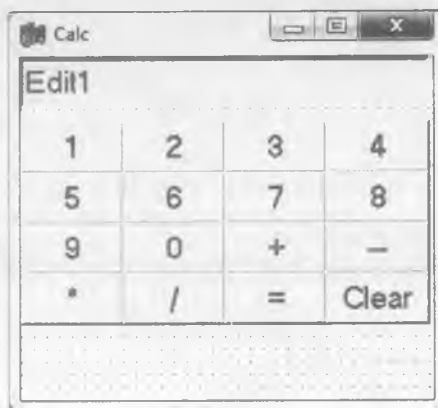
void __fastcall TCalculator::Edit1KeyPress(TObject *Sender, char
&Key)
{if(!((Key>='0')&&(Key<='9'))))
{ShowMessage("Son kirit"); Key=0;}else{Plus->Enabled=false;}}
//-----
void __fastcall TCalculator::Button1Click(TObject *Sender)
{s=«-»+s; Edit1->Text=s;}
//-----

```

3. Sinfda kalkulator dasturi.

Masalaning dasturi

Dasturning interfeysi.

20.57-rasm. Dasturning dastlabki holati.

Bunda Edit1 maydoniga son kiritiladi. Sonlar tugmachalar ustida sichqoncha tugmalarini bosish orqali amalga oshiriladi. Arifmetik amallar mos arifmetik amallar tugmalari ustida sichqoncha tugmasini bosish orqali kiritiladi. Clear tugmasi Edit1 maydonini tozalash uchun xizmat qiladi.

Dastur kodi

```
//-----  
#include <vcl.h>  
#include <math.h>  
#include <string.h>  
#include <stdio.h>  
#include <conio.h>  
#pragma hdrstop  
  
#include "Unit1.h"  
//-----  
#pragma package(smart_init)  
#pragma resource "*.dfm"  
TForm1 *Form1;  
double a, b, c=0;  
AnsiString s="";  
class Calc  
{public: int amal;  
void Plus();  
void Minus();  
void Div();  
void Add();  
void Teng();  
};  
Calc z;  
void Calc::Plus()  
{  
int n;  
n=Form1->Edit1->Text.Length();  
if(n==0)
```

```

ShowMessage("Edit maydonga son kiriting");
else
{amal=1; s=Form1->Edit1->Text; a=StrToFloat(s); s=" ";
Form1->Edit1->Clear();}
}

```

```

void Calc::Minus()
{
int n;
n=Form1->Edit1->Text.Length();
if(n= =0)
ShowMessage("Edit maydonga son kiriting");
else
{amal=2; s=Form1->Edit1->Text; a=StrToFloat(s); s=" ";
}
}

```

```

void Calc::Add()
{
int n;
n=Form1->Edit1->Text.Length();
if(n= =0)
ShowMessage("Edit maydonga son kiriting");
else
{amal=3; s=Form1->Edit1->Text;a=StrToFloat(s); s=" ";
}
} /*

```

```

//-----
__fastcall TForm1::TForm1(TComponent* Owner)
: TForm(Owner)
{
}
//-----
*/

```

```

void Calc::Div()
{

```

```

int n;
n=Form1->Edit1->Text.Length();
if(n==0)
ShowMessage("Edit maydonga son kiriting");
else
{amal=4; s=Form1->Edit1->Text; a=StrToFloat(s); s="" ";
Form1->Edit1->Clear();
}
}

void Calc::Teng()
{
if(Form1->Edit1->Text.Length()==0)
ShowMessage("Nimani hisoblay!!!"); else
{
switch(amal)
{case 1:{b=StrToFloat(Form1->Edit1->Text);
c=a+b; Form1->Edit1->Text=FloatToStr(c); s="" ";
} break;

case 2:{b=StrToFloat(Form1->Edit1->Text);
c=a-b; Form1->Edit1->Text=FloatToStr(c); s="" ";
} break;
case 3:{b=StrToFloat(Form1->Edit1->Text);
c=a*b; Form1->Edit1->Text=FloatToStr(c); s="" ";
} break;
case 4:{b=StrToFloat(Form1->Edit1->Text);
if(b!=0){c=a/b; Form1->Edit1->Text=FloatToStr(c); s="" ";}
else Form1->Edit1->Text="Nolga bolish mumkin emas";}
break;}}}

__fastcall TForm1::TForm1(TComponent* Owner)
: TForm(Owner)
{
}

void __fastcall TForm1::Button1Click(TObject *Sender)

```

```

{
s+="1"; Edit1->Text=s;
}
//-----
void __fastcall TForm1::Button2Click(TObject *Sender)
{
s+="2"; Edit1->Text=s;
}
//-----
void __fastcall TForm1::Button3Click(TObject *Sender)
{
s+="3"; Edit1->Text=s;
}
//-----
void __fastcall TForm1::Button4Click(TObject *Sender)
{
s+="4"; Edit1->Text=s;
}
//-----
void __fastcall TForm1::Button5Click(TObject *Sender)
{
s+="5"; Edit1->Text=s;
}
//-----
void __fastcall TForm1::Button6Click(TObject *Sender)
{
s+="6"; Edit1->Text=s;
}
//-----
void __fastcall TForm1::Button7Click(TObject *Sender)
{
s+="7"; Edit1->Text=s;
}
//-----
void __fastcall TForm1::Button8Click(TObject *Sender)
{

```

```
s += "8"; Edit1->Text=s;
}
//-----
void __fastcall TForm1::Button9Click(TObject *Sender)
{
s += "9"; Edit1->Text=s;
}
//-----
void __fastcall TForm1::Button10Click(TObject *Sender)
{
s += "0"; Edit1->Text=s;
}
//-----
void __fastcall TForm1::Button11Click(TObject *Sender)
{
z.Plus();
}
//-----
void __fastcall TForm1::Button12Click(TObject *Sender)
{
z.Minus();
}
//-----
void __fastcall TForm1::Button13Click(TObject *Sender)
{
z.Add();
}
//-----
void __fastcall TForm1::Button14Click(TObject *Sender)
{
z.Div();
}
//-----
void __fastcall TForm1::Button15Click(TObject *Sender)
{
z.Teng();
}
```

```

}
//-----
void __fastcall TForm1::Button16Click(TObject *Sender)
{
if(Edit1->Text.Length()=0)
ShowMessage("Edit maydon bosh");
else Edit1->Clear();

}
//-----
void __fastcall TForm1::Edit1KeyPress(TObject *Sender, char &Key)
{
if(!((Key>='0')&&(Key<='9')))
ShowMessage("Son kirit"); Key=0;
}
//-----

```

Dasturda OYD imkoniyatlaridan keng foydalanildi. Masalaning tamomila sinf vositasida dasturi tuzildi. Bu masalani oddiy sinfni ishlatmasdan ham amalga oshirish mumkin edi. Ammo OYD imkoniyatlarini ochish maqsadida bu ish amalga oshirildi.

4. Sonlarning EKUK va EKUBini topishni o'rgatuvchi trenajor dastur tuzish

Sonlarning EKUK va EKUB ni hisoblash elementar matematikada muhim ahamiyat kasb qiladi. Ular deyarli barcha arifmetik amallarda foydalaniladigan tushunchalardan biri.

Shunday bo'lsa ham ba'zi ta'riflarni keltirib o'tamiz:

1) EKUB(a, b) deb a va b sonlarining natural bo'luvchilari ichidan olingan eng katta songa aytiladi.

Masalan, $EKUB(12, 16)=4$

bunda 12 ning bo'luvchilari 2, 3, 4, 6, 12;

bunda 16 ning bo'luvchilari 2, 4, 8, 16;

2) EKUK(a, b) deb a va b sonlari karrali bo'lgan eng kichik songa aytiladi.

Masalan, $EKUK(12, 16)=48$

bunda 12 ning karralilari 12, 24, 36, 48, 60;
bunda 16 ning karralilari 32, 48, 64, 80;

EKUK va EKUB tushunchasi kasr sonlarni qo'shish va ayirish kabi matematik amallarni bajarishda muhim ahamiyat kasb qiladi.

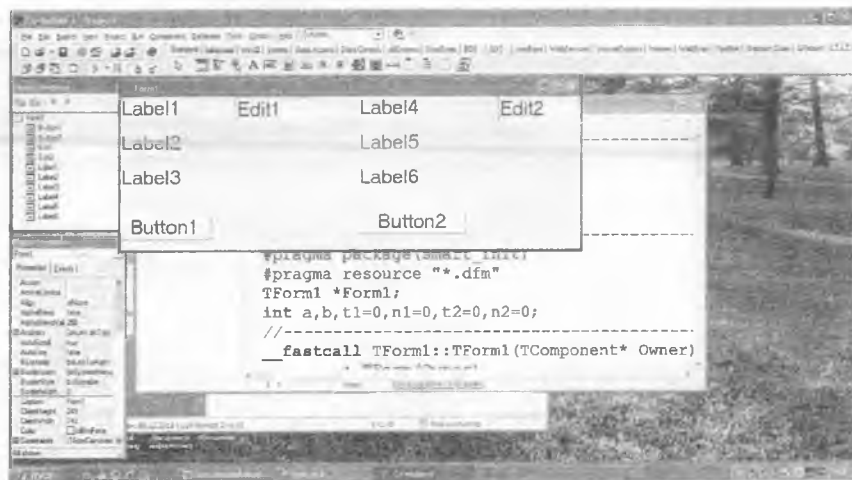
Umuman olganda, bu tushunchalarsiz elementar matematika rivojlanmagan bo'lar edi. Bundan tashqari ular oliy matematikada ham tatbiqlarga ega.

Odatda, biror berilgan ikkita son EKUB va EKUK ini topishni o'rganish uchun ko'p mashq qilish kerak bo'ladi. Shu bilan birga, bu mashqlarning to'g'ri yoki noto'g'riligini tekshirib turuvchi ustoz yoki o'qituvchi zarur bo'ladi. Agar o'quvchilar bitta yoki ikkita, masalalar 10 ta yoki 30 ta bo'lsa, bu imkoniyat darajasida mumkin. Ammo o'quvchilar soni 100 ta, misollar soni 100 ta bo'lsa, bunday ishni amalga oshirish mumkin bo'lmaydi yoki sifatiga kafolat bo'lmaydi.

Hozirda shunday sistemalar mavjudki, masalaning to'g'ri yechilganligini avtomatik ravishda aniqlovchi dasturlar sistemasi mavjud.

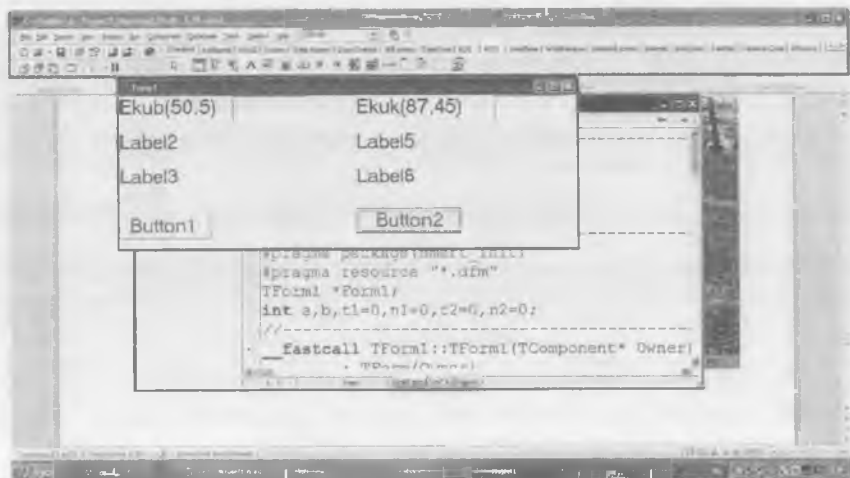
Ikkita son va amal tasodifiy tanlansa, natijani foydalanuvchi kiritrsa, natija to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligini aniqlovchi dastur tuzishdan iborat.

Dasturning umumiy ko'rinishi 20.58–20.63-rasmda berilgan.

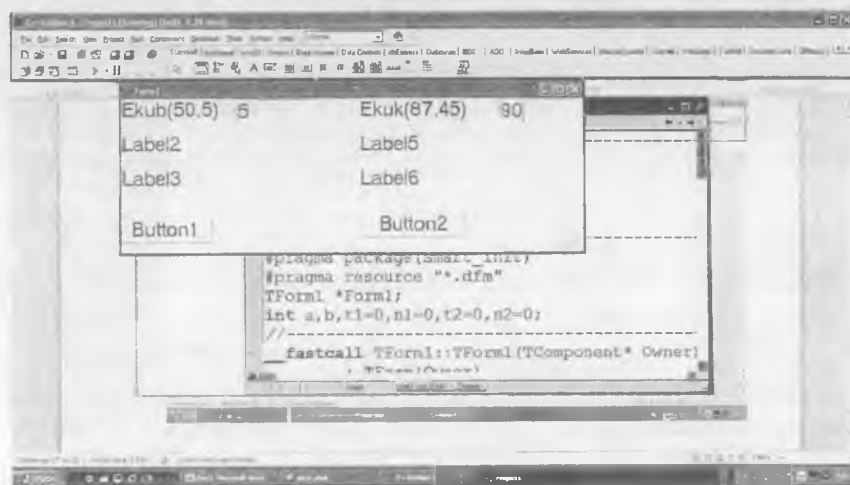

20.58-rasm. Dasturning dastlabki holati.

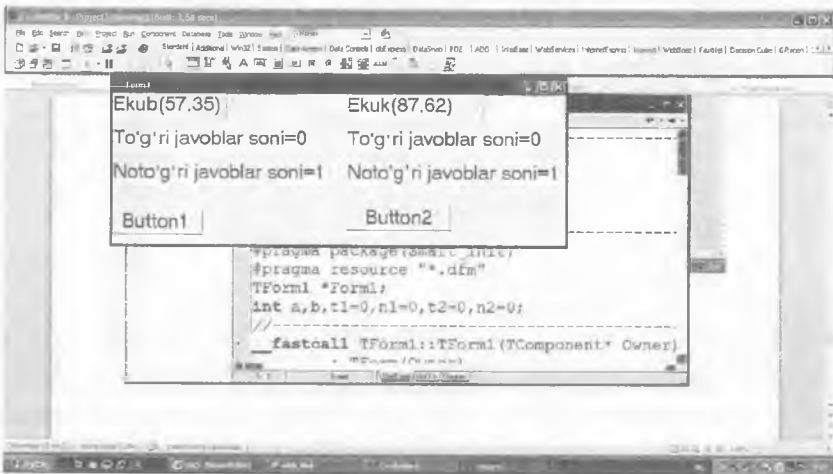

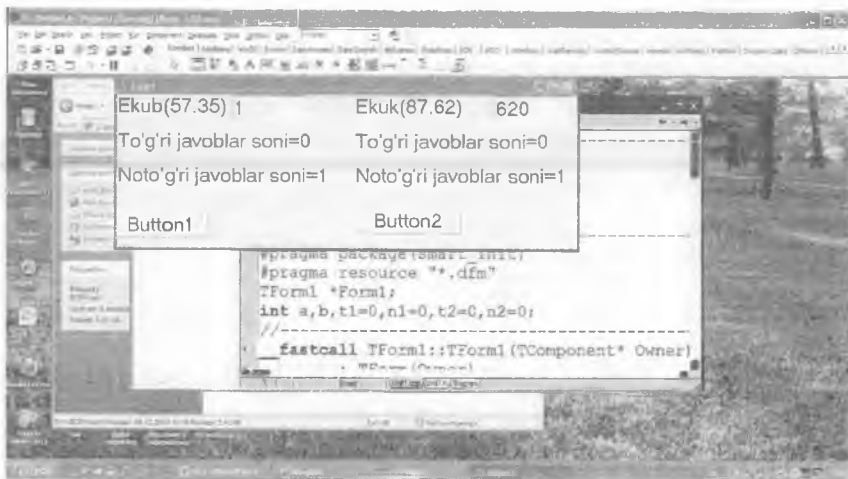
20.59-rasm. Dastur bajarilishining navbatdagi holati.

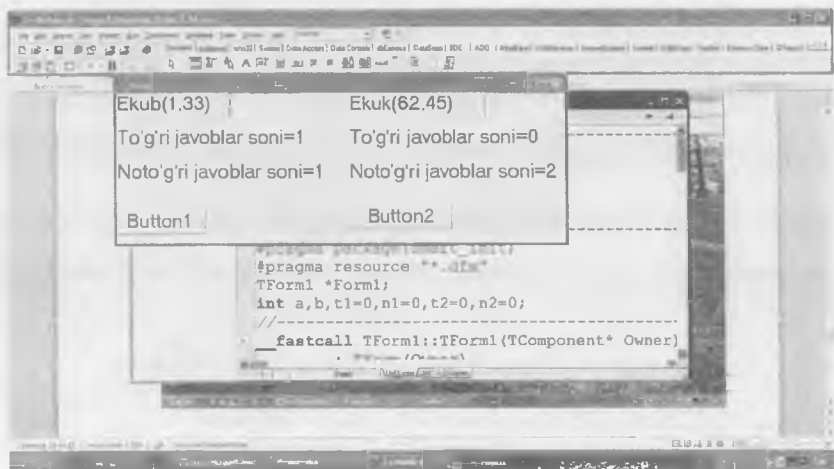
20.60-rasm Dastur bajarilishining navbatdagi holati.

20.61-rasm. Dastur bajarilishining navbatdagi holati.

20.62-rasm. Dastur bajarilishining navbatdagi holati.

20.63-rasm. Dastur bajarilishining navbatdagi holati.

Dastur kodi

```
//-----
#include <vcl.h>
#pragma hdrstop
#include "Unit1.h"
//-----
#pragma package(smart_init)
#pragma resource "*.dfm"
TForm1 *Form1;
int a, b, t1=0, n1=0, t2=0, n2=0;
//-----
__fastcall TForm1::TForm1(TComponent* Owner)
: TForm(Owner)
{
}
//-----
int ekub(int a1, int b1)
{int x;
while(a1!=b1)
{if(a1 > b1){a1-=b1; x=a1;}
if(a1 < b1){b1-=a1; x=b1;}}
return x;}
```

```

int ekuk(int a1, int b1)
{int x, a, b; a=a1; b=b1;
while(a!=b1)
{if(a > b1){a-=b1; x=a1;}
if(a < b1){b1-=a1; x=b1;}
} return a*b/x;}
void __fastcall TForm1::Edit1KeyPress(TObject *Sender, char &Key)
{
if(Key= =13)
{if(StrToInt(Edit1->Text)= =ekub(a, b))t1 ++; else n1 ++;
Label2->Caption="To'g'ri javoblar soni="+ IntToStr(t1);
Label3->Caption="Noto'g'ri javoblar soni="+ IntToStr(n1);
Button1Click(Sender);}}
//-----
void __fastcall TForm1::Button1Click(TObject *Sender)
{{Edit1-> Clear(); Edit1-> Focused();
a=random(100)+ 1; b=random(100)+ 1;
Label1->Caption="Ekub("+ IntToStr(a)+ ", "+ IntToStr(b)+ ")";}
}
//-----
void __fastcall TForm1::Button2Click(TObject *Sender)
{
Edit2-> Clear(); Edit2-> Focused();
a=random(100)+ 1; b=random(100)+ 1;
Label4->Caption="Ekuk("+ IntToStr(a)+ ", "+ IntToStr(b)+ ")";
}
//-----
void __fastcall TForm1::Edit2KeyPress(TObject *Sender, char &Key)
{
if(Key= =13) {if (StrToInt (Edit2->Text)= =ekuk(a, b))t2 ++; else
n2 ++;
Label5->Caption="To'g'ri javoblar soni="+ IntToStr(t2);
Label6->Caption="Noto'g'ri javoblar soni=" - IntToStr(n2);
Button2Click(Sender);}}

```

5. Butun sonlar ustida arifmetik amallar bajarishni o'rgatuvchi trenajor dastur tuzish

Butun sonlar ustida arifmetik amal bajarilganda hosil bo'lgan natija yana butun sonlar to'plamiga tegishli bo'lmog'i lozim. Aks holda, bu amal-

lar butun sonlar ustida bajarilgan amallar sirasiga kirmaydi. Masalan, ixtiyoriy butun sonlar yig'indisi, ayirmasi, ko'paytmasi butun son bo'ladi. Ammo bo'linmasi haqida bunday xulosa qila olmaymiz. Bu tushunchani matematik tilda butun sonlar to'plami bo'lish amaliga nisbatan yopiq emas deb tushuntirish mumkin.

- Masalan, 1) $1+2=3$
2) $1-2=-1$
3) $1 \cdot 2=2$
4) $1/2=0,5$

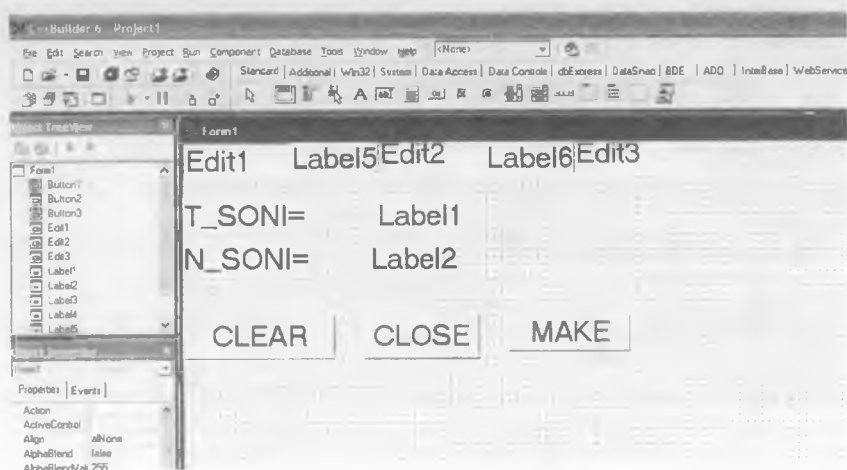
Barcha natijalar oxirigisidan tashqari butun sonlar to'plamiga tegishli.

Demak butun sonlar ustida arifmetik amal bajarayotganda bo'lish amalidan foydalana olmaymiz.

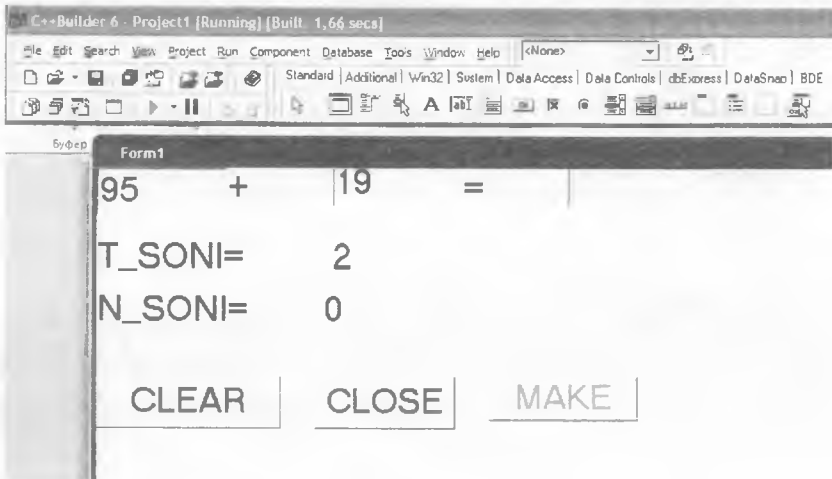
Shunga ko'ra, arifmetik amallar, asosan, qo'shish, ayirish va ko'paytirish bo'ladi.

Odatda, biror arifmetik amalni o'rganish uchun ko'p mashq qilish kerak bo'ladi. Shu bilan birga, bu mashqlarning to'g'ri yoki noto'g'riligini tekshirib turuvchi ustoz yoki o'qituvchi zarur bo'ladi. Agar o'quvchilar bitta yoki ikkita, masalalar 10 ta yoki 30 ta bo'lsa, bu imkoniyat darajasida mumkin. Ammo o'quvchilar soni 100 ta, misollar soni 100 ta bo'lsa, bunday ishni amalga oshirish mumkin bo'lmaydi yoki sifatiga kafolat bo'lmaydi.

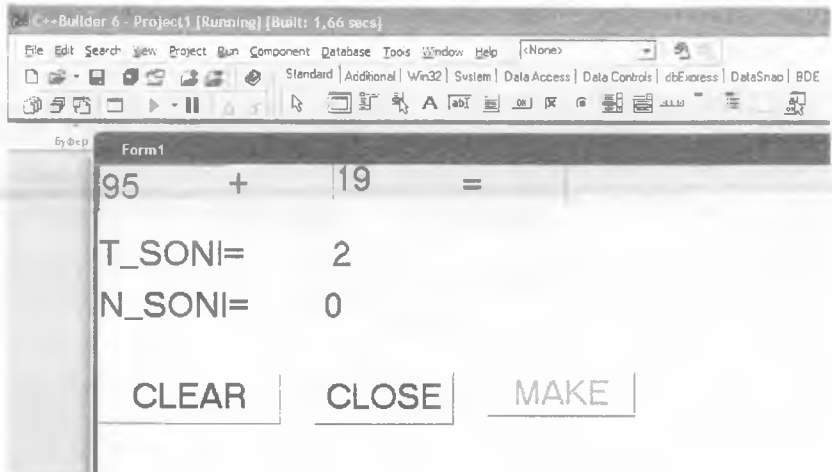
Dasturning umumiy ko'rinishi 20.64–20.67-rasmlarda berilgan.

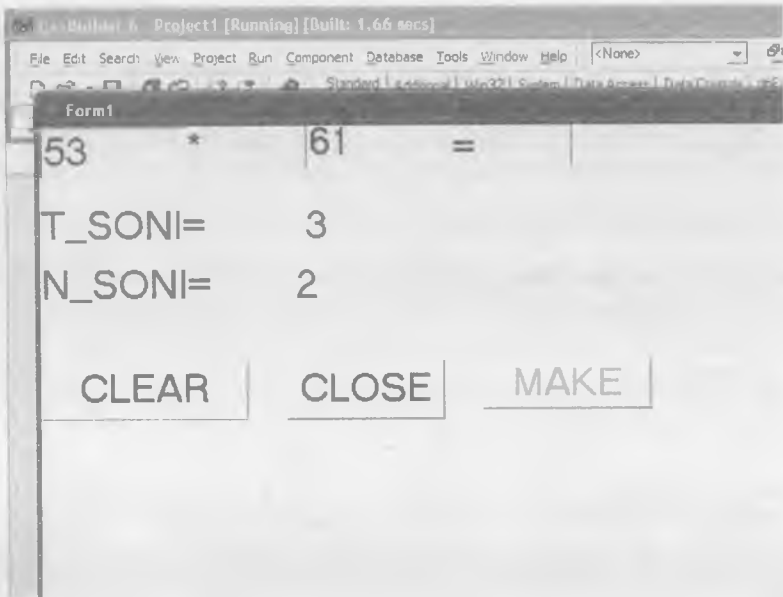
20.64-rasm. Dastur bajarilishining dastlabki holati.

20.65-rasm. Dastur bajarilishining navbatdagi holati.

20.66-rasm. Dastur bajarilishining navbatdagi holati.

20.67-rasm. Dastur bajarilishining navbatdagi holati.

Dastur kodi

```
//-----
#include <vcl.h>
#pragma hdrstop

#include "Unit1.h"
//-----
#pragma package(smart_init)
#pragma resource "*.dfm"
TForm1 *Form1;
int a, b, d, t=0, n=0;
double c;
//-----
__fastcall TForm1::TForm1(TComponent* Owner)
: TForm(Owner)
```

```

{
}
//-----
void __fastcall TForm1::Button2Click(TObject *Sender)
{
Edit3-> Clear();
a=random(100); b=random(100);
Edit1-> Text=IntToStr(a);
Edit2-> Text=IntToStr(b);
d=random(3);
switch(d)
{
case 0:{c=a+b; Label5-> Caption="+"; break;}
case 1:{c=a-b; Label5-> Caption="-"; break;}
case 2:{c=a*b; Label5-> Caption="*"; break;}
//case 3:{c=a+b; Label5-> Caption="+"; break;}
}
}
//-----
void __fastcall TForm1::Edit3KeyPress(TObject *Sender, char &Key)
{
Button2-> Enabled=false;
if(Key= =13)
{
if(c= =StrToFloat(Edit3-> Text))
t++; else n++;
Label1-> Caption=IntToStr(t);
Label2-> Caption=IntToStr(n);
Button2Click(Sender);
}}
//-----
void __fastcall TForm1::Button1Click(TObject *Sender)
{Edit1-> Clear();
Edit2-> Clear();
Edit3-> Clear();}
//-----

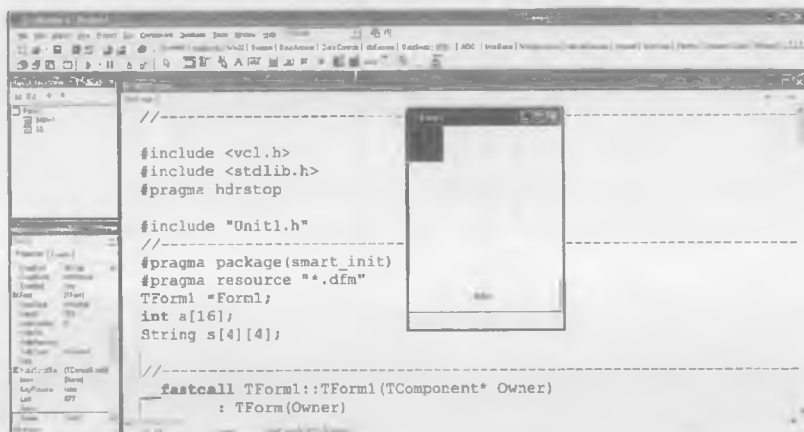
```


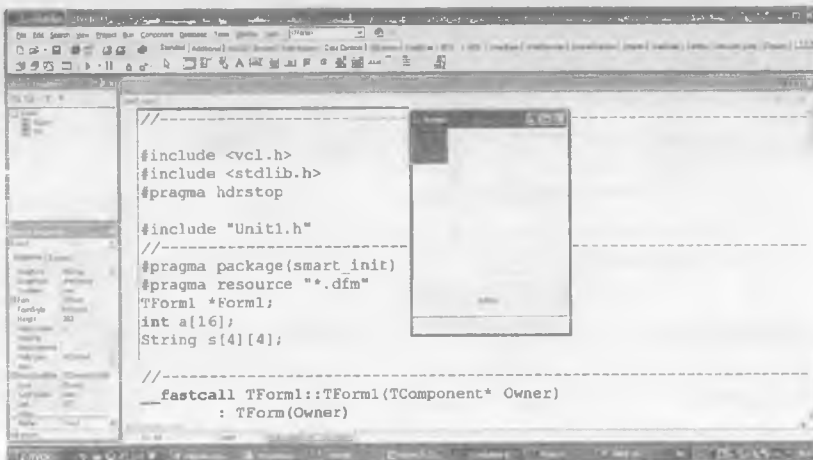
```
void __fastcall TForm1::FormCreate(TObject *Sender)
{randomize(); Label6->Caption="";}
```

6. O'n besh o'yin dasturini tuzish

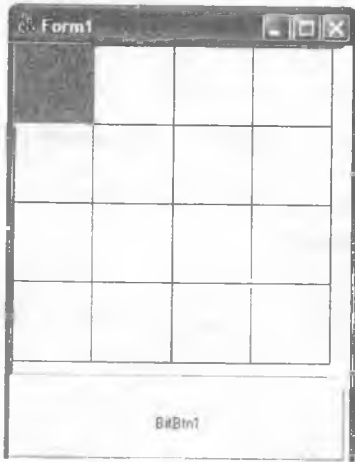
Dastur interfeysi va kodi (20.68–20.72-rasm).

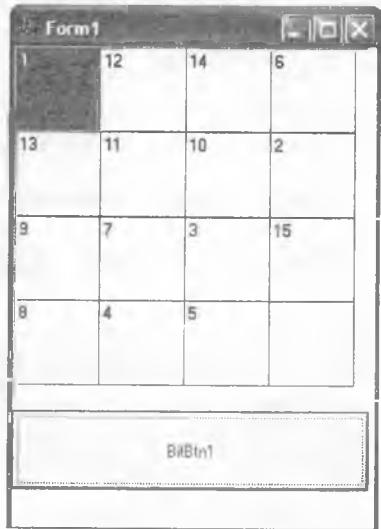
20.68-rasm.

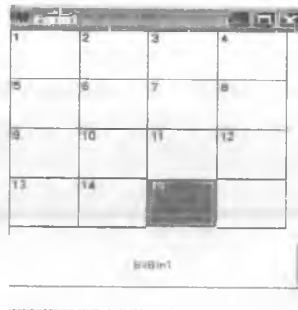
20.69-rasm. Dastur bajarilishining dastlabki holati

20.70-rasm. Dastur bajarilishining navbatdagi holati.

20.71-rasm. Dastur bajarilishining navbatdagi holati.

20.72-rasm. Dastur bajarilishining yakuniy holati.

Dastur kodi

```
//-----
#include <vcl.h>
#include <stdlib.h>
#pragma hdrstop
#include "Unit1.h"
```

```

//-----
#pragma package(smart_init)
#pragma resource "*.dfm"
TForm1 *Form1;
int a[16];
String s[4][4];
//-----
__fastcall TForm1::TForm1(TComponent* Owner)
: TForm(Owner)
{void tekshir();
}
//-----
void __fastcall TForm1::BitBtn1Click(TObject *Sender)
{
int i, j, k;
bool bor;
randomize();
for (i=0; i<15; i++)
{do
{bor=false;
k=random(15)+1;
for (j=0; j<i; j++) {
if (k == a[j]) {bor=true; break;}
}}
while(bor);
a[i]=k;
} k=0;
for (i=0; i<4; i++) {
for (j=0; j<4; j++) {
SG->Cells[j][i]=IntToStr(a[k]);
k++;
}
}
SG->Cells[3][3]=" ";
}
//-----

```

```

void __fastcall TForm1::SGSelectCell(TObject *Sender, int ACol, int
ARow,
    bool &CanSelect)
{
if (SG->Cells[ACol][ARow + 1] == " " && ARow != 3) {
SG->Cells[ACol][ARow + 1] = SG->Cells[ACol][ARow];
SG->Cells[ACol][ARow] = " ";
}
if (ARow != 0)
{if (SG->Cells[ACol][ARow-1] == " ") {
SG->Cells[ACol][ARow-1] = SG->Cells[ACol][ARow];
SG->Cells[ACol][ARow] = " ";
}}
if (ACol != 0){
if (SG->Cells[ACol-1][ARow] == " ")
{SG->Cells[ACol-1][ARow] = SG->Cells[ACol][ARow];
SG->Cells[ACol][ARow] = " ";
}}
if (SG->Cells[ACol - 1][ARow] == " " && ACol != 3)
{SG->Cells[ACol + 1][ARow] = SG->Cells[ACol][ARow];
SG->Cells[ACol][ARow] = " ";}
tekshir();
}

```

```

void TForm1::tekshir()
{
int i, j, k;
for (i=0; i<4; i++) {
for (j=0; j<4; j++) {
k=0;
if (SG->Cells[i][j] != s[j][i]) {
k=1;
break;
}
}
}
}

```

```

if (k==0) {SG->Enabled=false; ShowMessage("Siz yutdingiz!»);}
}

//-----
void __fastcall TForm1::FormCreate(TObject *Sender)
{
int k=1;
for (int i=0; i<4; i++) {
for (int j=0; j<4; j++) {
s[i][j]=IntToStr(k);
k++;
}
}
s[3][3]=" ";
}
//-----

```

20-bob bo'yicha savollar

1. Interfeysning dasturlashdagi o'rni.
2. OYD va vizual komponentalar.
3. Vizual komponentalar palitrasi.
4. Interfeysning asosiy oynasi.
5. Dastur kodi muharriri.
6. Obyektlar inspektori oynasi.
7. Borland C++ Builder 6 interfeysi.
8. Menyuning File buyruqlari guruhi.
9. Tezkor tugmalar.
10. Project buyruqlari guruhi.
11. New Items muloqot oynasi.
12. Custom tugmalar guruhi.
13. Help (Yordam) buyruqlari guruhi.
14. Debug tugmasi.
15. TraceInto (F7) opsiyasini tushuntiring.
16. Komponentalar palitrasini o'rnatish.
17. Buyruqlar palitrasi kontekst menyusi.
18. Designer sahifasining Environment Options bo'limi.

19. Kontekst menyu oynasi.
20. Kod muharriri oynasi.
21. Vizual va novizual komponentalar.
22. Unit 1.h barcha obyektlari.
23. Komponentalarga properties xususiyatlarini o'rnatish.
24. Komponenta mohiyati.
25. TEdit va TLabel komponentalarning o'xshashligi va farqlari.
26. SheckBox va RadioButton komponentalarning o'xshashligi va farqlari.
27. TGroupBox va TRadioGroup komponentalarning o'xshashligi va farqlari.
28. TPanel va TGroupBox komponentalarning o'xshashligi va farqlari.
29. TMemo va TLabel komponentalarning o'xshashligi va farqlari.
30. Items xususiyatining tahriri.
31. OnClick voqeasi.
32. TPageControl komponentaning mohiyati.
33. TEdit va TRichEdit komponentalarning o'xshashligi va farqlari.
34. TListView va TimageList komponentalarning o'xshashligi va farqlari.
35. TGroupBox va TRadioGroup komponentalarning o'xshashligi va farqlari.
36. TUpDown komponentalarning ishlatilishi farqlari.
37. THotKey komponentasining ishlatilishini tushuntiring.
38. OnActivatye voqeasi.
39. OnMouseMove voqeasi.
40. TBitBtn va TSeedButton komponentalarning o'xshashligi va farqlari.
41. TStringGrid va TDrawGrid komponentalarining o'xshashligi va farqlari.
42. HTImage komponentasi mohiyati.
43. TScrollBar komponentasining ishlatilishi.
44. TmaskEdit va TEdit komponentasining ishlatilishini tushuntiring.
45. TVevel komponentasining ishlatilishini tushuntiring.
46. Options xususiyati.
47. Picture obyekt xususiyatlari.
48. ifstream va ofstream sinflari obyekt.
49. SaveDialog va OpenFileDialog komponentalarning o'xshashligi va farqlari.
50. HTImage komponentasining ishlatilishi.
51. TScrollBar komponentalarning ishlatilishi va farqlari.

52. TmaskEdit va TEdit komponentalarning ishlatilishi va farqlari.
53. TLevel komponentasining ishlatilishini tushuntiring.
54. Options xususiyati.
55. Picture obyekt xususiyatlari.
56. Grafik komponentalar.
57. GetPalette obyekt metodi.
58. Canvas xususiyatlari.
59. TBitmap sinfi obyektleri.
60. TmaskEdit va TEdit komponentalarning ishlatilishi va farqlari.
61. TLevel komponentasining ishlatilishini tushuntiring.
62. Options xususiyati.
63. Picture obyekt xususiyatlari.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Asosiy adabiyotlar

1. Керниган Б., Ритчи Д. Язык программирования Си. М. Финансы и статистика. 1985.
2. Луис Д. С и С++. Справочник., М: Бином, 1997.
3. Гради Буч. Объектно-ориентированный анализ и проектирование С примерами приложений на С++. Невский диалект, 2001г., 560.
4. Грехем И. Объектно-ориентированные услуги. Принципы и практика. Вильямс, 2004, 879 с.
5. Иванова Г.С. Объектно-ориентированное программирование. Учебник., МГТУ им. Баумана, 2003, 320 с.
6. Ашарина Н.А. Основы программирования на языках СИ, С+- . Учебный курс., М.: 2002.
7. Шмидский Я.К. Программирование на языке С++: Самоучитель. Учебное пособие, М.: Диалектика. 2004, 361 с.
8. Страуструп Б. Язык программирования С++. Третье издание, М.: Бином, 1999.
9. Пол Айра. Объектно-ориентированное программирование на С++. Второе издание. – М.: Бином, 1999.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Крупник А.Б. Изучаем С++. Питер. 2003, 251 с.
2. Мейерс С. Наиболее эффективное использование С++. 35 новых рекомендаций. ДМК-Пресс, 2000, 304 с.
3. Николаенко Д.В. Самоучитель по Visual С++, Спб, 2001.
4. Эдджер Дж. С++: библиотека программиста, СПб: Питер, 1999.

5. *Либерти Д.* Освой самостоятельно C++: 10 минут на урок. Пер. с англ. Вильямс, 2004, 374 с.
6. *Шилдт Г.* Самоучитель C++. Второе издание, СПб.: ВНУ, 1998.
7. *Подбельский В.В.* Язык C++ – М.: Финансы и статистика, 1996.
8. *Фейсон Т.* Объектно-ориентированное программирование на C++ 4.5. – Киев: Диалектика, 1996.
9. *Шилдт Г.* Теория и практика C++, СПб.: ВНУ, 1996.

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
-------------	---

I QISM. C TILIDA STRUKTURALI DASTURLASH

<i>1-bob. TIL LEKSIK ASOSLARI.....</i>	<i>5</i>
--	----------

1.1. Alifbo va xizmatchi so'zlar.....	5
---------------------------------------	---

1.2. O'zgaruvchilar	6
---------------------------	---

1.3. Konstantalar	8
-------------------------	---

1.4. Amallar	12
--------------------	----

1.5. Turlar bilan ishlash.....	16
--------------------------------	----

1.6. C tilida dastur tuzilishi	18
--------------------------------------	----

1.7. Ma'lumotlarni kiritish va chiqarish.....	19
---	----

<i>1-bob bo'yicha savollar .....</i>	<i>24</i>
--------------------------------------	-----------

<i>1-bob bo'yicha topshiriqlar .....</i>	<i>25</i>
--	-----------

<i>2-bob. OPERATORLAR VA FUNKSIYALAR.....</i>	<i>26</i>
---	-----------

2.1. Operatorlar turlari	26
--------------------------------	----

2.2. Tanlash operatorlari	27
---------------------------------	----

2.3. Sikl operatorlari	30
------------------------------	----

2.4. O'tish operatorlari.....	33
-------------------------------	----

2.5. Foydalanuvchi funksiyalari	35
---------------------------------------	----

2.6. Rekursiya	39
----------------------	----

2.7. Razryadli arifmetika	41
---------------------------------	----

2-bob bo'yicha savollar	45
2-bob bo'yicha topshiriqlar	46
3-bob. MASSIVLAR VA SATRLAR	47
3.1. Bir o'lchovli massivlar	47
3.2. Ko'p o'lchovli massivlar	54
3.3. Belgili axborot va satrlar	58
3.4. So'zlar massivlari	62
3.5. Izlash va tartiblash	64
3-bob bo'yicha savollar	66
3-bob bo'yicha topshiriqlar	67
4-bob. STRUKTURALAR	68
4.1. Struktura ta'rifi	68
4.2. Strukturalar va massivlar	72
4.3. Struktura xossalari	74
4.4. Abstrakt turlarni tasvirlash	78
4.5. Strukturaning boshqa strukturadan tashkil topishi	81
4.6. Birlashmalar	83
4-bob bo'yicha savollar	87
4-bob bo'yicha topshiriqlar	88
5-bob. KO'RSATKICHLAR, MASSIVLAR, FUNKSIYALAR	89
5.1. Ko'rsatkichlar	89
5.2. Ko'rsatkichlarning xossalari	90
5.3. Ko'rsatkichlar va massivlar	94
5.4. Dinamik massivlar	95
5.5. Funksiyaga ko'rsatkich	99
5.6. Strukturaga ko'rsatkichlar	104
5-bob bo'yicha savollar	107
5-bob bo'yicha topshiriqlar	107

6-bob. FAYLLAR BILAN ISHLASH.....	108
6.1. Fayllar.....	108
6.2. Faylga ketma-ket murojaat qilish.....	110
6.3. Faylga ixtiyoriy murojaat qilish.....	116
6.4. Quyi darajadagi kiritish va chiqarish.....	122
6-bob bo'yicha savollar.....	127
6-bob bo'yicha topshiriqlar.....	128
7-bob. PREPROTSESSOR VOSITALARI.....	129
7.1. Preprotsektor tushunchasi.....	129
7.2. Makroslar.....	134
7.3. Xotira sinflari.....	136
7.4. Bosh funksiya parametrlari.....	143
7.5. Parametrlar soni o'zgaruvchi bo'lgan funksiyalar.....	145
7-bob bo'yicha savollar.....	148
7-bob bo'yicha topshiriqlar.....	148
8-bob. MATEMATIK VA SATRLI STANDART FUNKSIYALAR.....	149
8.1. Matematik funksiyalar.....	149
8.2. Simvulli funksiyalar.....	154
8.3. Satrli funksiyalar.....	158
8.4. Satrni songa aylantirish funksiyalari.....	166
8-bob bo'yicha savollar.....	169
8-bob bo'yicha topshiriqlar.....	169
9-bob. STANDART FUNKSIYALAR.....	170
9.1. Dastur bajarilishini boshqarish funksiyalari.....	170
9.2. Tasodifiy sonlar va vaqt.....	173
9.3. Xotira ajratish funksiyalari.....	174
9.4. Izlash va tartiblash.....	177
9.5. Xotira bilan ishlovchi funksiyalar.....	182

9.6. Universal funksiyalar.....	185
9-bob bo'yicha savollar	190
9-bob bo'yicha topshiriqlar	190
 10-bob. UNIVERSAL STRUKTURALAR.....	 191
10.1. Ro'yxat.....	191
10.2. Universal stek va navbat	197
10.3. Universal daraxt	204
10-bob bo'yicha savollar	210
10-bob bo'yicha topshiriqlar	210

II QISM. C++ TILIDA OBYEKTLI DASTUSLASH

11-bob. OBYEKTGA MO'LJALLANGAN DASTURLASH ASOSLARI	211
11.1. Obyektga mo'ljallangan yondoshuv tarixi.....	211
11.2. Obyektga mo'ljallangan yondoshuvning afzalliklari va maqsadlari	214
11.3. Inkapsulyatsiya tushunchasi.....	216
11.4. Samarali inkapsulatsiyalash	218
11.5. Vorislik	225
11.6. Polimorfizm	228
 12-bob. TIL ASOSLARI	 231
12.1. O'zgaruvchilar va konstantalar	231
12.2. Amallar	233
12.3. Dastur strukturasi	234
12.4. Operatorlar	234
12.5. Foydalanuvchi funksiyalari.....	239
12.6. Massivlar va satrlar	244
12.7. Turlar bilan ishlash	246
12-bob bo'yicha savollar	250
12-bob bo'yicha topshiriqlar	250

<i>13-bob. SINFLAR VA OBYEKTAR.....</i>	<i>251</i>
13.1. Strukturalar	251
13.2. Sinf ta'rif	254
13.3. Sinf komponenta funksiyalari.....	258
13.4. Konstruktor va destruktur.....	260
<i>13-bob bo'yicha savollar .....</i>	<i>270</i>
<i>13-bob bo'yicha topshiriqlar .....</i>	<i>270</i>
 <i>14-bob. SINFLAR ORASIDA MUNOSABATLAR .....</i>	 <i>271</i>
14.1. Statik elementlar va funksiyalar.....	271
14.2. Satr sinf sifatida	274
14.3. Sinflar do'stlari	277
14.4. Sinflarning boshqa sinflardan tashkil topishi	285
<i>14-bob bo'yicha savollar .....</i>	<i>290</i>
<i>14-bob bo'yicha topshiriqlar .....</i>	<i>291</i>
 <i>15-bob. VORISLIK .....</i>	 <i>292</i>
15.1. Sodda vorislik	292
15.2. Ko'plikdagi vorislik	298
15.3. Polimorf usullar.....	301
15.4. Abstrakt sinflar.....	307
<i>15-bob bo'yicha savollar .....</i>	<i>311</i>
<i>15-bob bo'yicha topshiriqlar .....</i>	<i>312</i>
 <i>16-bob. SINFLARDA POLIMORFIZM.....</i>	 <i>313</i>
16.1. Standart amallarni qo'shimcha yuklash.....	313
16.2. Shablonlar	323
<i>16-bob bo'yicha savollar.....</i>	<i>332</i>
<i>16-bob bo'yicha topshiriqlar .....</i>	<i>333</i>